

Történelem és muzeológia 3. (2016)/1.

Tartalom

Tanulmányok, cikkek

- **APOR Eszter** : **"Sejtések" Szemere Bertalan két száműzetése idején keletkezett portréjáról** 1-18 [937.87 kB - PDF]
- **BODNÁR Tamás** : **A Borsod vármegyei hajdúk viselete 1825-ben** 19-23 [500.57 kB - PDF]
- **NAGY Attila** : **A miskolci Törvényhatósági Bizottság működése 1908-1928** 24-42 [527.39 kB - PDF]

Életrajz

- **KOVÁCS I. Gábor** : **Kun József (1875-1946), a miskolci városi elitből származó debreceni jogászprofesszor életpályája** 43-50 [1.31 MB - PDF]

Konferencia : az Északkelet-Magyarország Ipartörténetének Ápolásáért Alapítvány (Miskolc-Diósgyőr) és az MTA Miskolci Területi Bizottsága (MAB) Történettudományi és Néprajzi Szakbizottsága által, a IX. Fazola Fesztivál (Miskolc-Újmassa) keretében az MTA MAB miskolci székházában 2015. szeptember 25-én tartott nemzetközi ipartörténeti konferencia előadásai

- **NYULAS Dorottya** : **Vaskohászat és vasmegmunkálás a Római Birodalomban és Dáciában: rövid áttekintés** 51-59 [745.93 kB - PDF]
- **BITAY Enikő** : **Debreczeni Márton (1802-1851), az**

"egyetlen" erdélyi bányász műszaki hagyatéka 60-75

[1.30 MB - PDF]

- **Viktor PÁL : The Environmental Consequences of Industrialization in Western European Core Countries and the Borsod Basin of Hungary, 1850-1945: A Comparative Outline 75-84 en** [902.40 kB - PDF]
 - **KARLAKI Orsolya : A Lenin Kohászati Művek éjjeli szanatóriuma Miskolc-Tapolcán (1955-1976) 85-90**
[690.93 kB - PDF]
 - **KUNHALMI Gábor : A Vaskultúra Útjának emlékei és megőrzésük 91-96** [1.10 MB - PDF]
 - **LIPTAY Péter : Nógrád megye iparának múltja, különös tekintettel a vasiparra 97-102** [759.97 kB - PDF]
-
-

Muzeológia

- **GYULAI Éva : Két 19. századi Miskolc-térkép: Bécsi kadétok kézíratos katonai térképe (1854; ÖNB) és Adler Károly főmérnök kataszteri térképének másolata (1880 k., BAZML) - Előtanulmány a Herman Ottó Múzeum új miskolci várostörténeti kiállításához 103-114** [2.58 MB - PDF]
-

„Sejtések” Szemere Bertalan két száműzetése idején keletkezett portréjáról

APOR Eszter

Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok, Budapest

Some ideas about two portraits of Bertalan Szemere (Barthélemy de Szemere) from his emigration's time

There are two portraits of Bertalan Szemere (Barthélemy de Szemere) at Historical Gallery, Hungarian National Museum, which represent (firstly) one of the most disputed politicians of the Hungarian history in 19th century, and (secondly) two different types of realism from the 19th century Hungarian painting history. We do not know exactly the name of the painter of the so called „portrait from Constantinople”, but according to researchers, it could be painted by a member of the Schoefft family, after Demeter Laccataris's portrait from 1843. The second portrait is the well known painting by Alexander Kozina, who has painted it after nature, in Paris (1851). Both of the two images were created in the beginning of the politician's emigration, between 1849 and 1851. In our essay, we interpret the two mentioned paintings from the viewpoint of written sources of the model and his artists, and the influent of Goethe's *Farbenlehre*, and finally the phenomenon of orientalism in Hungarian art.

*Amott, amott a szép Sztambul,
Tündér rózsák bájvilága,
Minaretje estenkint nyúl
Cyperus erdők zöld árnyába.*

*Mint egy tükör, lábainál
Három fényes tenger merül,
A vándor jön, néz és csodál,
Feje szédelt száz gyönyörtől. -
Paradicsomod ne égben túl
Keresd török, az itt: Sztambul.
(Szemere B.)*

Bár a miskolci Herman Ottó Múzeum önálló várostörténeti kiállítása¹ sokrétűen bemutatja és ápolja Szemere Bertalan emlékét, és tanulmányunk mindenekelőtt művészettörténeti kérdéseket tárgyal, mégis érdemesnek találjuk röviden áttekinteni² a vitatott megítélésű politikus tragikus végkimenetelű, de annál kalandosabb élettörténetét.

¹ A miskolci Herman Ottó Múzeum „Egy miskolci nemes az országos politikában – Szemere Bertalan pályaképe és pályatársai” című állandó kiállítása 2013. május 11-től. L. GYULAI (szerk.) 2015.

² Szemere Bertalan az első, Batthyány Lajos vezette független, felelős magyar kormány belügyminisztere, majd az 1849. május 2 és augusztus 11. között fennálló kormány miniszterelnöke volt. A Borsod megyei Vattán, 1812. augusztus 27-én született, református nemesi családban, amely őseit a honfoglaló Huba vezérig vezette. Szemere viszonylagos szegénységben nőtt fel, ebből fakadt puritán életvitele, majd a miskolci evangélikus iskolában, a sárospataki református kollégiumban, ill. a későbbi evangélikus líceumban tanult, jogásznak. Élénken érdeklődött a reformkori közélet iránt, a művészetek és az irodalom iránti fogékonysága fiatalon útirajzíróvá, sőt autodidakta költővé avasztotta. Retorikai tehetsége mellett ismert volt kivételes nyelvismeretéről (latin, olasz, német, angol, francia). 1832-től Palóczy László, Miskolc országgyűlési követe mellett volt jurátus és „kiskövet”, majd Borsod vármegye egri járásának főszolgabírója lett, 1843-ban borsodi követnek választották, és a pozsonyi diéta liberális ellenzékének egyik központi alakjává vált. Neki tulajdonítják az első szerzői jogi törvény tervezetét is. Politikai karrierjének alakulásában Palóczy mellett Szemere Pál révén Kölcsey Ferenc, illetve Kossuth Lajos játszott különösen nagy szerepet. Szemere élete során sokat utazott, 1836–37-ben nyugat-európai körutazást tett, útleírásának (*Utazás Külföldön*, 1838/1842) köszönhetően lett az MTA levelező tagja 1840-ben. 1849-ben a megtorlások elől menekülve indult útra, menekülő társaival megkísérelte elmenekíteni az országból a – számára történelmi relikviát jelentő – koronázási jelvényeket, amelyeket 1849. augusztus 23-án Orsova mellett ásatott el. Miután Hajnik Pállal Orsovánál elhagyták az országot, Törökországon majd Görögországon keresztül legvégül hajón érkezett Franciaországba (Párizsba), ahol később családjával újra egyesült. Politikai véleményalkotó tevékenységét emigrációja idején is tovább folytatta, számos politikai szakíróként szerkesztett levele és írása tanúskodik erről. Párizsi emigrációjában élesen szemben állt Kossuth Lajossal és körével, így fokozato-

Alapvető forrásaink Szemere emigrációja alatt keletkezett olvasmányos levelei, szerkesztett útirajzai és naplója. Útirajzai párhuzamba állíthatók az európai viszonylatban Chateaubriand, Heine és Goethe³ által képviselt, magyar irodalmáraink közül Petőfi Sándor vagy Irinyi József⁴ által művelt, hazai politikusok tekintetében pedig Széchenyi István⁵ neve által fémjelzett irodalmi hagyománnyal. Írásai nem csak a politikatörténet területén hasznosíthatók: különösen informatívak kultúrtörténeti, művelődéstörténeti, művészettörténeti, sőt vallástörténeti kutatások számára is.

Életének képzőművészeti és műtörténeti vonatkozásai, valamint fennmaradt írásai alapján (korábbi munkái 1848-ban elégték) megállapíthatjuk, hogy művészetet szerető és pártoló ember volt. Naplójában, leveleiben számos költő, képzőművész és kulturális szakember neve hangzik el.⁶ Művelődéstörténeti jelentőséggel bír, hogy az 1862. évi londoni világkiállításról ő írt Magyarországra hivatalos tudósításokat.⁷ Szemere Bertalant többen is megörökítették, visszaemlékezéseiben azonban nem részletezi ezeket az eseményeket. Kivételt képez, mikor Kozina Sándor magyar festőművésznek állt modelt. Jelenlegi tudásunk szerint, bizonyíthatóan összesen három olajfestmény készült a politikusról élete során. Ebből egy Laccataris Demeter ecsetjétől való 1843-ból, mely talán a pozsonyi országgyűlésen való sikeres felszólalásai nyomán megmutatkozó retorikai és írói tehetségének állít emléket, ugyanis a romantikus költői szereppel ruházta fel modelljét. Két kép bizonyíthatóan Szemere emigrációja idején született: egyikük egy eddig ismeretlen művésznek tulajdonított idealizáló „konstantinápolyi” portré, a másik Kozina Sándor realista arcképe 1851-ből. Mindkettőből őriz példányt a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka.

san elszigetelődött társaitól, ami később rányomta bélyegét történeti megítélésére is. 1851-ben *in contumaciam* halálra ítélték Magyarországon. Nem sokkal ezután a teljes elszigetelődés, felesége betegsége, két gyermekének halála és üzleti sikertelenségei következményeként szellemi épsége megbomlott, ezért felesége elérte, hogy amnesztiával hazatérhessen, családja nélkül, ahol gyógykezelésnek vetették alá. 1869. január 18-án, reggel 4 órakor hunyt el Budán Schwartz Ferenc elme- és gyógyintézetében, és 1871-ben szállították hamvait a miskolci Avasi templom mellett kijelölt díszsírhelyre, közel Palóczy László síremlékéhez.

³ François-René Chateaubriand: *Útikalauz Párizsból Jeruzsálembe*. 1811; Heinrich Heine: *Utazás a Harz-hegységben*, 1824; Johann Wolfgang Goethe: *Utazás Itáliában*, 1829.

⁴ Petőfi Sándor: *Úti jegyzetek*, 1845, Irinyi József: *Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek*, 1846.

⁵ Széchenyi István naplói és a *Hitel* című műve. L.: NÉMETH 2013.

⁶ Elsősorban naplójából tájékozódhatunk arról, hogy mely művészekkel találkozott személyesen. Szemere emigráns társai között volt Grimm Vince könyvnyomdász (Napló, 1849. augusztus), s az általa ismert litográfusok között volt Szerelmey (Lieb) Miklós is (Napló, 1860. november). 1849 decemberében említi korábbi barátját, Pulszky Ferencet, akivel – Kozina Sándor festőművészhez hasonlóan – az 1850-es évek első felében találkozott a legtöbbet. Pulszkyról és Henszlmann Imréről Kosuth-ellenes kontextusban írt. Naplójában a kevésbé ismert magyar művészek mellett – például Balogh Zoltán (Napló, 1857. december) és bizonyos Bém (Napló, 1855. június) – szólt Barabás Miklósról, Klimkovics Ferencről (Napló, 1857. szeptember; 1859. február), Madarász Viktorról (Napló, 1857. szeptember; 1859. február) és Országh Antalról (Napló, 1856. november; 1857. augusztus). Ugyancsak naplójában a következő külföldi (zömében francia) festő neve hangzik el: Édouard Dubufe (1855 novembere), Madarász és Klimkovics mestere Léon Cogniet (1857 szeptembere), Liszt egyik allegorikus portréjának festője Ary Scheffer (1857 márciusa), Franz Xaver Wintenthaler (1857. március) és Alphonse Honein (1859 júniusa). Érdekes, hogy arcképe egyik grafikai prototípusának alkotójáról, Franz Eybl-ről, aki 1843-ban készíthetett portrét róla természet után, később már nem emlékezett meg. L. SZEMERE 2005. Névmutató alapján. Az 1849–1862-ig tartó korszak képzőművészeti vonatkozásairól leveleiben olvashatunk további adalékokat. Az 1862-es londoni kiállításról szóló tudósításaiban számtalan művésznevet sorolt fel, azonban őket nem ismerte személyesen. A magyar mesterek közül Than Mór, Székely Bertalan és Markó Károly műveiről ír bővebben. A kiállításon azonban az osztrák mesterek jelenléte volt dominánsabb. L. SZEMERE 1870 (Levelek) 151.

⁷ SZEMERE 1870 (Levelek) 151–310.

Ismert két további 19. századi olajportré is Szemeréről, az egyik Stetka Gyulától, amelyet a néhai miniszterelnök országgyűlési képviselő fia, Szemere Attila ajándékozott a Magyar Tudományos Akadémiának,⁸ és 1896. május 13-án függesztették fel az Akadémia Képes Termében (Ltsz. MTA 120).⁹ Az ötödik olajfestmény Klimkovics Ferenc festőé (1870), ma a Herman Ottó Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének tulajdona. Klimkovics Franz Eybl litográfiai előképének felhasználásával alkotott, a mű teljes mértékben közadakozásból és posztumusz készült el. A képet 1870. november 7-én avatták fel Borsod vármegye díszközgyűlésének keretében a miskolci Vármegyeháza dísztermében.¹⁰

Tanulmányunkban az emigráció idején keletkezett két portré interpretációjára teszünk kísérletet részben oly módon, hogy összevetjük egymással őket. Az interpretáció során idézzük Szemere vonatkozó írásait, és a festményeket elhelyezzük úgy az ábrázolt életútjában, mint az alkotók oeuvre-jében. Adatgyűjtésünk és elemzésünk egyik eredménye a „konstantinápolyi” portré ismeretlen festőjének valószínűsítése. Az alkotó egyértelmű azonosítására azonban, ennek a kutatásnak a keretei között sajnos nem kerülhetett sor. Vizsgálódásaink elméleti fókuszpontját – szintén a képi és írott források alapján – a hazai orientalista festészet 19. századi hagyománya, valamint a korabeli színelméletek, elsősorban Goethe vonatkozó kutatásának eredményei adják. Az utóbbi létjogosultságát nem csupán a török ruhás kép élénk színvilága, hanem Szemere hozzá kötődő „színelméleti reflexiója” is alátámasztja, amit az *Utazás Keleten a világosi napok után* című írásában fejtett ki:

Én azt hiszem, Isten azért teremté a különböző színeket, hogy azokat ruhákra alkalmazván az emberek, bennök ékeskedjenek. Nemde követendő mintául alkotó a természet a különböző színű tollakkal fölékesített madarakat; és minden szál virág, nem egy-egy felhívás-e, mely utánpótlásra inti az embereket? Ha azon teremtményeket, melyek szabad akarattól megfosztva, a teremtő a változatlanság törvénye szerint ruházta fel, e példa az utat nemde az embereknek jelöli-e ki? Mint sok másban, úgy e részben is kelet népei hívebbek a természethez. Míg a nyugot-európai ember fekete és szűk öltözetében egy-egy szomorú sírfa gyanánt áll előttünk, kelet lakosai lobogó és tarka ruháikban mint lengő zászló tűnnek föl. S ha az öltözködésbeli színvegyület nem mindig művészi, de mindig érdekes, ha sokszor külön, de egyszersmind eredeti, ha néha kiáltó, de mindig életteli, ha gyakran tarka, de soha nem harmoniatlan, kivált, ha nem az egyeseket, de a sokaságot tekintjük. S mi legérdekesebb s legfontosabb, az öltözet itt keleten, éppen mivel szabad s egyénileg változik, igen jellemzi azt, ki mi színt visel. Ízlés s jellem között van bizonyos titkos rokonság, s ez utóbbi ott, hol a divat, legalább a színekre nézve, korlátlan szabadságot enged, először is ezek megválasztásában nyilvánlik. Azon esetek csak kivételek, midőn valaki a jellemnek ellenmondó színeket választja, rendesen mindenki azon színeket ölti magára, melyek lelkének s érzeményeinek néma tolmácsai. Itt keleten minden ember lelki tulajdonainak kitűzött zászlója azon szín, melyet öltözetén visel. A durva szívűn a vörös, a jámboron a fehér, a békeszeretőn a kék, az önzőn a sárga, a hiún a tarka szín a túlnyomó, ki-ki öntudatlanul azon színbe öltözik, mely lelkületének színe. Európában csak a nemzeteknek, itt minden embernek van választott színe.[...]

Engem a török nép, e keleti faj, mely phantastice öltözik, mint a mezők virágai s az égnek madarai, egészen elbájolt, s elhanyagolt kürtő-kalapomat s a nevetséges frakkot, harmad napra szerintök öltözködtem, választván azon színeket, miket jellememmel összehangzóknak véltem. Égszínkék bugyogóhoz violaszín dolmányt választék, zöld övvel kerítém körül ágyékomat, kezemből, hófehér musselinnel göngyölítve körül, turbánt alakíték, vállaimra fekete köpenyt ölték, hosszan lelógó selem bojtokkal –, ez nekem a bánat színe, s az én szívem most búval s bánattal van tele, tehát abba burkolom testemet is.¹¹

⁸ VADNAY KÁROLY I. t. a néhai Szemere Bertalan I. t. arcképének a Képes Teremben leendő fölfüggesztését indítványozza. — Elő fog terjesztetni a legközelebbi nagygyűlésen. In: Akadémiai Értesítő 6. (1895) 442.; Olvastatik az 1895. május 27-én tartott összes ülés indítványa néha Szemere Bertalan I. tag arcképének a Képes-teremben leendő kifüggesztése iránt — Az indítvány titkos szavazással 25 szavazattal 1 ellen elfogadtatik. In: Akadémiai Értesítő 7. (1896) 325. Vö.: TÓVÁRI 1991. 203.

⁹ Leltári száma az egykori Széchényi Múzeumban 29. volt. Kiállításon nem szerepelt. Említi: SZABÓ–MAJOROS (szerk.) 1992. 323.

¹⁰ HOM KGY 63.10. Vö.: PIRINT 2014. 359.

¹¹ SZEMERE 2005. 36–37.

Ismeretlen 19. századi festőművész: Szemere Bertalan portréja, 1840-es évek vége

A Szemere emigrációja idején készült képcsarnoki festmények közül, míg a török ruhás, ún. „konstantinápolyi” portré (jelenlegi nyilvántartásunk szerint) ismeretlen 19. századi festő ecsetjétől való a másik, barna földszínek és aranyló sárgák által meghatározott, 1850-es évek elejére datált ismertebb arc-képet Kozina Sándor festette Párizsban.¹²

1.
KOZINA Sándor: Szemere Bertalan
portréja,
olajfestmény, Párizs, 1851
Alexander KOZINA:
Portrait of Bertalan Szemere
(Barthélemy de Szemere),
oil painting, Paris, 1851
(MNM MTKCs 1554; Kardos J. felv.)

A két mű első ránézésre is két teljesen eltérő alkotói szemléletet tükröz, ami rávilágít a 19. századi realista festészeti tendenciák sokszínűségére. A két festmény közül vélhetően a „konstantinápolyi” portré készült el előbb, és egy korai előképre vezethető vissza. 1949-ben, az Országgyűlési Múzeum áthozataként került a gyűjteménybe. Eredeti, aranyozott fenyőfa díszkerete és sérülésének keletkezési ideje nem ismert. Szemere Bertalan neve a keret alsó léccére helyezett táblán olvasható, s felső léccén az Ernst Múzeum cédulájának nyoma körvonalazódik.¹³

¹² Kozina festményének másolatát Miskolcon a Herman Ottó Múzeum Képzőművészeti Gyűjteménye őrzi: HOM KGY 53.36.1.

¹³ Köszönöm Gorej Juditnak és Gödölle Mátyásnak, hogy a festmény szemrevételezésekor felhívták a figyelmemet a keret anyagára és az Ernst Múzeum címkéjének nyomára. Laccataris festményei szerepelnek az Ernst Múzeum biedermeier és hagyatéki kiállításaihoz készült katalógusokban. L. Ernst-Múzeum 1923. 23. (264. tétel); Ernst-Múzeum 1926. 31. (368–369. tételek).

2/a–b. Ismeretlen festő: Szemere Bertalan arcképe, olajfestmény, 1849; A festmény hiányos díszkeretében
Unknown artist: Portrait of Bertalan Szemere (Barthélemy de Szemere), oil painting, 1849
(MNM MTKCs 1609; MNM felv.)

Az élénk kolorittal alkotott, idealizáló arckép vörösesbarna színű, arany zsinórozású dolmányban, prémszegélyes köpenyben és rojtos töröksapkában jeleníti meg a politikust, harsány kék ég alatt lemenő nap fényében elterülő tenger által körbevett konstantinápolyi látkép előtt. A Kossuth-szakállat viselő figura egyik vállát kissé felhúzza, ami testtartásának dinamikus hatást kölcsönöz. Már-már teát-rális tekintettel néz bal felé, ajkán halvány mosolyt vélünk felfedezni. A háttérben jobbra, a Hagia Sophia kupoláját és csonka minaretjeit látjuk. A panyókára vetett köpeny és a sűrű prémszegély „magyaros” jellegűvé teszi a képet. Az élénk kolorit azt a benyomást kelti, hogy alkotója személyesen is megtapasztalhatta a keleti tájak atmoszféráját, de legalább az európai tengerparti légkört. Minimum egy, még inkább több, a korszak festőnövendékei számára kötelező Grand Tour (itáliai tanulmányút) teljesítését feltételezhetjük, vagy a művész tartós tengerparti/ itáliai/ keleti tartózkodásának lehetőségét. Szemerének az ábrázolással összefüggésbe hozható emlékei között kutatva találhatunk rá arra az információra, hogy hajója 1849. szeptember 11-én ért Konstantinápolyba.¹⁴ A kép kontextusában keleti utazásáról szóló útirajzából két vonatkozó részlet érdemes felidézünk: az egyik a török viseletről,¹⁵ a másik Konstantinápoly látképéről szól.¹⁶

Konstantinápoly, 1849. július 1. [...] Sztambulnak alsó részét, Ázsiával szemközt, a Marmara-tenger partján, képezi a szerai vagy szultáni lak, mely kőfallal körülkerítve, magában egy kis város, s nem egyéb, mint rendetlenül elszórt tömkelege palotáknak, háremeknek, kioszkoknak, pavilonoknak, tornyoknak, miket egymástól roppant platánok s ciprusok ligete választanak el, és virágos kertek és zöld pázsitágyak és márvány lépcsőzetek és oszlopzatok s árnyékos folyosók, honnan éjjel és nappal hallani a közel tenger hullámjainak andalító mormolását. Innen, e Szeraitól kezdve a lejtősen le, folyvást emelkedő hegy-háton leírhatlan fénnel ragyog maga a város s benne a számtalan pompás mosé: Szent Sophiaé, Ahmeté, Bajazeté, Szolimáné, Szultán-anyáé, melyeknek száz meg száz dombtetői (kúp) kékre festve s itt-ott megaranyozva, a tiszta légtérben mint megannyi kis földgömbök domborodnak ki, s körülök hol párosan, hol négyesen, mint óriás oltárgyertyaszálak karcsún nyúlnak fel a deli alakú minaretek, csipke-modorban faragott két, sőt három erkéllyel ellátva s magasságban vetélkedve a körülök csoportozó ciprus-szálfákkal, melyeknek sötétzöld lombjai a mosék

¹⁴ SZEMERE 2005. 37.

¹⁵ L. az idézetet a színelméleti kontextusról, a tanulmány 3. oldalán. SZEMERE 1999. 36–37.

¹⁶ Az idézet forrása: SZEMERE 1999. 64–67.

fehérségét csak jobban kitűntetik. A hegyhát élén a város tömege fölött üvegharangokként lebegő e dombtetők, égők és szikrázók a nap tüzes fényében és ama sugár s könnyű minaretek a városnak mintegy arany koronáját képezik, melynek fogaiba a magas fák kellemesen fonják be zöldes ágait. [...]

E gyönyörű, e festői, e pompás látvány előtt, mely a hegyoldalak lépcsőzetes emeletein egy roppant amphiteatrumot képez, s mely a szemlélővel minden redőt s részeit láttatja, úgy hogy egy keleti költő túlzás nélkül egy kiterjesztett pávafark pompájához hasonlíthatta, e ragyogó és ezer színű látvány előtt három felől három tenger sima lapja mint ezüst tükör terül el, mely a tárgyak szépségeit szemkápráztatóan sugározza vissza. E vizeken szemünk merengve bolyong és fáradság nélkül egy pillantásunk a Fekete-tengeren jár, másik már délre a Hellesponton andalog. Előttünk az öbölben a kéklő habok közepén egy kis fehér toronyka áll (Leány- vagy Leander-torony), egy gyönyörű, egy valóban költői kép, alap nélkül látszván libegni a víz színén, mint egy úszó hattyúcska. Különben az öböl amilyen nagy, olyan nagy benne az élet és mozgás. Tíz-tizenkét ezer vickándozó, s ékes sajka, hol egyenkint, hol csoportban, hol követve, hol metszve egymást nyílsebességgel szaladoz Ázsiából Európába, a Boszporusból a Marmara-tenger felé, vagy megfordítva, s oly nagy törekedéssel jön és megy, hogy az egész, ha nem egy kis tengeri harcnak, de mindenesetre egy igen mulattató hajóversenynek látszik. Roppant vitorláival néha egy-egy nagy hadi hajó méltóságosan halad egyik tengerből a másikba által s üdvözli a Szultán palotáját dörgő lövéseivel, miket a távol hegyek visszhangjai későcske, de annál többször hangoztatnak vissza.

Rendesen e páratlan öbölben foglal állomást a szultán egész hajóhada is, ötven-hatvan hadi hajó, s bár nagy testők s duzzadó vitorlájuk sötét árnyékot vet a hullámokra, a többi kalmárhajók útjában nem állanak, oly tág az öböl, de annál inkább nevelik a tájkép festőiségét; kivált midőn ünnepnapokon ők is zászlókba öltöznek és ágyútorkaik búsan megszólalnak. Némelyik közülök oly közel áll a parthoz, hogy a révek kanyarulataiban az élő fák s árbocok tetői összeérintkezve s vegyülve nyúladoznak ki. Ezenkívül a tágas kikötő partjait sok ezer kereskedő-hajó, gőzös és vitorlás, s a világ mindenféle zászlóitól virító, lepi el, melynek árbocai ünnepnapokon fölékesítve lévén, az egész egy virágzásban lévő erdőhöz hasonlít. A Fekete-tenger felé mind az ázsiai, mind az európai parton kertek, falvak, paloták sora mint egy színes szalag nyúlik; középen, az ázsiai oldalon, fényes és számos moséival, minaretjeivel Szkutari, mint egy kisebb Sztambul tűnik fel, emelkedő tetőin elkülönözve álló gazdag palotákkal, a tengerparton, a körülte zúgó tenger színe felett oszlopokon épült kávéházakkal, s mögötte a híres temetőhely sötét ciprus-erdejével; – jobbra dél felé, a Marmara-tenger, kékelik a hajzain nyugvó Herceg-szigetek békés csoportjával, melyeken túl a nicomediai ködfedte öböl nyílik, messze, messze, mint egy bizonytalan álomkép; ezen túl az ázsiai partok homályos láthatára, ennél is távolabb Olymp ködpára lepte hegyeinek magas csúcssora, melynek havai egész idáig kifehérlenek.

Íme, ezek teszik a roppant tájkép főbb vonásait, hogy úgy mondjam, anyagát, rajzkörét. De ha mindehhez hozzá adjuk a különféle színeket, s ezeknek száz árnyékait, amint a tárgyakat velük maga a pazar természet színezi, s amint e színeket az ég, a szél, a nap, és az órák különbsége szerint mind a szárazon, mind a vizeken ezerféleképp változtatja –, ha képzeljük, hogy a kelő és nyugvó nap sugárai a magas fák és minaretek csúcsait ragyogtatva érintik s a mosék érc dombtetőit s Sztambul és Szkutari veres és sárga házfalait mint egy lángözönnel tűzbe borítja; – hogy a támadó vagy csillapodó szél a tenger hullámait most zúgva fölveri, majd hasonlóvá teszi egy megaludt, csendes, de fénylő ólolvadékhöz –, hogy nappal e várost a hőség ezüst ködén keresztül szemléljük, melynek átlátszó páráján belől fehér galambok csoportosan keringenek, és éjjel a tiszta ég alapján a nagyszerű dombtetők, a sugár tornyok és ciprusok kecses árnyalakjait (silhouetjeit) látjuk lenyomódni –, hogy mindenütt, ahova tekintünk, a tengerparton, a hidakon, a piacokon, az utcákon a világ minden népeit szokatlan és a legváltozatosb köntösökbe öltözködve szemléljük tarkállani, milyeneket csak színpadokon és festményeken szoktunk látni –, hogy e nyolc városnak s a húszezer hajónak tompa moraja, szárazról és vízről a kapkodó szellő által fel-felhozatik hozzánk a toronyra, hol állunk –, hogy a hadi hajókon az imádságra hívó ágyú dörgése naponkint többször meg-megdördül s intő szavát a visszhangok partról partra küldözik –, ha meggondoljuk, hogy e szép kék ég csaknem mindig oly tiszta, e mély tenger csaknem mindig oly csendes, s e kies tájon csaknem mindig örökös tavasz virít –, ha emlékezünk rá, hogy Constantinápolyban vagyunk, határszélén három világrésznek, honnét Ázsiába látunk, s harminc-negyven óra alatt Afrikába juthatunk: csak az, ki mindezt együtt és egyszerre hallja, látja vagy képzeli –, ha ugyan ezt teheti emberi képzelet –, csak az fog magának Sztambul leírhatlan s valóban tündéri szépségéről némi bágyadt képet alkothatni.

Észreveszem, hogy ismételem magamat, s ugyanazon képet s tárgyat újra meg újra használom s nevezem. De mit tegyek? A szó s tárgy lapomon mindig ugyanaz, de a tárgy, a kép, a benyomás nekem mindig más, mindig változik aszerint, amint azt más-más helyről nézem. Érzem, Sztambult leírni akarván, lehetetlen munkába fogtam. Nyelv azt le nem írhatja, művész le nem festheti, a photographia sem adhatja vissza, mert Sztambul pusztá hív rajzképe változó színei nélkül kevésb a holtnál, melyben élet már nincs.¹⁷

Bár a Történelmi Képcsarnok portréja nem felel meg pontosan Szemere idézett leírásainak – hiszen felsőruhájának vöröse távolabb áll a violaszíntől, s lévén mellképről van szó, csupán elképzelhetjük a teljes ruházat alsó részét – a festmény színeinek élénksége rímeli a forrásban leírt keleti viselet és atmoszféra látványa által előidézett hatásra. Szemerére, aki korábban Európa északi és nyugati felét utazta be, a megszokott sötét nyugati divathoz és városképhez képest üdítően hatott a török öltözet és a város tarkasága, amit már-már vallásos élményként írt le. Amint tehette, magára öltötte az addig idegen kultúra ruháit.

Az idézett forrásszöveg talán legérdekesebb további aspektusa a viselet színei és az azok által előidézett érzések társítása mely, – művészettörténeti megközelítésből – egyfajta tudományos olvasatot is kölcsönöz a politikus írásának. A színek hangulatot befolyásoló pszichológiai, érzéki-erkölcsi hatásának vizsgálatával Szemere beszámolójának keletkezési idejét megelőzően Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) és tanítványa Schopenhauer foglalkozott legmélyebben. Goethe 1810-ben közreadott *Színtan (Farbenlehre)* című munkájában első ízben fejtette ki tudományosan, hogy a színeknek optikai-fizikai jelentőségükön túl érzéki-erkölcsi hatásaik is vannak. Európai viszonylatban, az 1840-es évekre nem csupán optikusok és fizikusok, hanem egyre több festőművész is foglalkozott a színtanok kérdésével.¹⁸ További tény, hogy Goethe elméletét keletkezésétől fogva folyamatosan szem előtt tartották, s az 1840-es években is ismert, aktuális és reflexióra méltó meglátás volt. Erre utal például *Sechzehn Tafeln Goethe's Farbenlehre* című munkájának 1842-es stuttgarti megjelenése, amely a könyv „életében” a huszonhetedik kiadása volt, és amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Goethe-gyűjteménye is őriz,¹⁹ egykor a Magyar Tudományos Akadémia Goethe-szobájában is kiállították.²⁰

Ha Szemere leírását Goethe színtani elméletének nézőpontjából olvassuk megállapítható, hogy nem véletlenül reagált úgy a török viselet és kultúra tarkaságára, ahogy tette. Ugyanakkor jelentős különbség, hogy Szemere színekkel kapcsolatos okfejtése elsősorban szentimentális és nem tudományos alapokon nyugodott, „színelméleti reflexiójában” pedig jelentős szerepe van a bibliai kontextusnak, utalva az isteni teremtettség csodájára.

¹⁷ SZEMERE 2005. 64–67.

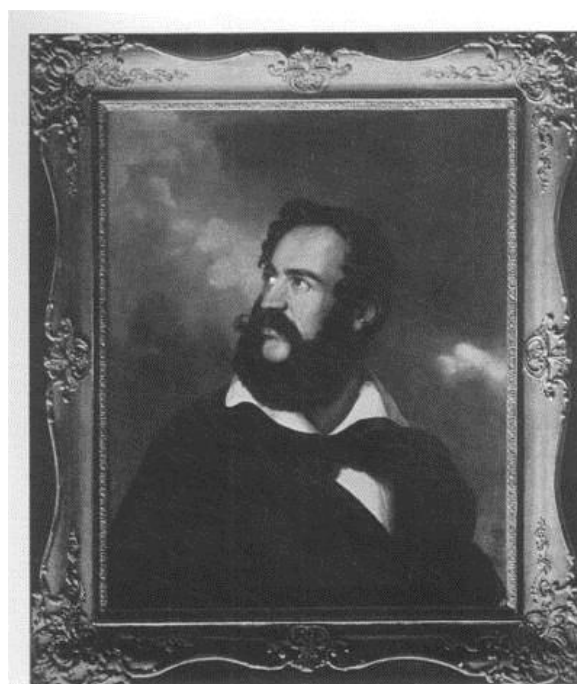
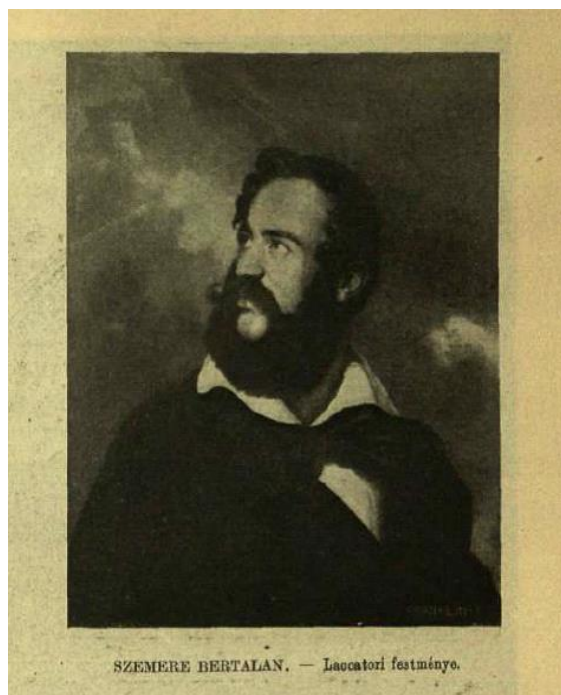
¹⁸ A német költő szerint a hatás leginkább abban nyilvánul meg, hogy az emberek általában örömet éreznek a színek láttán, mivel azonban az egyes színbenyomásokat nem lehet felcserélni, azok specifikusan hatnak, és ezért specifikus állapotokat hoznak létre, ami érvényes a kedélyállapotra is, tehát a színek befolyásolják azt. L. GOETHE 2010.

¹⁹ J. W. GOETHE: *Sechzehn Tafeln zu Goethe's Farbenlehre und Siebenundzwanzig Tafeln zu Dessen Beiträge zur Optik nebst Erklärung*. Cotta, Stuttgart–Tübingen, 1842. MTAK KT 397.124. Vö.: HELLER 1896. 6. (Nº A/b 76.)

²⁰ Szükséges azonban megemlítenünk, hogy Goethe életében közvetlen magyarországi kapcsolatokkal nem rendelkezt, s a Magyar Tudományos Akadémián az Elischer Boldizsár-féle Goethe-gyűjteményből berendezett emlékszober megnyitására is Szemere halála után, 1869. május 31-én került sor. GYÖRGY 1968. 9.

Annak bizonyítása, hogy olvashatta-e Goethe *Színtanát* direkt módon, további kutatásokat igényel. Közvetetten minden bizonnyal tájékozódhatott róla.²¹ Egyébként Szemere nyugati utazása során 1836 őszén Frankfurtban felkereste Goethe szülőházát, de nem találta meg benne a költő szobájának berendezését, mivel az új tulajdonos nem sokkal korábban kiürítette.²² Szemere 1858 áprilisában írja naplójában, hogy beteg felesége vigasztalására verseket ír, köztük egy Mignon címűt, „Goethe után”,²³ 1862-ben Londonban pedig németül idézi naplójában Goethe egyik versét.²⁴

A Szemerét ábrázoló festett portrék között a fejtartás, a figura tekintete és az arc arányai szemszögéből, a képcsarnoki mű közvetlen előképe Laccataris Demeter a bevezetőben már említett 1843-as munkája, melyet a Pesti Műegylet kiállításán mutattak be.²⁵ A vonatkozó szakirodalom a görög származású festő „byroni” képének erős jellemzőerejét emeli ki. A jellemzőerő és a romantikus attitűd – jóval kifinomultabb formában ugyan – de a Nemzeti Múzeumban fellelhető képnek szintén sajátja.

3/a–b LACCATARIS Demeter: Szemere Bertalan portréja, olajfestmény, 1843

Demeter LACCATARIS: Portrait of Bertalan Szemere, oil painting, 1843

Vasárnapi Ujság 1911. ápr. 11. és ZARÁNDY 1910. alapján

²¹ Szemere naplójából kiderül, hogy 1830-ban Sárospatakon, 18 éves bölcsészeti hallgatóként tanuló társa volt Kazinczy Ferenc fia Emil, s így megismerkedhetett a „híres férfival”. Kazinczy Széphalomról levelet írt neki, s Szemere ennek hatására kezdett el naplót írni. SZEMERE 2005. 276. és ALBERT 2004. 6. Kazinczy négy Goethe-drámát fordított le, és Goethe esztétikai nézeteit Schiller és Winckelmann nézeteihez hasonlóan nagyra becsülte. CSATKAI 1925/1983. 108. Szemere az 1862-es londoni kiállítás leírásakor kifejtette a szépművészetekre vonatkozó meglátásait is, s ennek keretében többször hivatkozott Goethe-re. Például, mikor leírta, hogy egyszer Goethe irodalomelméleti véleménye alapján védelmezte Kazinczy-t: „Gondolat tekintetében a képeknek tűzpróbája a metszés, mint nagyobb költeményeknek a prózai fordítás. Ezen okból helyeselé Göthe, Homér stb. prózabani fordítását, s emlékezem, hogy midőn Toldy és Bajza a Kritikai Lapokban Kazinczyt megtámadták Pyrker »Szent hajdan gyöngyei« prózabani fordításáért, Göthe e szempontjából védelmezém én Kazinczyt a felső-magyarországi Minervában, mint 18 éves jogtanuló.” Másodszor mikor Jerichau asszony (Elisabeth Jerichau-Baumann) *Tenger-leányok* című képének rövid elemzésekor Goethe *Halász* című művét idézte. SZEMERE 1870. (Levelek) 220. és 261.; További közvetett kapcsolat lehet Szemere Kölcsey Ferenc iránti érdeklődése, hiszen az utóbbi szintén Kazinczy tanítványa volt.

²² SZEMERE 1845. I. 94–96.

²³ SZEMERE 1869. I. 104.

²⁴ SZEMERE 1869. II. 261.

²⁵ A másik nagy figura Laccataris Demeter, aki méltán megérdemelné, hogy komolyabb figyelem forduljon felé. A ’30-as években úgy tűnik, valamiféle „hivatalos festői” státuszban volt a magyar fővárosnál, több általa alkotott, reprezentatív portréről maradt adat. Ilyen Récsey Ádám miniszterelnök képmása, Reviczky Ádám magyar királyi főkancellár monumentális képe, továbbá Szekrényessy Endre városi tanácsos hivatalos portréja. E kiállítás évében festette Szemere Bertalan byroni arc-képét, amely erőteljes jellemzőerőt mutat. Pályája végén fontos küldetés várt rá, a kezdő Munkácsy Mihálynak segített első műve, a *Felolvasás* (Olvasó parasztok) című kép értékesítésében. SZVOBODA DOMÁNSZKY 2007. 99.

Laccataris Demeter (Bécs, 1798–Pest, 1864. dec. 24.) azonos a különböző forrásokban Diamanti Laccatari (Laccatári) vagy Laccatarosként említett alkotóval. Születési helyével és tanulmányaival kapcsolatban Szvoboda Dománszky Gabriella mutatott rá olyan ellentmondásokra, hogy például Ujházy Ferenc festő és művészeti író szerint Macedóniában született, míg Kertbeny Károly a művész születési helyeként Bécset határozta meg. A szerző továbbá kizárta, hogy Laccataris a bécsi Danhauser tanítványa lett volna, aki egy generációval korábban élt.²⁶ Bellák Gábor 2010-ben azonban már egyértelműen Danhauser tanítványként ír Laccatarisról.²⁷

Mivel valóban kevésbé ismert és kutatott festőről van szó, érdemesnek találjuk felidézni a *Nyugat* 1922. évi 6. számából Ujházy Ferenc festőművész visszaemlékezését. Ujházy hat évig tanult Laccatarisnál Debrecenben,²⁸ ismerte temperamentumát és 1849-et követően grazi tartózkodása idején is meglátogatta.²⁹

[Laccatari] Szélesvállú, köpcös ember volt, elegánsan élt. Sokszor szúttongatták, hogy a megrendelt képet még sem készítette el, de ő azt föl se vette. Akkor festett, ha jókedvében volt. Megesett, hogy este hazatérve, a palettán levő olajtartókba egy-egy gyertyát állított, nekifogott a festésnek, s reggelre a megrendelt természetnagyságú alak készen állott. A címerképek festésétől sem riadt vissza, sőt ilyenek gyanánt is pompás alakokat adott. A Fuchs-féle dohány speciálitás bolt előtt négy remekül festett alakja volt, melyet utazó angolok megvettek s magukkal vittek, a Váci-utcában Medecznél a Török császár, a Városház-téren Csögelnél Fortuna, az Uri-utcában egy szivarbolt előtt a Jurátus, egy órásnál Venus Urania, a Kígyó-téren Szilágyi István gombkötőnél Mátyás király, a Hatvani-utcában Mátyás király lovon, környezetével, végre a Nagyhíd-utcában Lapedato szabó címtábláján Ottó görög király képe: mindannyi remekmű. Alakjai éltek, mozogtak. Sajnos, Laccatari efajta képei, az idő viszontagságainak kitéve, elpusztultak. [...] Különösen sajnálom a Török császárt, a Fortunát, és a Mátyás király lovasképét. Laccatari ismert művésze volt Pestnek, de 1849-ben – megváltozván a viszonyok – eltűnt, senki sem tudta, hová lett. Egyik barátom az '50-es években találkozott Ságodyval, Pest város akkori alpolgármesterével, aki beszélte, hogy egy útutazása alkalmával Grazban találkozott Laccatarival.

Sch. barátommal Velencébe szándékoztunk, s hogy Laccatarit felkeressük, Grazban megszálltunk. Tudván, hogy Laccatari fodroztatni szokta a haját, körüljártuk a fodrászokat: vajjon nem ismerik-e őt? Végül sikerült is egyre bukkannunk, aki jól ismerte és ajánlkozott, hogy hozzávezet bennünket. Elhajtottunk az «Am Graben»-ra, valahol a város szélén levő emeletes, alacsony házhoz. Mi kinn maradtunk, a vezető belépett: – «Du Laccatari, es sinf Herrn da, die wollen ein Altarbild bestellen.» Laccatari erős, mély hangon válaszolt: – «Ja wohl, wo sind Sie?» Alacsony emeleti szobába léptünk, benne a legnagyobb művészi rendetlenség, szanaszét hányva portefeuille, rajzok, vázlatok, a sarokban egy vacok, mellette rongyos szalmaszék, melyen egy félkrumpliban leégett faggyúgyertya és nyitott francia könyv volt. Laccatari éppen a mellényét vette magára, melynek hátsó része hiányozván, egy madzaggal kötötte össze. Panaszkodott: – «Viel hab' ich gelitten. Gras hab' ich gegessen!» Az állványon munkában volt egy Mária kép, de az nem volt már a régi Laccatari műve: a nyomor látszott az emberen, látszott a munkáján. Sch. barátom Laccatari adósságait kifizette, őt felköltöztette, utazási költséggel látta el s ígérte neki, hogy Pesten egyik házában lakást ad neki. Laccatari meg is érkezett Pestre, a szabad lakást elfogadta de csakhamar vérszemet kapott: baszkodott a többi lakók fölött. A lakók panaszkodtak ellene, hogy megférhetetlen, hiába volt a háziúr békítése, intése: Sch. barátom kénytelen volt neki az ingyen lakást felmondani. Igen ám, de Laccatari nem ment ki a házból, s míg végre Sch. úr máshol fogadott számára lakást, – csak így sikerült őt a házból kitudni. Éldegélt, festett arcképeket, görög templomi képeket, de munkáit kifogásolták. Utolsó idejében a Két-szerecsen-utcában egy képkereskedőnek festegetett az ellátása fejében. Meghalt a Rókusban, a 60-as években, 62 éves lehetett. A Nemzeti Múzeumban művei közül «Dobozi Mihály menekülése» került, egy arckép, mely öreg férfit ábrázol és Sváb Vilmos arcképe.³⁰

²⁶ SZVOBODA DOMÁNSZKY 2007. 99.

²⁷ BELLÁK 2010. 43.

²⁸ Kopp Jenő jegyzete. XIX. századi festők [Művészet X. (1911) 423.] MNG–SZMM AT 20070/1978/ 8.

²⁹ UJHÁZY 1922. 377–381.

³⁰ UJHÁZY 1922. 377–379.

A beszámolója alapján, valamint Laccataris dinamikus festői módszerét is figyelembe véve, illetve a tényt, hogy 1849-ben lényegében „eltűnt” Magyarországról nem lehetetlen feltételeznünk, hogy megfestette Szemere Bertalan arcát keleties ruhában, és görög lelki alkatához³¹ közelebb álló, élénk színekkel. Érdekes összefüggés, hogy Szemere Bertalanné Jurkovits Leopoldina 1851-ben, vélhetően Laccatarisszal éppen egy időben volt Grazban,³² ahol a festőt Ujházy Ferenc később meg is látogatta. Ráadásul ismerünk olyan, a magyar politikus portréjánál valamivel korábban készült, ugyanakkor eddig egyértelműen Laccatarisnak tulajdonított képet is, amelyen felfedezzük a képcsarnoki mű hangulatát és formavilágát. Példaként a magántulajdonban lévő, 1840-es évek elejére datált, *A kis mutatványos* című alkotást említjük, amit szintén 1843-ban mutattak be a Pesti Műegylet tárlatán.³³

4.

LACCATARIS Demeter: *A kis mutatványos*,
olajfestmény, 1840 körül, Magántulajdon.
Demeter LACCATARIS: *The little Savoyard*,
oil painting, circa 1840, Private Collection.
(MNG–SZMM AT 22726/1987.g.)

Laccataris szerzőségével kapcsolatban a legnyomósabb ellenérvet éppen a két Szemere-képmás összehasonlítása után fogalmazhatjuk meg. A biedermeier stílusú „konstantinápolyi” portré finomabb, lágyabb, letisztultabb forma- és felületkezelésről tanúskodik, melytől Laccataris romantikus arcmásának dinamikus és vélhetően pasztózusabb ecsetkezése túlságosan elüt – már amennyire megállapítható a fekete-fehér reprodukció alapján. Erőteljesebben eltér az orr és a haj megjelenítése is.

³¹ Bellák Gábor idézett írása szerint művészettörténeti szempontból általában nincs jelentősége az alkotók nemzetiségi hovatartozásának, és éppen Laccatarisszal kapcsolatban írja, hogy görög származása művészi pályáját illetően nem vett sokat a latba. BELLÁK 2010. 41. Hagyományosan biedermeier témájú képeinek élénkebb színkezelését mégsem tudjuk mással magyarázni, mint azzal, hogy mégis játszhatott némi szerepet az a mediterrán kulturális háttér, melyből érkezett, s amely művészi látásmódját befolyásolhatta.

³² SZEMERE 2005. 113.

³³ Ez a kép azonos „A’ PESTI MŰVÉSZETI EGYESÜLETHEZ 1843-IK ÉVBEN BEKÜLDETETT MŰVEKNEK PÓTLÉK LAJSTROMÁN” szereplő 188. tétellel. „188 Ugyanattól. A’ kis Savoyard.” Az „Ugyanattól” kifejezés a 187. tételre utal, mely „187 Laccatari Demeter, Pesten. Dorottya, Don-Quixette-ből.” L. SZVOBODA DOMÁNSZKY 2007. 325.

A figura arányai és a tájjal való sajátos kapcsolata szerint, a képcsarnoki Szemere-portré szerzőségét illetően, korábban a Schoefft (Schöff) festőcsalád, különösképpen Schoefft Ágoston József neve merült fel.³⁴ A teljesség kedvéért idézzük újra Ujházy Ferenc írását, aki a Schoefft családról, köztük Ágoston pályájáról szintén említést tett.³⁵

Gyökeres pesti volt a Schöff család. Tagjai nemzedékeken át a festéssel foglalkoztak családi házukban, mely ma is áll a Képiró utcában, mely nevét (Malergasse) éppen őrölük nyerte. A ház, melynek ablakai fölött hét bagoly látható, a fővárosi közönség előtt eléggé ismeretes. Ismertem a családból Schöff Józsefet, aki sokszor elmondta, hogy apja, nagyapja festők voltak Pesten, s általában, ha meglátogattam az akkor már 70 éven felül lévő öregurat, szívesen elbeszélgetett a művészetről. Arc- és templomi képek megrendelésével e késő öregségben is el volt halmozva s végnapjáig szorgalmasan festett. A vidéken sikerült oltárképet láttam tőle. 1850-ben fáklyát vittem a temetésén. Számos gyermeke közül Guido említendő fel, ki ebben az említett családi házban, 1809-ben született. Kalandos élete, melyre a lökést házassága adta, Bukarestbe, majd kelet felé mind távolabb, végre 1843-ban Indiába vitte. Kitűnő arc- és tájképfestő volt, azért a Kelet-indiai kereskedelmi társaságnál, majd később – megismerkedvén a belföldiekkel – különféle maharadszáknál és fejedelmeknél talált bőséges foglalkozást és szerzett kincseket. Lahore, Bombay, Benares, Amreesir, sok fejedelmi város volt tartózkodásának, működésének színhelye. Több, mint nyolc évig volt távol; kincsekkel megrakva, sok tanulmánnyal, táj- és csataképpel jött haza, Bécsben nagy műtermet tartott, ott állította ki egyiptomi, perzsa, indiai tanulmányait. Őfelsége a Belvedere számára két nagy velencei képet vett tőle.

*Majd Pestre jött s itt a szolgálatában álló szerezcsen fiúval és leánnyal is nem csekély feltűnést keltett. A Stáció utcában emeletes házat épített; itt szándékozott letelepedni, de mozgalmas élethez lévén szokva, ismét elhagyja Pestet; Velencébe ment s többé vissza se tért. A lagunák mellett palotát vásárolt, azt pompásan berendezte, később pedig – ecsetje nem lévén úgy kihasználható, mint keleten – házát hotellé alakította át. Tovább üzetve innen is sorsától; Miksa császár mexikói expedíciójában vett részt, ott nagyszabású képeket festvén. Hol töltötte élete utolsó idejét, nem tudom. A müncheni festészeti iskola, később Rahlp befolyása alatt állott. A nagy hatásokat kereste tájképein; sokszor Hildebrandra emlékeztetett. A pesti festőiskolának mindenesetre érdekes, figyelmet keltő tagjai, aki kár, hogy – tudtommal – képtárainkban egyetlen művel sincs képviselve.*³⁶

Ebből világosan kiderül, hogy Schoefft hosszú időt töltött Indiában, ahová Konstantinápolyt érintve,³⁷ Törökországon keresztül utazott el az 1830-as évek közepén. Élete folyamán sokat időzött Itáliában (Velencében), tehát közvetlen benyomása volt a keleti és tengerparti miliőről. Nem érdektelen, hogy őt tartják Kőrösi-Csoma Sándor egyetlen hiteles arcképe alkotójának, akivel Kalkuttában találkozott.³⁸

Táj és figura kapcsolata szempontjából, a Szemere-portré analógiájaként a festő egyik 1835-re datálható, magyar vonatkozású művét mutatjuk be, amelyről apja, (Schoefft) Károly József 1836-os másolata révén alkothatunk képet, és Széchenyi Istvánt jeleníti meg a Vaskapunál.³⁹ Széchenyi István képmása – a témaválasztás és az ábrázolásmód mellett – stílusában is kétségtelenül közelebb áll az elemzett Szemere-arcmáshoz.

³⁴ Köszönettel tartozom Vajda Lászlónak szóbeli közléséért és, hogy többek között felhívta a figyelmem a „konstantinápolyi” portré befejezetlenségére.

³⁵ UJHÁZY 1922. 377–381.

³⁶ UJHÁZY 1922. 379–381.

³⁷ L. GABODA 1995

³⁸ L. GABODA 1995

³⁹ SZABÓ 1985. 124. 71. kép

5. SCHOEFFT Ágoston József: Széchenyi István a Vaskapunál, olajfestmény, 1836
Joseph Agust SCHOEFFT: Stephen Széchenyi at Iron Gates (River Danube), oil painting, 1836
(LDM 53.7.28. Forrás: wikipedia.com)

6. SCHOEFFT Ágoston József: Önarckép Konstantinápoly előtt, olajfestmény
Joseph Agust SCHOEFFT: Selfportrait with Constantinople, oil painting
(MNM MTKCs 410. MNM felv.)

A két kép megfestése között több mint tíz év telt el, a stílus azonban változatlanoknak tűnik. Ez egyrészt jelentheti azt, hogy a „konstantinápolyi” portrét a korábbi festői szemléletet képviselő Schoefft Károly József festette (esetleg másolta?), ugyanakkor ez a tény illeszkedik Schoefft Ágoston József oeuvre-jébe is, akivel kapcsolatban kutatói megállapították, hogy hosszas ázsiai tartózkodása, majd tragikus elszegényedése következtében stílusa konzerválódott.⁴⁰

Jelenlegi tudásunk szerint egyértelműen nem bizonyítható, hogy Schoefft Ágoston 1849-ben találkozott a menekülő magyar politikussal. Úgy véljük, ha ez megtörtént volna, Szemere naplójában megemlítené volna.⁴¹ Mindazonáltal Johann Martin Honigberger, a lahore-i maharadszák szász orvosának visszaemlékezései alapján feltételezhetjük, hogy 1849-ben Schoefft Párizsba ment.⁴²

Amennyiben a művet alkotója Szemere tudta nélkül festette meg, minden bizonnyal előképet alkalmazott, talán éppen a Laccataris-féle portrét, amit saját tájélményeken alapuló festett kulissza elé helyezett. Sinkó Katalintól tudjuk, hogy a Széchenyi Istvánt ábrázoló festmény alkotója kulisszát alkalmazott.⁴³ Ebből a perspektívából az sem lehetetlen, hogy ugyanannak a Konstantinápoly-kulisszának a részbeni felhasználása történt meg Schoefft Ágoston barnás színvilágú önarcképének háttérében is. Kétségtelen azonban, hogy a háttér kidolgozottabb és reálisabb az önarcképen, a Szemere-portré szinte befejezetlennek hat.

⁴⁰ MÉSZÁROS 2015. 193.; Ugyanez elmondható Laccataris Demeter festészetével kapcsolatban is, akit szintén anyagi nehézségei kényszerítettek.

⁴¹ Újat ebben a témában Szvoboda Dománszky Gabriella kutatásai hozhatnak.

⁴² Honigberger személyesen ismerte Schoefftöt. SZVOBODA DOMÁNSZKY 2005. 154.

⁴³ Dr. Sinkó Katalin kéziratai. MNG–SZMM AT 23975/ 1997.g. 92.

A „konstantinápolyi” portrén látható, kissé megnyúló testtartás, a figura arányai és az idealizáló fogalmazásmód szemszögéből, a Szemere-portré másik analógiája lehet Schoefft Ágoston *Leány lanttal* című képe.

7.
SCHOEFFT Ágoston József:
Leány lanttal, olajfestmény
Joseph Agust SCHOEFFT:
Girl with lyre, oil painting
MNG-SZMM FT 5175.

A „konstantinápolyi” portré jól illeszkedik abba az „alla turcának” nevezett, Friedrich Amerling által képviselt idealizáló-orientalizáló festészeti divatba, mely az 1830-as években bontakozott ki és az 1840-es évek első felében teljesedett be. A tendencia egyik prototípusának túlzások nélkül, Borsos József *A libanoni emír* című képét tekinthetjük Zichy Edmundról.⁴⁴ A művészettörténet kutatás az orientalizáló portréfestészet alkotásain látható magyar főurak egzotikus-keleties öltözetét hagyományosan diplomáciai ajándék reprezentációjának, vagy a beöltözés nemesi allúriére utaló elemnek tekinti, és a magyarság „Kelet-népe” gondolatvilágához köti. S minthogy az európai kultúra szemszögéből idegennek ható keleti öltözet látványa óhatatlanul teatralitást kölcsönöz az orientalizáló képeknek, egy időben a főúri színjátszással és a barokk díszünnepségek hagyományával hozta összefüggésbe.⁴⁵ A Szemere-arc más értelmezése a kép megannyi romantikus felhangja és beállítottsága mellett,⁴⁶ a valós történelmi háttérrel leíró forrás tükrében kiegészíthető azzal az olvasattal, hogy a török ruha a túlélés, a török kultúrában való ideiglenes asszimilálódás és a személyes érzések vizualizálásának eszköze is volt.

⁴⁴ SZABÓ 1985. 147. 99.; Dr. Sinkó Katalin kéziratai. MNG–SZMM AT 23975/ 1997. g. 8 és 10.; L. Farkas Zsuzsanna képleírása. VESZPRÉMI 2009. 87.

⁴⁵ Dr. Sinkó Katalin kéziratai. MNG–SZMM AT 23975/ 1997. g. 10.

⁴⁶ Dr. Sinkó Katalin az idealizálás forrását a goethe-i klasszicizmusban találta meg, s megemlítette, hogy a Pesti Műegylet tárlatai alapján ez a tendencia még 1847-ben sem szűnt meg. A goethe-i klasszicizmus mint forrás megemlítésekor Pfeifer János *Bajza esztetikai dolgozatai* című írására hivatkozott. Dr. Sinkó Katalin kéziratai. MNG–SZMM AT 23975/ 1997. g. 7.

Kozina Sándor: Szemere Bertalan portréja, 1851, Párizs

Ha a „konstantinápolyi” portrét összevetjük az emigráns Szemere Párizsban készült fotografált képeivel és Kozina Sándor ismert párizsi festményével, megállapíthatjuk, hogy éppen a figura szémszögéből a legideálisabb, festője valószínűleg nem ismerte személyesen Szemerét, Laccataris képét azonban igen.

8/a–b Erwin Hanfstaengl műterme, Párizs: Szemere Bertalan miniszterelnök, albumin, 1865 körül.
Erwin Hanfstaengl's atelier, Paris: Prime minister Bertalan Szemere, albumin, around 1865.
(MNM TF 78.805. és OSZK KT Fol. Germ. 1575/67)

Kozina munkásságáról nem csupán Barabás Miklós visszaemlékezéseiből, Kazinczy Ferenc vagy Széchenyi István leveleiből, hanem éppen Szemere írásaiból tájékozódhatunk, sőt elmondhatjuk, hogy a legtöbb vonatkozó adatot tőle ismerjük.⁴⁷ Szemere az egyszerű ismeretségen túlmutatóan, baráti kapcsolatot ápol a művésszel. Naplójában például hétszer is megemlíttette nevét. (1850. július, 1851. július és augusztus, 1852. december, 1855. november, 1856. február és március.)⁴⁸

Még az emigráció előtti időkben találkoztak, s már 1848-ban felmerült az az ötlet, hogy Kozina portrét fest a politikusról, aki ekkor (életét kockáztatva) Budára utazott. Azonban sem az időjárás, sem a politikai körülmények nem voltak alkalmasak, Szemere pedig éppen nem tartózkodott otthon, Felvidéken járt.⁴⁹

Másik fontos előzmény, hogy a festő 1844-ben Felsőpulyán elkészítette Jurkovits Leopoldina, a későbbi Szemere Bertalanné arcképét. A Magyar Nemzeti Galéria tulajdonát képező kép provenienciáját árnyalja tovább az a már-már romantikus történet: hogyan vigasztalta meg a portré Szemerét, aki miután 1849-ben egyedül érkezett meg Párizsba, előbb kapta kézhez a festményt, minthogy maga Leopoldina csatlakozott volna hozzá.⁵⁰

⁴⁷ Dr. Csatkai Endre Kozina Sándor oeuvre-jére vonatkozó kutatásai során erősen támaszkodott Szemere naplójára és visszaemlékezéseire. CSATKAI 1970. 38–39.

⁴⁸ SZEMERE 2005. 500.

⁴⁹ „[d]e én akkor Schlink ellen valék kénytelen menni.” Napló, 1851. július. SZEMERE 2005. 112.

⁵⁰ MNG–SZMM 61.34.T.; SZEMERE 2005. 99.

9. Szemere párizsi lakásának rekonstrukciója a HOM „Egy miskolci nemes az országos politikában – Szemere Bertalan pályaképe és pályatársai” c. állandó kiállításán (2014) (HOM felv.)
Reconstruction of Szemere's apartment in Paris on the permanent exhibition of HOM, Miskolc (2014)

Szemere hitvese, akit Dinaként becézett, eredetileg Bertalan és leányuk, Mimi kettős arcképét rendelte meg Kozinától. A festő a rossz időjárási viszonyok és útlevelének lejáratása miatt aggódva, először nemet mondott a megrendelésre. Bertalan önálló térképét barátja kérésére mégis elkezdte a művész 1851-ben. Míg Leopoldina Grazban volt, majd Mariazellbe utazott tovább, hogy egy fogadalmát teljesítse, a kép elkészült, s így végül meglepetés lett számára.⁵¹ Szemere 1855. novemberi megjegyzése szerint Kozina összesen négy képet készített a családnak.⁵²

Kozina festményén Szemere arca és testalkata eltér a „konstantinápolyi” portré által megjelentetett alakétól, nyoma sincs a büszke, erőtől duzzadó, révedő fiatalembernek. Noha ápolt külsejű, társasági férfi képe bontakozik ki előttünk, kissé fáradt, merev testtartását a szakirodalom szóvá teszi.⁵³ Az alakból valóban hiányzik a lendület, amit talán a zsebre tett kézzel igyekezett a művész ellensúlyozni. Azonban másik kezébe adta az általa alapított, forradalmi *Respublica* című újságot, hogy Szemere irodalmi kötődését, írói voltát és politikai szerepvállalását elmaradhatatlanul megjelenítse.

Csatkai Endre 1970-ben leírja, hogy Szemere Bertalannak ezt a portréját vásárolta meg a magyar állam 1948-ban Kürthy György színművéstől, Szemere unokájától. Azonban nem ez a kép került a miskolci Herman Ottó Múzeumba,⁵⁴ a 19. század végén ugyanis másolat készült a festményről, s az eredeti, jobb alsó sarkában szignatúrával ellátott mű a Nemzeti Múzeum tulajdona.⁵⁵

⁵¹ SZEMERE 2005. 112.

⁵² SZEMERE 2005. 252.

⁵³ SZABÓ–SZÉPHELYI (szerk.) 1981. II. 417., 343.

⁵⁴ CSATKAI 1970. 31.

⁵⁵ L. RÓZSA 1984. 33., 42.

Gyűjtemények rövidítése

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum [Hungarian National Museum], Budapest
 MTKCS = Történelmi Képcsarnok [Historical Gallery]
 TF = Történeti Fényképtár [Historical Photo Department]
 MNG–SZMM = Magyar Nemzeti Galéria–Szépművészeti Múzeum, Budapest [Hungarian National Gallery–Fine Arts Museum], Budapest
 AT = Adattár [Archives]
 23975/ 1997. g. = Dr. Sinkó Katalin kéziratai
 20070/1978/ 8. = Kopp Jenő jegyzete. XIX. századi festők
 FT = Fotótár [Photo Archives]
 MTAK = A Magyar Tudományos Akadémia Információs Központ Könyvtára [Hungarian Academy of Sciences, Library and Information Centre of the HAS]
 KT = Kézirattár [Archives of the Academy]
 OSZK = Országos Széchényi Könyvtár [Hungarian National 'Széchényi' Library], Budapest
 KT = Kézirattár [Archives]
 HOM = Herman Ottó Múzeum, Miskolc
 KGY= Képzőművészeti Gyűjtemény
 LDM == Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

Bibliográfia

ALBERT 2004

ALBERT Gábor: Szemere Bertalan hazatérései. *Kortárs* 48. (2004)/11. 1–38.

BARABÁS 1944

BARABÁS Miklós: *Márkosfalvi Barabás Miklós önéletrajza*. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár, 1944

BELLÁK 2010

BELLÁK Gábor: Görög festők a 19. századi Pest-Budán. In: ULRICH Attila (szerk.): *Görög Örökség. A Görög Ortodox Diaszpóra Magyarországon a XVII–XIX. században*. [Kiállítási katalógus] Budapesti Történeti Múzeum 2009. ápr. 9–júl. 5. Jósza András Múzeum, Nyíregyháza, 2010. jún. 19–aug. 23. Jósza András Múzeum, Nyíregyháza, 2010. 127–137. (A Jósza András Múzeum Képzőművészeti Katalógusai 58.)

Biedermeier Kiállítás 1937

A magyar Biedermeier Kiállítás képes tárgymutatója 1937 november–1938 január. Országos Magyar Képzőművészeti Társulat, Budapest, 1937

CSATKAI 1925/1983

CSATKAI Endre: *Kazinczy és a képzőművészetek (1925)*. Szerk.: GALAVICS Géza. MTA Művészet-történeti Kutatócsoport, Budapest, 1983

CSATKAI 1970

CSATKAI Endre: Kozina Sándor, elfeledett magyar biedermeier festő (1808–1873). *Művészet-történeti Értesítő* XIX. (1970)/1. 24–40.

ÉBER (szerk.) 1935

ÉBER László (szerk.): *Művészeti Lexikon I–II*. Győző Andor, Budapest, 1935

ERDŐDY–HERMANN 2002

ERDŐDY Gábor–HERMANN Róbert: *Batthyány-Szemere, Fekete-fehér*. Pannonica Kiadó, 2002

Ernst-Múzeum 1923

Az Ernst-Múzeum Aukciói XXII. Szerk.: CSÁNYI Károly–Dr. TÉREY Gábor. Ernst-Múzeum, Budapest, 1923

Ernst-Múzeum 1926

Az Ernst-Múzeum Aukciói XXV. Szerk.: CSÁNYI Károly–Dr. TÉREY Gábor. Ernst-Múzeum, Budapest, 1926

GABODA 1995

GABODA Péter: Kőrösi Csoma Sándor egyetlen hiteles portréjának története (A Schöffert-féle rajz: vázlattól a litográfiáig) = *Keletkutatás* 1995/tavasz 5–21.

GOETHE 2010

Johann Wolfgang GOETHE: *Szintan – A teljes „Didaktikai rész”*. Ford.: HEGEDŰS Miklós. Genius Kiadó, Budapest, 2010

GYÖRGY 1968

GYÖRGY József: Az Akadémia Könyvtára egykori Goethe-szobája és nevesebb magyar látogatói. MTA, Budapest, 1968 (*A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei* 55.)

GYULAI Éva (szerk.)

Az „Egy miskolci nemes az országos politikában – Szemere Bertalan pályaképe és pályatársai” c. kiállítás (Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2013) online katalógusa, 2015. Szerk.: GYULAI Éva. HOM, Miskolc, 2015

http://www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinknak/szemere_online_katalogus/szemere_online_katalogus.pdf

HELLER 1896

HELLER Ágost: *Az Elischer-féle Goethe-gyűjtemény katalógusa*. MTA, Budapest, 1896

MNM Képtára 1909

A Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának festményei és grafikai állaga 1–2. Írta: PEREGRINY János; Előszó: SZALAY Imre. Magyar Nemzeti Múzeum Képtár–Athenaeum, Budapest, 1909

NÉMETH 2013

NÉMETH Ákos: Kelet népe Nyugaton: nyugati utazók és útirajzok a magyar művelődéstörténetben a korai újkortól 1948-ig. *Valóság* 56. (2013)/5. 95–101.

PIRINT 2014

PIRINT Andrea: Borsod vármegye panteonja. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LIII. (2014) 333–364.

RÓZSA György 1984

RÓZSA György: *A Történelmi Képcsarnok legszebb festményei*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984

SZABÓ–MAJOROS (szerk.) 1992

SZABÓ Júlia–MAJOROS Valéria (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században*. [Kiállítás az MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest és a Magyar Nemzeti Galéria, Budapest közös rendezésében] [Kiállítási katalógus] MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest, 1992

SZABÓ Júlia 1985

SZABÓ Júlia: *A XIX. századi festészet Magyarországon*. Corvina Kiadó, Budapest, 1985

SZABÓ–SZÉPHELYI 1981

SZABÓ Júlia–SZÉPHELYI F. György: *Művészet Magyarországon 1830–1870. Kiállítás a MTA Művészettörténeti Kutató Csoport és a Magyar Nemzeti Galéria közös rendezésében, Magyar Nemzeti Galéria, 1981. augusztus–november, I–II.* [Kiállítási Katalógus]. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest, 1981

SZEMERE 1845

SZEMERE Bertalan: *Utazás Külföldön. Második bővített kiadás* I–II. Geibel, Pest, 1845

SZEMERE 1869

SZEMERE Bertalan: *Naplóm. Száműzetésben írta Szemere Bertalan I–II.* Ráth Mór, Pest, 1869 (*Szemere Bertalan Összegyűjtött Munkái* I–II.)

SZEMERE 1870 (Levelek)

SZEMERE Bertalan: *Levelek (1849–1862)*. Ráth Mór, Budapest, 1870 (*Szemere Bertalan Összegyűjtött Munkái V.*)

SZEMERE 1870 (Utazás)

SZEMERE Bertalan: *Utazás Keleten a világosi napok után*. Ráth Mór, Pest, 1870 (*Szemere Bertalan Összegyűjtött Munkái III.*)

SZEMERE 1999

SZEMERE Bertalan: *Utazás Keleten a világosi napok után*. Terebess Kiadó, Budapest, 1999

SZEMERE 2005

SZEMERE Bertalan: *Napló (1849–1861)*. Szerk.: ALBERT Gábor. Felsőmagyarország Kiadó–Bíbor Kiadó, Miskolc, 2005

SZVOBODA DOMÁNSZKY 2005

SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: Schoefft Ágoston (1808–1888) művészete. In: *Tanulmányok Rózsa György tiszteletére*. Szerk.: BASICS Beatrix. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2005. 151–157.

SZVOBODA DOMÁNSZKY 2007

SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: *A Pesti Műegylet története. A képzőművészeti nyilvánosság kezdetei a 19. században Pest-Budán*. Miskolci Egyetem, Miskolc 2007

TÓVÁRI 1991

TÓVÁRI Judit: Vezető Szemere Bertalan életének és pályájának forrásaiban és irodalmában: Bibliográfia. In: RUSZOLY József (szerk.) *Szemere Bertalan és kora I-II*. Miskolc, 1991. II. köt. (*Borsod Abaúj Zempléni Történelmi Évkönyv 7.*)

UJHÁZY 1922

UJHÁZY Ferenc: Fővárosunk művészeti állapotai a múlt század közepén. *Nyugat XV.* (1922)/6. 373–382.

VERES–VIGA (szerk.) 1999

VERES László–VIGA Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum műkincsei*. HOM, Miskolc, 1999

VESZPRÉMI (szerk.) 2009

VESZPRÉMI Nóra (szerk.): Borsos József, festő és fotográfus. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2009. június 19–október 25. [Kiállítási katalógus]. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2009 (*A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2009/4*)

ZARÁNDY 1910

ZARÁNDY A. Gáspár: *Huba vére Szemere*. Hornyánszky, Budapest, 1910

A Borsod vármegyei hajdúk viselete 1825-ben

BODNÁR Tamás

The uniform of Borsod county's Heyducks in 1825

A hajdú a 15. század végétől, a szarvasmarha-kivitel fejlődésével kialakult marhapásztor, fegyveres állathajtó réteg. Nevük a „hajtó, hajdó” szavakból ered. Az örökös jobbágyság elől menekülve és kihasználva a török háborúk katonai igényét a hajdúk fegyveres csoporttá alakultak át, és éppen katonai szolgálatuknak köszönhetők, hogy a 17. században az erdélyi fejedelmektől kollektív kiváltságokat, hajdúszabadságot, adómentességet, letelepedésükhöz ingatlant kaptak. A letelepült hajdúk körében a XVII. század közepe tájától életforma-változás következett be: a szabadparaszti lehetőségekkel élve mindinkább földművelésre, állattenyésztésre tértek át; egyidejűleg elvesztették társadalmi mozgósító erejüket, sőt a reformkorra már egyenesen nemesi adómentességet célzó követelésekkel léptek fel. Félnemesi, illetve szabadparaszti társadalmi helyzetük, autonóm jogállásuk viszont a jobbágyságénál magasabb szintű mezővárosi, parasztpolgári kulturális igényeket és öntudatot alakított ki bennük. Harcmódoruk, hadviselési szokásaik miatt a hajdú sokszor egyet jelentett a gyalogos katonával.

A hajdúk kései utódai a 18–19. században már nem katonai, hanem uradalmi rendfenntartó alkalmazottak, „botos legények” voltak, szolgálatmentesség s némi járandóság fejében. Ehhez hasonlított a vármegyei és városi hajdúk intézménye, amely a 17. századtól kezdve alakult ki, és a polgári korszakban is fennmaradt. Ők voltak a törvényhatóságok adóbehajtói, kapu- és fogházőrei, hivatalszolgái, modern kifejezéssel altisztjei, azaz az urasági és városi, megyei hajdúk csak névrokonságban álltak a szabadparaszti hajdúkkal.¹

Borsod vármegyében a „hajdú”, mint vármegyei törvényhatósági alkalmazott már bizonyosan létezett 18. század elejétől, de az intézményre vonatkozó első írásos forrást csak 1746-ból találjuk. A megyei tisztviselők betűrendes névjegyzékében ebben az évben olvashatjuk először a *supremus comissarius* tisztséget, amely elnevezés a hajdúk kapitányának felel meg. 1756-tól már járásonként is kineveznek egy-egy *comissariust*, illetve helyenként ennek helyettesét is megnevezik,² de csak 1777-ben találkozunk először velük Borsod vármegye levéltárának iratai között. Ekkor Borsod vármegye statútuma rendelkezik a béklyóváltság összegének elosztásáról, ettől az évtől ugyanis annak az összegnek az egyharmada, amelyet a rabok szoktak a béklyóból való szabadulásuk alkalmával fizetni, a hajdúk kapitányát, a kétharmada pedig a többi hajdút illeti meg.³

1785-ben ugyancsak a szabályrendeletek egyik pontja foglalkozik a hajdúkkal: a vármegyei hajdúk állításánál Heves vármegye szabályzata szerint kellene őket felszerelni tetőtől talpig, de a statútum idején sem pisztollyal, sem puskával nincsenek ellátva, noha a biztonság érdekében éjjel-nappal szolgálatuk ellátásán fáradoznak. Ezért a főadószedő kötelessége, hogy öt hajdút a házipénztárból fegyverekkel ellásson.⁴ Utóbbi rendeletből látjuk, hogy a megyei hajdúk száma, ruházata, felszerelése még korántsem volt elégséges feladatuk ellátásához.

¹ BÁN (szerk.) 1989. 174–175.

² MNL BAZML IV. 501/m. 1. köt.

³ TÓTH–BARSZ 1989. 115–116.

⁴ TÓTH–BARSZ 1989. 139–140.; MNL BAZML IV. 501/g 1 köt. 298. szám

1820 és 1825 között több alkalommal felvetődött a hajdúk létszámának növelése, ruházatuk és fegyverzetük egységesítése és korszerűsítése. A vármegye 1820-ban az alábbi feliratot küldte a Helytartótanácsához „a hajdúk számának szaporítása iránt, mivel nagy és sok teher nehezedik a szolgálatban állókra a közcsendesség fenntartása, valamint a tömlöcökre és a bennük ülő gonosztevőkre való szoros felvigyázás miatt”:

A közszolgálatunkban lévő hajdúk csekély száma öregbítéséért esedezünk, bennünket erre az elkerülhetetlen szükség kényszerít. Ugyanis hajdúinknak mostani száma 40 hajdúból, egy fő káplárból s egy közhajdú fizetés mellett szolgáló vicekáplárból és így összességel 42 fejből állván, ha ezek számából azon hajdúinkat kivesszük, kik tisztviselőink mellett vannak a közházunk udvarán s tömlöceink mellett szolgálatban lévő hajdúink száma 18 legényekre megy. De még ez a 18 szám is teljes csak alig-alig és ritkán lehet, mivel az időközben itten-ottan lappangó zsványok üldözésére fegyveres erőt, a más kísértetni szokott gonosztevők mellé is utazásaikban gyakran több napokat eltöltő hajdúkat kellett rendelni. Emellett az új közház és a Miskolchoz, mint központi helyhez közel lévő hidak, töltések karbantartása alkalmával a rabokkal végeztetett munka felvigyázása, emellett a börtönökben maradókra igen kevesen vigyáznak, nem beszélve arról, hogy a hajdúk egészsége is időnként megromlik és alkalmatlanok a szolgálatra.⁵

Az is előfordult, hogy a tömlöc ajtaja előtt őrt álló poszt felváltása órákon keresztül lehetetlen volt a hajdúk létszámának elégtelensége miatt. Ekkor az őrizendő rabok száma elérte a 300 főt, így fennállt a veszélye, hogy ezeknek a „cégéres erkölcstelenségű rosszaknak veszedelmes gondolkodása és minden gonoszság és vakmerőség elkövetésére való vetemedése miatt” kitörhetnek tömlöcükéből, és nem állítható velük szemben megfelelő védelem. A börtönön kívül dolgozó 30-30 rabra csak 4-4 felfegyverzett hadú ügyelt, a rabok ráadásul kapával, ásóval, csákánnyal dolgoztak. Esetleges zendülésük esetén, a 4 hajdú kevés lett volna megfékezésükre és keresésükre is. A vármegye tisztviselői szerint a börtönökben lévő gonosztevők számának emelkedése annak is betudható, hogy a felső rendelkezés szerint a szolgabíráknak az apróbb vétkekért 12 pálca vessző- vagy korbácsütésnél nagyobb büntetést diktálni maguktól nem lehetett. A vármegye ezért a közhajdúk számának 60 főre emelését kérte a Helytartótanáctól, akik mellett két káplár szolgáljon.⁶

A következő négy esztendő nem hozhatott jelentős változást, mert 1824-ben ismét a hajdúk számának szaporítását sürgetik 41-ről 60 főre,⁷ de továbbra sem történt intézkedés az ügyben, így a rákövetkező évben „a hajdúk s tömlöcök jobb rendben való szedésére kiküldött deputáció” küldött feliratot a Helytartótanácsához, részletesen taglalva és indokolva a létszám és felszerelés kibővítésének szükségességét:

[a] hajdúk legalább 5 láb és öt col magasságú legényekből álljanak. A hajdúnak 18 esztendősnél ifjabb s 40 esztendősnél idősebb legények vétettessenek, mivel a hajdúi szolgálattal egyben kötött strapátiók elviselésére az előbbiek még, az utóbbiak már többnyire alkalmatlanok. A legényeket a központi seborvos, ha pedig kérdés támad, a főorvos is vizsgálja meg, mégpedig úgy, hogy hibáikra feleletet is tartozzanak adni.⁸

⁵ MNL BAZML IV. 501/e 3308/1820.

⁶ MNL BAZML IV. 501/e 3308/1820.

⁷ MNL BAZML IV. 501/e 3811/1824.

⁸ MNL BAZML IV. 501/e 3811/1824.

A hajdúk alkalmazását 1825-ben rendeletben szabályozza a vármegye: a posztó beszerzésében másként kell eljárni, mint ez idáig, ugyanis eddig a posztót mindig egyetlen kereskedőtől szereztek be ugyanolyan áron, akkor is, ha jobb vagy rosszabb minőségű volt, így gyakran előfordult, hogy a posztó sokáig ott állt a boltban, és ezért vásárlás után hamar tönkrement. A továbbiakban a „Gácsai fabrikából”⁹ kell beszerezni a posztót, közvetlenül a gyártótól és aktuális áron, ezzel ráadásul egy hazai üzemet is támogatnak. Ezt az anyagot kapja rangsorra való tekintet nélkül mindenki, és olyan miskolci szabókkal kell a ruhákat megvarratni, akik köztudottan jól varrnak, és akik a legillendőbb feltételek alatt vállalják el a munkát. A ruhák szabásának, varrásának, színének, a posztó anyagának mindenképpen egyformának kell lenni, egyik tisztviselő úrnak sem szabad rajta változtatni.¹⁰

A Helytartótanácsához szóló jelentésben a hajdúk számát 41 főről 60 főre emeltetni kéri a vármegye, ugyanis a meglévő létszámból 22 fő a tisztviselő uraknál ordonánc¹¹, és a gonosztevőkkel teli tömlöcökhöz, valamint a hidakhoz és egyéb munkálatokhoz kijáró rabok körül való szolgálatra csak 18-an vannak beosztva, miközben az újabb határozás szerint a tömlöc háta mögött is éjjel-nappal strázsának kell járnia. Emellett a tömlöcöket bővíteni, a tébolyodottak házáat és a rabok ispotályát is építeni kell, ez utóbbiak őrzése is indokolja a jövő évtől a hajdúk számának 60 főre emelését. A létszám növelése mellett az 1825. évi rendelet részletesen rendelkezik a hajdúk új uniformisáról is, megindokolva, miért kell a régi helyett új viseletet készíttetni a vármegye katonáinak:

A mostani hajdúk nagyobb részéről ránézésre a viseletükből, állásukból, öltözködésükből a tudatlanság, faragatlanság látszik. Ha így maradnának, rendeltetésük céljának nem felelnének meg, a jó és illendő ruha varratását is kár volna rájuk vesztegetni. Elkerülhetetlenül szükséges meghatározni azt, hogy a hajdúk ruhái, fegyverei csinosan és tisztán tartására taníttassanak meg, sőt arra fenyték alatt kötelesek legyenek. E felett az állásra, le- és felmasírozásokra, fordulásokra a fegyver tiszteletből való meghúzására, egyenként és csoportosan való elsütésére képesek legyenek és tanítsák meg őket. Taníttassanak meg arra is, hogy a strázsaváltás alkalmával, illetve a vármegyei deputációk és a főispáni hivatal tagjai előtt fegyverrel tisztelegjenek. A hadnagyok feladata a hajdúk vezénylése, ezért nekik is meg kell tanulni a vezetés módját. Az ordonáncoknak szintén végig kell mennie a kiképzésen, mert e nélkül nem tudnak majd bekapcsolódni a többiek közé. Sorban masírozni, taktusra lépni dobzó nélkül nem lehet. Ezért egy jó, alkalmas dobos jelöltessen ki, és egy nem sokba kerülő, jó dob szereztessen be.

A hajdúk hadnagya a gyűléseken, törvényszékeken s a vármegye főbb rangú tisztviselői előtt formaruhájába öltözve jelenjék meg. Ruházata a hajdúk ruhájával mindenben egyenlő színű posztóból legyen varrva, csak hogy arannyal adjusztírozva legyen. De mivel a mostani színekhez alkalmaztatott ruhája már meg van varrva, hogy ez erre felment nagy költség el ne vesszen, a feljebb rendeltetett határozás végrehajtása a hadnagyra nézve akkor fog kezdődni, mikor a mostani ruhája eltartására kiszabva lévő esztendőik majdan lefolyni fognak.¹²

Az új hajdúuniformis pontos leírása is elkészült, amelyből kiderül, hogy a formaruha alapszíne a búza- virágkék volt. A megyei hajdúság hierarchikus szervezet volt, és a munda is ehhez igazodott; megkülönböztettek börtöni szolgálatban lévő hajdút, egyszerűbb viselettel, majd a vármegyei tisztviselőket kísérő ún. ordinárius hajdút, elegánsabb öltözetben, hiszen a vármegyét képviseli idegen helyeken, végül lovas katonát is, akinek medvebőr süvegben „parádézhat”.

⁹ Nógrád vármegye mezővárosában, Gácsan (Halič, Szlovákia) alapították Magyarország első posztómanufaktúráját 1767-ben, legnagyobb megrendelője a hadsereg volt.

¹⁰ MNL BAZML IV. 501/e 2726/1825.

¹¹ hírvivő, küldönc

¹² MNL BAZML IV. 501/e 2726/1825.

Ami a hajdúk mostani ruházatját illeti, mivel már amint a nagyméltóságú főispán úr őnagysága ordinarius hajdújáról is láthatni, a szép termetű hajdúk ruhája, bármely kikeresett jó és teljes s bármely szépen varró szabó által készíttődjenek, s adjustiroztattassanak is, semmit, vagy igen keveset mutatnak a szemnek, ennek pedig az oka abban sarkallik, hogy a zöld dolmány, zöld mente, setétkék nadrág jól össze nem jönnek, s a reájok néző szemnek szépet sohase játszanak. Amint az ide zárt rajzolat mutatja, a hajdúk szolgálatbeli ruhája ezekből a színekből és darabokból állhatna ki.

Fekete csákó, felül körös-körül sujtázás nélkül, nem selyem, hanem úgynevezett szabb portos, sárga paszomántkarikával, elől szinte olyan rózsával, jobb oldaláról lefüggő fekete-sárga vitézkötéssel s a csákó mellé szánt fekete-sárga forgóval. Káplárok csákóját valamivel jobban is kicifrázni lehet. Megjegyezvén a forgókra nézve azt, hogy ezeket, mint a katonák szokták, a falukon összeszedendő kakastollakból, az itt arra könnyen megtanítatandó hajdúk magok által is megszipittetni lehet, sőt kellek is.

Búzavirág színű kék mente fekete báránybőr prémmel,¹³ ugyanolyan színű nadrág és tarsolyszín veres dolmány, sárga öv feketéllő vegyítéssel a karikák kötéseinél. Fényes bőrön s réz csattokon függő fekete kartusok, ugyanolyan színű szíjakon függő s egészen vas hüvelyű kard, veres színű tarsoly s csinos vas sarkantyús fekete csizma.

A tömlőcnél való szolgálatra fordítandó hajdúk mentéje, nadrágja, dolmánya csak egy sor vastagabb fekete-sárga zsinórral s három sor gombokkal, a tisztviselő uraknál lévő ordinárius hajdúk ruhái pedig, minthogy ezek tisztviselő urakkal gyakran a megyén kívül is mint deputátusokkal, többféle solennitasokra szolgálatra eljárván a megye dísze, azt kívánja, hogy csinosabban öltözködjének. A vastag zsinóron kívül sujtással is hányattatassanak ki, s mentéiken és dolmányaikon ötsoros sárga gombok legyenek. Magában érttetvén az, hogy amely hajdú az ordináriusi szolgálatról a tömlőci szolgálatra visszaküldetik, vagy behúztatik, csinosabb ruháját a helyére állott más hajdú közruhájával fogja felcserélni.

Javasolja tekintetes nemes vármegye ezeket a színeket különösen azt, hogy mind a búzavirág színű kék, mind a tarsolyszín veres posztók tartósok, színeket meg nem hagyják, s együttvéve a szemnek szépet mutatnak.

A hajdúk adjustirungjához még ezek hozzájárulhatnak, úgymint szolgálaton kívül való járásra kapjanak olyatén búzavirág színű kék sipkát, elől B.V. betűkkel, melyek közönségesen fourazsir¹⁴ sipkáknak neveztetnek. Patrontáskájokon s tarsolyokon a B.V. betűkön felyül rézből pajzs formán ki nyomva hordják a tekintetes nemes vármegye címerét, mely tulajdonokká sohase váljon, hanem időről időre másokra szálljon át.

Amint a./ alatt lévő rajzolat mutatja a lovas katonák ruhája legyen, medvebőrrel készített kalpag, sárga-fekete színű vitézkötéssel, olyan színű forgóval, tarsolyszín veres fityegővel balra a kalpag. Hat esztendőre adattasson a kalpaghoz, viaszos vászon tok adattasson, hogy azt jobban megkémélhessék, mikor parádében öltözve nincsenek s példának okáért az úton levelet visznek, ők is úgynevezett fouravir sipkában járjanak.

Zöld dolmány, fejér mente fekete báránybőr prémmel, tarsolyszín veres nadrág, fekete fényes bőrből való lóding, egyébaránt a lovas katonák egész ruhája s készlete mindenkben úgy adjusztiroztattasson, mint ahogy az feljebb az ordinarius hajdúkra nézve leíratott, s mentéjeket melyet mosni is lehet, nyárban, parádében, szolgálaton kívül ne hordják. Nyeregkészületek álljon fekete báránybőr nyeregbundából, alól kitetsző s megcsipkézett veres posztóból, tarsoly szín veres sabrakból, sárga színű kalbaporta(?) háromsoros lineákkal leszegve.

Köponyegjek mind a hajdúknak, mind a lovas katonáknak legyen fejér, azzal a különbséggel, hogy a hajdúké ujjas, a lovas katonáké pedig kerek, vagyis úgynevezett magyar köponyeg legyen.¹⁵

¹³ Ennek ellenére, a színezett mellékleten az egyik gyalogos hajdút zöld mentében ábrázolják.

¹⁴ *fourage* (francia, ejtsd: furázs) = a lovak táplálására szükséges takarmány, *fourageur* = a takarmány beszerzésére kiküldött katona, *fouragiren* = takarmányt szerezni.

¹⁵ MNL BAZML IV. 501/e 2726/1825.

Az uniformis leírásához 1825-ben egy színezett tusrajzot is csatoltak, s ez az irat mellett megmaradt Borsod vármegye levéltárában. A feltűnően szép vízfestmény alkotóját nem ismerjük, talán a vármegyei írószerv egyik ügyes kezű hivatalnoka készítette őket, egyedülálló viselettörténeti forrást alkotva.

Borsod vármegye hajdúinak formaruhája 1825-ben, színezett tusrajz.
MNL BAZML IV. 501/e 2726/1825.

Levéltári források

MNL BAZML = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc–Alsószolca
 IV. 501 = Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai
 501/e = Közgyűlési és törvényszéki iratok
 501/g = Szabályrendeletek
 501/m = A megyei tisztviselők betűrendes jegyzéke

Bibliográfia

BÁN (szerk.) 1989

BÁN Péter (szerk.): *Magyar történelmi fogalomtár I–II.* Gondolat, Budapest, 1989

TÓTH–BARSZ 1989

TÓTH Péter–BARSZ János: *Borsod vármegye statútumai (1578–1785).* Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1989 (*Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek* 23.)

A miskolci Törvényhatósági Bizottság működése 1908–1928

NAGY Attila

The Municipality of Miskolc in operation between 1908 and 1928

My hometown Miskolc went through many hardships as it turned from a country town next to Diósgyőr in the Middle Ages into city with a rising middle class and developed infrastructure by the early 20th century.

The town leaders played a pivotal role in this development as they have been striving to earn the title of independent municipal town for Miskolc since the 1870s, thus removing themselves from Borsod County's authority. They believed this was a necessity, because towns with their own municipalities had a lot more advantages back then; they could make economic and administrative decisions on their own accord, which meant better opportunities for development. However political lobby was unsuccessful until 1909, when the town finally received said title.

Development came to a halt during the First World War, and the Treaty of Trianon fundamentally altered the geopolitical situation of Miskolc. Although Miskolc remained within the new borders, with the loss of Kassa it became the north-eastern regional centre of the country. Sources, particularly the municipal records show the kind of problems the town had to face following the decision at Trianon. It is also worth noting that these pages contain claims from representatives that could appear quite radical in nature for the current day reader, which accurately represent the leading political ideology of the time. Their sentiments unequivocally echoed the revisionist angle of that era.

It is worth examining the still popular stereotype, according to which Miskolc only became a city due to loss of Kassa, as that is how it inherited the role of being the regional centre. However Miskolc wanted to achieve that status independently from Kassa, via absorbing nearby settlements. This idea was called "Great Miskolc". This would become the city's main goal to achieve in the years after Trianon, however both national politics and protests from settlements that would be merged proved to be a hindrance. This meant that just as with attaining the title of independent municipality, this process also took decades to accomplish.

Miskolc az önálló törvényhatóság útján

A törvényhatósági jogú város (rövidítve *th.j. város*, *t.j. város*, *tjv. stb.*) a városok és a törvényhatóságok¹ egyik jogi kategóriája volt 1870 és 1950 között. Az érdekes elnevezés abból adódott, hogy a törvényhatósági joggal felruházott városok egyenrangúak voltak a vármegyékkel, ám azoktól különálló közigazgatási és területi egységet alkottak. A városok e joggal való felruházása illetve megfosztása törvényhozási jogkör volt. Ez alól kivételt csak az első bécsi döntést követő 1938. XXXIV. tc.² elfogadása képezett, miszerint a visszakapott felvidéki területek „beillesztését” az ország fennálló jogrendjébe teljes körűen a kormány kompetenciájába utalta.

¹ A törvényhatóságok az 1870. évi XLII. törvénycikk (a köztörvényhatóságok rendezéséről) alapján, területi alapon szervezett, a kétszintű helyi önkormányzati rendszer felső szintjét képező közigazgatási testületek voltak Magyarországon 1950-ig. 1876 előtt sokféle típusuk létezett (legfontosabbak ezek közül a vármegyék és a szabad királyi városok), majd 1886-tól négy típusát különböztették meg: a vármegyék, a törvényhatósági jogú városok, Budapest főváros és 1918-ig a sajátos jogállású Fiume (1886. XXI. tc.). POMOGYI 2008. 1137. (*törvényhatóság*)

² 1938. évi XXXIV. törvénycikk (a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről)

A törvényhatósági jogú városi jogállást és magát a törvényhatóságot az 1870. XLII. törvénycikk hozta létre, mely a köztörvényhatóságokról rendelkezett. A törvény a vármegyéket, a szabad királyi városok nagy részét (szám szerint 46-ot), a székely székeket, az erdélyi és partiumi vidékeket, a szabad kerületeket és további húsz várost az újjászervezett törvényhatósági jog alá rendelte. Emellett létrejöttek a rendezett tanácsú városok is, melyeket köztes jogállásuk alapján mediatizált városoknak is neveznek.³ A törvényhatósági jogú városok száma 1873-ig 25-re nőtt, majd az elkövetkezendő három évben további városok kapták meg a címet. 1876-tól azonban 47 várost fosztottak meg törvényhatósági jogától, ettől kezdve a szabad királyi városi és a törvényhatósági jogú városi cím elvált egymástól.⁴ A törvényhatóságokról szóló 1886. évi XXI. törvénycikk 1. paragrafusa világossá teszi, hogy a felsorolt vármegyék mellett mely települések rendelkeznek a törvényhatósági joggal felruházott városi címmel.⁵

A trianoni döntés után kialakult új határok következtében csupán tizenegy törvényhatósági jogú városa maradt az országnak (Baja, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged és Székesfehérvár); a tizenegyedik város, Komárom esetében azonban az új határok következtében a város kisebb része maradt Magyarországon, nagyobb része viszont az új határon kívülre esett. Ezt a helyzetet a 1923. évi XXXV. törvénycikk rendezte.⁶ A törvényhatósági jogú város mint jogállás az 1949-es alkotmány és ezzel együtt a tanácsrendszer létrejöttével szűnt meg, melyet pontosított egy minisztertanácsi rendelet 1950. január 15-én. Ezen a napon alakultak ki a megyei tanácsok, amelyek a megyei városokkal azonos jogállásúak lettek.⁷

A városi törvényhatóság élén a vármegyékhez hasonlóan a főispán állt, akit a belügyminiszter előterjesztésére a király, majd később a kormányzó nevezett ki, így ő volt a kormány képviselője a városban. Számos jogkörrel rendelkezett, többek között ő elnökölte a törvényhatósági bizottság közgyűléseit és amolyan kormányzati kontrollként volt jelen az önkormányzat munkájában. A legfőbb döntéshozó testület a törvényhatósági bizottság volt.⁸

A városi törvényhatóság első számú tisztviselője a polgármester. Ő állt a város szakmai hivatalának élén, ő gondoskodott a közgyűlések napirendi pontjainak közzétételéről, azonban azt csak a főispán távollétében vezethette. Mint manapság, akkoriban is fontos reprezentatív szerep hárult rá.⁹ A mindenkor polgármestert a törvényhatósági bizottság választotta.

A törvényhatósági jogú városok sajátos testületi szerve volt 1929-ig a városi tanács, más néven tisztviselőtanács. A tanács feladata volt, hogy ellássa a vármegyék állandó választmányának feladatait, tehát lényegében előkészítette a törvényhatósági bizottság üléseit és döntéseit, melyeknek végrehajtásában is meghatározó szerepet játszott. A tanács tagjai voltak a polgármesteren kívül a tanácsnokok, a főjegyző, a tiszti főügyész és a rendőrkapitány. A közigazgatás 1929-es átszervezésekor megszűnt a városi tanács, funkcióját a törvényhatósági kisgyűlés gyakorolta tovább.¹⁰

A törvényhatósági jogú városok közigazgatásában fontos szerepet kapott a közigazgatási bizottság, mely 1876-tól létezett. Ez a szerv hivatott megteremteni az állami és az önkormányzati közigazgatás közötti harmonikus együttműködést. Tagjai voltak a város területén illetékes állami szervek vezetői, a városi önkormányzat vezető tisztviselői, illetve a városi törvényhatósági bizottságból delegált tagok.¹¹

³ A törvény nem vonatkozott Buda és Pest szabad királyi városokra, azt a 1872. évi XXXVI. tc. rendezte, mely (Óbudával és a Margit-szigettel együtt) létrehozta Budapestet. Vö.: BODINÉ BELIZNAI et al. 2002. 374.

⁴ POMOGYI 2008. 1139. (törvényhatósági jogú város)

⁵ 1886. évi XXI. tc. (a törvényhatóságról)

⁶ 1923. évi XXXV. törvénycikk (a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszámának csökkentéséről és egyes kapcsolatos intézkedésekről)

⁷ HORVÁTH-RÉVÉSZ: 2002. 410–411.

⁸ POMOGYI 2008. 1139. (törvényhatósági jogú város)

⁹ DOBROSSY 2007/a. 69–72.

¹⁰ POMOGYI 2008. 1139. (törvényhatósági jogú város)

¹¹ POMOGYI 2008. 648. (közigazgatási bizottság)

A törvényhatósági bizottság a törvényhatóság egészét képező, legfőbb döntéshozó testület, mely a város közönsége nevében gyakorolta az önkormányzat hatáskörét. Az összes többi szerv tőle nyerte megbízatását. A törvényhatósági bizottságnak 250 lakosonként 1-1 tagja volt, azonban számuk nem lehetett kevesebb 48-nál és több 400-nál.¹² A bizottság tagjait alkották többek között a város fő tisztviselői (polgármester, fő- és aljegyzők, rendőrkapitány, tanácsnokok, tiszti fő- és alügyészek, főorvos, árvaszéki elnök és ülnökök, főmérnök, számvevők, közgyám, levéltárnok és pénztárnokok), illetve a város területén működő államépítészeti hivatal főnöke. Azonban a bizottságnak ők csak a felét tették ki. A másik felét adták az ún. virilisek, azaz az adott település legtöbb adót fizető polgárai, illetve a választás útján bekerülők. Mivel a legtöbb adót fizetők névjegyzékét évente frissítették, ezért a virilisek ezen csoportja is évenként változhatott.

Miskolc a 18–19. században

A török és a Habsburg pusztítások után hihetetlen gyorsasággal, két év alatt talpra állt a város, sőt a század második felében már dinamikus fejlődés jeleit mutatta. A görög kereskedők és zsidó kalmárok nagyszámú betelepülésének köszönhetően a társadalmi és vallási összetételében is átalakult polgárság által a város az iparosodás útjára lépett. A kereskedelem mellett egyre több manufaktúra alakult ki.¹³ Ezáltal Miskolcon egyre inkább megfogalmazódott a politikai igény arra, hogy elszakadjon a diósgyőri koronaadalom melletti mellékszereptől, így a városi előjárók elsődleges célja az önállóság elérése, a szabad királyi városi cím megszerzése volt. Erre a város előjárói több kísérletet is tettek (1702, 1731, 1755), azonban Miskolcnak tartósan nem sikerült megváltania szabadságát. Az egyre bővülő árucikkek miatt gazdag vidéki nemesek költöztek a városba, a fejlődő gazdaság és a gyarapodó polgárság következtében a 18. század végére Miskolc lakossága elérte a 14 ezer főt.¹⁴

A 19. században a fejlődés még jobban felgyorsult. A felvilágosodás és a reformeszmék terjedésének kiváló táptalajt biztosított a nagyszámú köznemesség, ezzel átalakítva az egyén és a közösség gondolkodásmódját. A reformokkal járó gazdasági, infrastrukturális és kulturális fejlődés a várost sem kerülte el. Miskolc építette az ország első kőszínházát, létrejött az első nyomda (1812) és napilap (1842), a szellemi és közösségi élet helyszínévé létrehozták a Nemzeti Casinót, a pezsgő gazdasági élet bizonyítéka az első pénzügyintézet alapítása a városban (1845), és a kereskedelem szempontjából óriási jelentőséggel bírt a Miskolc–Debrecen vasútvonal (1859) megnyitása is. Miskolc annak ellenére vált az ország egyik legnagyobb közlekedési csomópontjává, hogy a században több csapás is érte: 1831-ben kolerajárvány, 1843-ban tűzvész, 1878-ban a város eddigi történetének legnagyobb árvize pusztította a lakosságot.

Az 1848–49-es szabadságharcban, csakúgy, mint a Rákóczi-szabadságharc idején, központi szerep jutott Miskolcnak, hiszen Felső-Magyarország székvárosa, a fegyvergyártás hátszaga volt. Szemere Bertalan innen irányította a Felvidék biztosítására létrehozott Felső-Tisza Hadtestet és teremtette meg a tavaszi hadjárat gazdasági hátterét. A település 1849-re került frontvonalba, és hamar a császári csapatok kezére jutott (január 25.), azonban ugyanilyen gyorsan fel is szabadították (február 5.). A második császári megszállást Görgey számolta fel, majd áprilisban a vármegye bizottmányi ülésén elfogadták a Habsburg-ház trónfosztását kinyilvánító Függetlenségi Nyilatkozatot, amit Debrecenben fogalmaztak meg. A zsolcai csatát követően az oroszok végleg megszállták a várost (július 24), a szabadságharc bukását szomorúan vette tudomásul a lakosság.¹⁵

Az 1860-as évektől indult el a mostani városkép kialakulása. A már említett vasútvonal megnyitásán kívül a város peremén felépült a vasgyár (1868) az országban másodikként itt létesült villamos vonal (1897), a város régióközponti szerepének köszönhetően pedig fejlett intézményrendszer alakult

¹² POMOGYI 2008. 1138. (törvényhatósági bizottság)

¹³ FAZEKAS 2000. 578–581.

¹⁴ A II. József által 1786-ban elrendelt első népszámlálás 14089 lakost állapított meg Miskolcon. FARAGÓ 2000. 153.

¹⁵ SOMORJAI 2003. 7–37.

ki. Az 1878-as árvíz általi pusztulás „segítette elő” egy új városkép megrajzolását, amit igényelt a rohamosan növekvő lakosság is.¹⁶ Az 1895-ben elfogadott városrendezési tervnek köszönhetően hatalmas infrastrukturális átalakuláson esett át Miskolc. Új utak, szobrok, terek épültek, közintézmények keletkeztek (többek között a városháza, megyeháza, városi fürdő, Népkert, Tiszai és Gömöri pályaudvar is ekkor épült), a várost körülvevő Tapolca és Lillafüred természeti adottságait kihasználva régiós turisztikai központtá alakult.¹⁷

Ezeknek a beruházásoknak köszönhetően Miskolc a 20. század első éveire egy dinamikus gazdasággal, fejlett iparral és közlekedéssel, és egy erős középosztállyal rendelkező, céltudatosan fejlődő várossá tették. Ahhoz azonban, hogy a település tovább haladjon a nagyvárossá fejlődés útján, két fontos dolognak kellett megvalósulnia. Egyrészt Miskolcnak önálló törvényhatósággá kellett válnia, hogy a vármegyei ellenőrzés alól kivonja magát, másrészt ahhoz, hogy a város minden tekintetben a régió központja legyen, egyesíteni kellett az őt körbevevő településekkel. Ezeket a célokat a kor helyi politikusai is felismerték, így az elkövetkezendő időszakban mindent elkövettek annak érdekében, hogy a törvényhatósági jogú városi cím elnyerése és az ún. „Nagy-Miskolc koncepció” megvalósuljon. Akkor még nem is sejtették, hogy a vesztes első világháború és az azt követő trianoni békediktátummal járó változások az addigi legnagyobb próbatétel elé állítják Magyarországot és vele együtt az országhatáron belül maradt településeket.

Miskolc az önálló törvényhatósági jogú város (1909), a Törvényhatósági Bizottság

A város vezetése a 19. században háromszor tett kísérletet a szabad királyi városi cím elnyerésére. Az első sikerességét az 1848–49-es szabadságharc és annak leverése akadályozta meg. A kiegyezést követő közigazgatási átszervezés után Magyarországnak csak 25 törvényhatósági jogú városa lett, melyből a lakosságszámot tekintve csak 10 előzte meg Miskolcot. Így 1873-ban joggal készített felterjesztést Miskolc vezetése, ám – mivel az a vármegyei gyűlésen nagy ellenállást váltott ki – az el sem jutott a belügyminisztériumhoz.¹⁸ A harmadik kísérlet, a városi közgyűlés által 1890. december 29-én elfogadott, előbb a vármegye törvényhatósági bizottságához, majd gr. Szapáry Gyula akkori miniszterelnökhöz intézett felterjesztés egész konkrét képet ad a város állapotáról:

*Miskolcz r. t. város Borsod megyében a Bükk tövében, ott hol a nagy magyar síkság kezdődik, házáknak egyik legszebb vidékén fekszik. Még a jelenlegi forgalmi eszközök – a vasút – nem voltak, az al- és felföldet összekötő kereskedelmi gócpont volt. – Ma, központi helyzeténél fogva kiindulási pontja az ország legfontosabb, minden irányban szétágazó vasúti vonalainak. Népeisége 1890-ben katonaság nélkül 30.408 tisztaajkú magyar lakos. Ma lakossága közel 35.000 fő. Házainak száma 5.600, lakosainak foglalkozása a kereskedelem, ipar, a mezőgazdaság és legutóbb gyárak keletkezésével a gyáripar. Belélete eleven, mozgékony, kereskedelmi forgalma élénk, minőt kevés vidéki város mutathat fel. Székhelye két püspöknek, nyolcz különböző felekezetű lelkésznek, közoktatási intézményei: egy fő- és egy algymnásium, polgári, kereskedelmi, ipari iskolái, két felső leánynevelő intézet, községi és felekezeti népiskolák. Mindennemű jótékonsági, társadalmi emberbaráti intézeteinek száma nagy. Van állandó székháza. Székhelye a magyar királyi államvasutak üzletvezetőségének, ipar- és kereskedelmi kamarának. Van királyi törvényszéke, pénzügyigazgatósága, dohánybeváltó hivatala, hat pénzügyintézete, több gyára, három vaspálya udvara, telefon hálózata, közeli építés alatt villamosvasútja, gázvilágítása, kövezett utcáinak, aszfalt és kőjárdáinak száma évről évre nő. Székhelye egy hadosztály, egy dandár és egy m. kir. honvédegyezred parancsnokságának. Egy ezred gyalog, fél ezred lovasság és honvédségből álló helyőrsége elsőrendű laktanyában van elhelyezve, és a most egy félezred tűzéréség számára épülő laktanyák, elfoglalása után Miskolcz város katonai tekintetből is, egyike lesz a legfontosabb állomásoknak. Miskolcz város folyó évi költségvetésében 169.549 forint. rendes bevétellel szemben 231.579 forint. rendes kiadás, a 187.146 forint. rendkívüli bevétellel szemben 196.259 forint. kiadás van előirányozva. A hiányt 35% községi pótdátó fedezi.*¹⁹

¹⁶ Miskolc lakossága az árvíz évében kb. 23.000 főre tehető. Vö.: DOBROSSY 1994–2003. 9. 250.

¹⁷ DOBROSSY–OLAJOS 2003. 195–279.

¹⁸ DOBROSSY 2009. 57–69.

¹⁹ DOBROSSY 2009. 57–69.

Hiába azonban a város fejlettsége, a vármegyének nem volt érdeke, hogy Miskolc elnyerje önállóságát, így ez a törekvés ismét falba ütközött. Ahogy Tarnay Gyula alispán fogalmazott 1904-ben: „Miskolc nélkül a megye vezetése nem képzelhető el.”²⁰

Így ismét a politikai lobbitevékenység időszaka következett, azonban sem a kormányváltások, sem a megye kitartó állásfoglalása nem kedvezett az ügynek, annak ellenére, hogy Miskolc infrastruktúrája továbbra is fejlődött. Az önállósodásra irányuló kérelmet egyaránt eljuttatták Wekerle Sándor (1892–1895), Bánffy Dezső (1895–1899) és Széll Kálmán (1899–1903) miniszterelnökhöz. Utóbbi a következő üzenetet küldte a város elöljáróinak: „... jogosnak tartja a város kérését, de azt kéri legyünk egy kicsit nyugodtan, az általános közigazgatási reform munkája oly közel van, hogy attól csak nagyon kevés idő választ el, és akkor Miskolcz kétségtelenül első helyen kvalifikált arra, hogy törvényhatósági jogot nyerjen.”²¹

A közigazgatási reform azonban késett, és igazi áttörést csak Wekerle második kormánya (1906–1910) alatt sikerült elérni. Ebben nagy szerepe volt gr. Andrássy Gyula (1906–1910) belügyminiszternek, aki Bizony Ákos miskolci képviselővel ápolt jó kapcsolata révén közbenjárta a város ügyében, és nem sokkal később a képviselőház jóváhagyta Miskolc kérését. Az 1907. évi 51. törvénycikk rendelkezett arról, hogy milyen feladatokat kell elvégeznie a városnak:

LI. Törvénycikk Miskolcz rendezett tanácsú városnak törvényhatósági joggal felruházásáról.

- 1. Miskolcz rendezett tanácsú város 1909. évi január hó 1-ső napjától kezdődőleg törvényhatósági joggal ruháztatik fel.*
- 2. Az átalakulással kapcsolatos intézkedéseket Miskolcz r. t. város képviselőtestülete az 1908. év folyamán olyan időben köteles megtenni, hogy a város törvényhatósági bizottsága és tisztikara még az 1908. év előtt megalakítható legyen.*
- 3. Miskolcz r. t. városnak az átalakulással kapcsolatos határozatai és szabályrendeletei közvetlenül a belügyminisztériumnak mutatandók be jóváhagyás végett.*
- 4. A törvényhatósági bizottság megalakulásáig a törvényhatósági igazoló választmány teendőit a városi tanács, a bíráló választmány teendőit pedig a képviselőtestület végzi, melynek határozata ellen a m. kir. közigazgatási bíróság előtti eljárásnak van helye.*
- 5. Borsod vármegye és Miskolcz város között az átalakulás következtében támadó vitás kérdéseket, amennyiben a két törvényhatóság között egyetértő megállapodás nem jönne létre – végérvényesen a belügyminiszter dönti el.*
- 6. Borsod vármegye választott tisztviselőinek 1907. év végével lejáró hivatali megbízatása, úgyszintén Miskolcz r. t. város képviselőtestülete választás alá eső tagja fele részének 1908. év folyamán lejáró tagsági joga és választott képviselőinek szintén 1908. év végéig meghosszabbíttatik. Borsod vármegye törvényhatósági bizottsága 1908. év folyamán újból alakíttatik. Ez az új törvényhatósági bizottság választja meg 1908. év végén a vármegyék választás alá eső tisztviselőit 5 évi megbízatással. Egyebekben 1908. év folyamán a régi törvényhatósági bizottság működik.”²²*

1908-ban így elkezdődhettek a megye és a város közötti tárgyalások, amelyek nem voltak feszültségtől mentesek, hiszen tisztázni kellett az anyagi természetű kérdéseket, mint például a közös beruházások és az arra felvett kölcsönök visszafizetését. A város végül 20.000 koronát fizetett a megye számára, ami a kétmillió költséggű, a megye által finanszírozott vízvezeték-hálózat kiépítéséhez képest minimális összeg volt. A megegyezést a városi közgyűlés 1908. december 9-én, a vármegye közgyűlése két nappal később hagyta jóvá. Ebből a szempontból fontos a fentebb idézett törvény 3.§-a, amely megakadályozta, hogy a megye beleavatkozzon a város életébe. Ennek hiányában a szétválás sokkal lassabban mehetett volna végbe, hiszen a vármegyei vezetés sikerrel akadályozhatta volna meg a szabályozás átalakítását.²³

²⁰ DOBROSSY 2009. 57–69.

²¹ DOBROSSY 2009. 13–21.

²² DOBROSSY 2009. 57–69.

²³ DOBROSSY 2009. 57–69.

Ekkor alakultak ki az új miskolci választókerületek is. Hét körzetben összesen 82 képviselőt választhattak a szavazásra jogosultak (az akkori választójog szerint ez Miskolc lakosságának 6,1%-a volt). Újabb 82 személlyel, a legtöbb adót fizető virilisekkel kiegészülve alakult ki a város 164 tagjából álló képviselőtestület. Szintén fontos feladat volt a város szervezeti szabályrendeletének az elkészítése, melyben a város közigazgatási rendszerének alapjai rögzítették. Ebben a dokumentumban szabályozták a település törvényhatósági bizottságának, városi tanácsának, árvaszékének, polgármesterének és rendőrségének jogkörét. 1908 júniusára készült el, majd kisebb módosítások után novemberben fogadta el a belügyminiszter.²⁴

Mivel Miskolc és vezetése minden feltételt teljesített, így 1909. január 1-jétől hivatalosan is törvényhatósági joggal felruházott város lett, közgyűlése így már új összetételében kezdte meg munkáját Kubik Béla főispán (1909–1910) elnöke és Szentpáli István polgármestersége (1902–1912) alatt.

I. világháború, őszirózsás forradalom, Tanácsköztársaság, Miskolc megszállása

Miskolc önálló törvényhatóságként fokozatosan valósította meg a térség nagyvárosának létrehozását, az ipari-kereskedelmi-pénzügyi-szellemi központtá válást. Ennek anyagi bázisaként 2,5 millió korona hitelt vett fel három budapesti pénzintézetől, melyet 50 év alatt, évi 5,4%-os kamattal kellett megfizetnie.²⁵

Az első világháborúban a város leginkább a fegyvergyártás miatt volt jelentős. Miskolcon állomásozott a 10-es és a 65-ös honvéd gyalogezred is, és innen indultak galíciai, román, orosz, olasz frontvonalakra. Az első világháborút kísérő kolerajárványban több mint 5000 miskolci veszítette életét.²⁶ A vesztes háború következtében a Monarchia széthullott, miután nem tudott megbirkózni a világégést követő országos gazdasági, politikai, morális válsággal és a birodalomban élő nemzetiségek függetlenségi törekvéseivel. Ebben a demoralizáló közhangulatban alakult meg 1918 októberében Károlyi Mihály kormánya. A Nemzeti Tanácsot 3 politikai párt alkotta: a Károlyi-féle Függetlenségi és 48-as párt, a szociáldemokraták és a polgári radikális csoport. Ezek közül Miskolcon egyedül a munkásokat tömörítő szociáldemokrata pártnak volt társadalmi bázisa. A polgárság nagy része elhatárolódott a politizálástól, kisebb részük vagy a függetlenségi, vagy a Munkapárt felé tendált, míg a Károlyi-féle pártnak még helyi csoportja sem jött létre. Így elmondható, hogy az őszirózsás forradalom nem aratott osztatlan sikert a városi lakosság körében, annak ellenére, hogy október 29-én a város munkássága kinyilvánította, hogy támogatja a Nemzeti Tanácsot és törekvéseit.²⁷

Az őszirózsás forradalom eseményei alatt 3 miskolci politikus nevét érdemes megemlíteni. Bottlik József (1873–1933) borsodi főispán, a Függetlenségi Párt vezető személyisége volt, mikor azonban a Wekerle-féle Alkotmánypárt politikai paktumot kötött a Munkapárttal, Bottlik tiltakozásul lemondott főispáni címéről. A Függetlenségi Párt és az egész miskolci politikai elit kiemelkedő alakja volt Bizony Ákos (1846–1922) ügyvéd, országgyűlési képviselő, aki ebben az időszakban aktívan részt vett a parlamenti életben. Miután a fővárosban biztossá vált a Nemzeti Tanács hatalomátvétele, a város elöljárói döntöttek a tanács miskolci végrehajtó bizottságának megalakításáról (később így tett Borsod vármegye is), melynek elnöke Szentpáli István polgármester, ügyvezető alelnöke Reisinger Ferenc lett. A városvezetés állásfoglalása után a város összes szervezete, egyesülete és katonasága is kifejezte lojalitását a forradalom mellett. Ezzel lezajlott a polgári demokratikus forradalom Miskolcon, melynek legitimitásához nagyban hozzájárult, hogy a belügyminiszter az elismert és népszerű Bottlik Józsefet kérte fel az ügyek további intézésére. A november 1-jei népgyűlésen 20–25000 miskolci vett részt, ahol a végrehajtó bizottság tagjai bejelentették a forradalom győzelmét.²⁸

²⁴ DOBROSSY 2009. 57–69.

²⁵ DOBROSSY 2009. 57–69.

²⁶ 1910-ben 51 459, 1920-ban 56 982 regisztrált lakosa van Miskolcnak (nem beleszámítva Diósgyőrt és a környező településeket. FARAGÓ 2007. 9–47.

²⁷ SOMORJAI 2007.

²⁸ SOMORJAI 2007.

Ezt követően hamar megindult a pártok versengése a Nemzeti Bizottság vegyes összetételéből adódóan. Miután a polgárság apolitikus hozzáállása változatlan maradt, ebből a csatából a miskolci és vasgyári munkásságra támaszkodó szociáldemokrata párt jött ki győztesen, hiszen a többi politikai szerveződésnek továbbra sem volt társadalmi bázisa a városban. A Miskolcon megfigyelhető politikai átrendeződés – hogy ti. a szociáldemokraták szervezettségük révén jutottak lépéselőnyhöz a polgári és konzervatív erőkhöz képest – országos jelenség. A baloldalnak az ilyen típusú szervezettsége később a jobboldal politikai erőit is stratégiájuk újragondolására készítette. Ezzel párhuzamosan a város súlyos ellátási és élelmezési gondokkal küzdött, mindezt tetézte az országos szinten, így Miskolcon is tomboló spanyolnáthajárvány. A gondok orvoslására népkonyhákat és járványközpontokat igyekeztek felállítani.²⁹ Ebben az időszakban sorra kerültek Miskolcra a Felvidékről áthelyezett katonai és polgári intézmények, melynek hatására – elsősorban a helyi sajtóban – ismét felbukkantak a Miskolcot és a környező településeket egyesíteni szándékozó ötletek:

*Ha Szabadka szerb marad, Kolozsvár román és Pozsony csehszlovák impérium alá kerül, úgy Budapest után a harmadik legnagyobb városa lesz az országnak Miskolc [...] Miskolc azonban még nagyobb kulturális fejlődésre hivatott. Ha Temesvár román, vagy szerb fennhatóság alá kerül, úgy a Temesvárra tervezett műegyetem legnagyobb reflektánsának Miskolc tekinthető.*³⁰

A Nagy-Miskolc koncepció megvalósítása jó ütemben haladt, előbb a Vasgyár, majd a Martintelep vezetése is rábólintott a csatlakozásra, Hejőcsaba és Diósgyőr még kívárt.³¹

Az országban uralkodó kormányzati válság ellenére 1919 áprilisára kiírták az országgyűlési választásokat. Februárban az 1919. évi VIII. néptörvény értelmében Miskolcon is felállították a néptanácsot, mely a Nemzeti Bizottság hatáskörét vette át a politikai helyzet normalizálódásáig. Azonban a semmiből hatalomra kerülő kommunisták minden előzetes tervet átírtak, így az egyesítési törekvések is kútba estek.³²

A Tanácsköztársaság hatalomátvétele nem ütközött különösebb ellenállásba Miskolcon. A budapesti események ismeretében megalakuló Borsod-miskolci Munkások, Katonák és Földnélküli Parasztszegények Tanácsa kiáltványában felszólította a lakosságot a békés átállásra. A kiáltvány egyik aláírója Reisinger Ferenc volt. A Forradalmi Kormányzótanács határozata alapján szervezték át a város vezető testületét, amely szinte változatlan felállásban, erős állami kontroll alatt folytatta munkáját, felelősködve a Tanácsköztársaságra. Az átszervezést követően Miskolcon is államosították a magánkézben lévő gyárakat, üzemeket. 1919. április 20-án a Kormányzótanács elnöke, Garbai Sándor látogatott Miskolcra, ahol beszédében a Tanácsköztársaság fegyveres védelmére hívta fel a figyelmet. Az intervenció csapatok támadása után a legtöbben már megkérdőjelezték a Tanácsköztársaság törvényességét.³³

1919. május elsején a helyi lapok már nyíltan tárgyalták a város megszállását.³⁴ Mivel Miskolcon nem volt hadsereg, a városi direktórium még ezen a napon döntött Miskolc feladásáról, így másnap a Szentpéteri úton, délután 6 órakor találkozott a város 4 tagú küldöttsége a cseh csapatokat vezető olasz ezredessel. A megállapodás értelmében a csehek nem kívántak beavatkozni a város ügyeibe, csupán a fegyverek beszolgáltatásához és ahhoz ragaszkodtak, hogy a nagyobb döntésekről írásban értesítsék őket. Az átadás Diósgyőrré és a Vasgyárra is vonatkozott, amely május 6-án történt meg. A csehek nem vonultak tovább, így az arcvonal a város határán húzódott. Mivel a csehszlovák parancsnokság elrendelte a férfilakosság besorozását a hadseregbe, aki tehette, igyekezett átmenekülni a demarkációs vonalon túlra, csatlakozva a Vörös Hadsereg készülő ellentámadásához. A magyar hadsereg május 20-án indult el Miskolc visszaszerzéséért, és viszonylag gyorsan, még aznap vissza is foglalták a várost.³⁵ A cseheket pár nap alatt sikerült kiűzni a megye egész területéről, a városban így újra megkísérelték a direktórium felállítását. Július 8-án Kun Béla látogatott Miskolcra. Ekkor még a lakosság üdvözölte a

²⁹ SOMORJAI 2007.

³⁰ *Reggeli Hírlap* 1918. dec. 11.

³¹ SOMORJAI 2007.

³² SOMORJAI 2007.

³³ SOMORJAI 2007.

³⁴ *Reggeli Hírlap* 1919. máj. 1.

³⁵ SOMORJAI 2007.

Kormányzótanács vezetőit, azonban a front közelsége, az országos belpolitikai válság miatt a közhangulat egyre romlott. Augusztus 2-án táviratban tudatták Miskolccal, hogy a Kormányzótanács lemondott, így új kormány vette át a hatalmat. A város vezetése felesküdt, hogy a nyugalom fenntartása érdekében a helyén marad. Augusztus 4-én a román csapatok – Párizs tiltakozása ellenére – megszállták Magyarország nagy részét, így Miskolcot is. A román megszállás a város számára sokkal nagyobb megpróbáltatással járt, mint a cseheké. A román hadsereg parancsnoksága azonnali statáriumot vezetett be, betiltotta a helyi lapokat, politikai pártokat, és elrendelték az 1918. október 30-a előtti állapotok visszaállítását. Ezzel egy időben megindult az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság vezetőinek számonkérése, letartóztatása. Az újonnan megválasztott főispánt, Gedeon Aladárt utasították a miskolci politikai elit „bűnrészességének” felülvizsgálatára, azonban a nagy befolyással bíró Szentpáli-Hodobay-Haller csoport megakadályozta annak maximális végrehajtását. Ennek oka az volt, hogy a 1918–1919-es forradalmak alatt a város vezetése gyakorlatilag nem változott, hiszen igyekezett idomulni az épp aktuális kormányhoz, hogy a város működésének folytonosságát fenntartsák. Ebből kifolyólag a város vezetését nem az épp aktuális „forradalom” ideológiai céljai vezették, hanem a városhoz fűződő lojalitás, ami miatt nem indokolt a politikai elit nagy részének letartóztatása. Szentpáliéknek végül sikerült azt is elérni a románoknál, hogy a „rendcsinálást” ők koordinálják, ezzel enyhítve kissé a terrort. Ennek ellenére is folytatódtak a letartóztatások, a razzia: 1919 szeptemberében 4-500 embert tartottak fogva a különböző laktanyákban, így megállapítható, hogy a román-magyar apparátus igyekezett szigorúan végrehajtani a felelősségre vonást.³⁶

Az év végén a román csapatok kivonultak az országból. A román hadsereg kivonulását december 2-án a magyar nemzeti hadsereg, az ún. Horthy-gyalogság bevonulása követte. Magyarországon szükségessé vált a belső erőviszonyok és az ország államformájának tisztázása, a végrehajtó hatalom, a parlament és a politikai pártok újbóli törvényesítése.

Az őszirózsás forradalom majd a Tanácsköztársaság bukása után három komolyabb politikai irányzat említhető meg Miskolcon: a polgári liberálisok, a keresztény-nemzeti jobboldali erők és a szociáldemokraták. A polgári liberális szárnyhoz köthetők a korszak „nagy nevei”, többek között Szentpáli István polgármester, Hoboday Sándor helyettes polgármester és Tarnay Gyula főispán. A város vezető hivatalnokainak egy része, a zsidó származású pénzemberek, a nagypolgárság, a kereskedők és a földbérlők képviselték a miskolci liberálisokat. A keresztény-nemzeti táborhoz köthetők a középbirtokos dzsentri városi tisztviselők, a katonatisztek, az Erdélyből menekült alkalmazottak, a nagyszámú MÁV-tisztviselő és a város értelmiségének, oktatóinak és nem meglepő módon az egyház alkalmazottainak nagy része. Legismertebb képviselőik Lichtenstein László bankelnök, későbbi miskolci főispán, Görgey László vármegyei tisztviselő, Ottlyk Árpád, a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) helyi vezetője voltak.³⁷

A korábban már említett szociáldemokratáknak annak ellenére maradt erős bázisa, hogy vezetőik mindkét forradalomban jelentős szerepet játszottak. A Tanácsköztársaságban való részvétele miatt házi őrizetben lévő Reisinger Ferenc továbbra is otthonából irányította a pártot, de 1920. május 21-én őt is felmentették két másik kommunista vezetővel (Groszmann Zsigmond, Pelyhe János) együtt, hiszen a proletárdiktatúra első szakaszában (a cseh megszállás előtt) megfékezték a szélsőséges politikai nézetek térnyerését a városban. Az SZDP a politikai nyomás ellenére nem volt esélytelen az 1920-as választásokon, azonban hiába készültek pártvezetésbeli jelöltekkel a miskolci választásra, a párt vezetése végül úgy döntött, hogy nem indul a választásokon, miután országos szinten nem érezték, hogy nagyobb eredményt érhetnének el.³⁸ A nemzetgyűlési választásokat megelőzően látogatott Miskolcra Horthy Miklós is, demonstrálva a románok kivonulása utáni hatalomátvételt.³⁹

³⁶ SOMORJAI 2007.

³⁷ SOMORJAI 2007.

³⁸ SOMORJAI 2007.

³⁹ SOMORJAI 2007.

A fentiekből kiderül tehát, hogy ebben a válságos időszakban a miskolci politikai elit elsődleges célja a város működésének zavartalan fenntartása volt, függetlenül attól, hogy éppen milyen politikát képviselt Magyarország kormánya. Ennek a hozzáállásnak köszönhető az is, hogy a cseh és a román megszállás alatt is sikerült a város vezetésének a központi irányítást fenntartania, így az idegen jelenlét nem vezetett nagyobb pánikhoz, ugyanakkor a megszálló erőket is sikerült „jobb belátásra” bírniuk. Az idegen hatalmak kivonulása után a különböző politikai erők személyi összetétele számottevően nem változott, így a város céljai sem, és amint lehetőség adódott rá, a városvezetés ismét nyitott a Nagy-Miskolc terv megvalósítása felé. Sajnos az újonnan bekövetkező, minden eddiginél nagyobb országos válság ismét keresztülhúzta a városvezetők számításait.

A Törvényhatósági Bizottság működése a trianoni döntést követően

1920. június 4-én Magyarország aláírta a trianoni békeszerződést, mely kétséget sem hagyott afelől, hogy az első világháború vesztesei a nagyhatalmi politika áldozatául estek, annak igazságtalansága előre vetítette a második világháború kitörését. A Párizs környéki békék Magyarország számára jártak a legsúlyosabb következményekkel, hiszen átalakítva a közép-európai erőviszonyokat, végzetesnek tűnő feltételeket szabtak hazánknak mind társadalmi és gazdasági, mind etnikai értelemben. Amellett, hogy tiszta, homogén magyarságú területek szakadtak a határokon túlra, a békeszerződés következtében megszűnt az erős, mind nyersanyagában, mind felvevőpiacában önálló belkereskedelemmel rendelkező Osztrák-Magyar Monarchia. Ez a sokként ható döntés erősen rányomta bélyegét a két világháború közötti Magyarországra, amelyet szinte a semmiből kellett – mind gazdasági, mind társadalmi – értelemben újjáépíteni. A döntést 1921. július 26-án ratifikálta a magyar nemzetgyűlés, mégis a kor közvéleményének döntő többsége ideiglenesnek tekintette az új határokat. Egyre inkább teret nyert a revíziós gondolat, a „Nem nyugszunk bele!” mentalitás, így nem is lehetett más a korszak politikájának legfőbb irányvonala.

A trianoni békediktátum okozta közhangulat Miskolcon sem különbözött az országos átlagtól, annak ellenére, hogy a város az új határokon belül maradt, így továbbra is Magyarország részét képezte. A döntéssel járó városi következményeket és problémákat később tárgyalom, most arra térnék ki, hogy a miskolci Törvényhatósági Bizottság tagjaiból milyen reakciókat váltott ki a békeszerződés. Ennek tanulmányozására célszerű a bizottság közgyűléseinek jegyzőkönyveit megvizsgálni. Szerencsénkre a trianoni döntéssel kapcsolatos képviselői felszólalásokat e jegyzőkönyvek szó szerint lejegyezték (ez akkor történhetett meg, ha arra egy képviselő külön kérte a jegyzőkönyvvezetőt, és azt a bizottság megszavazta), így azokat én is változtatások nélkül tudom közölni.

Az 1920. február 5-i közgyűlés Gedeon Aladár főispán elnökle alatt először Magyarország államformáját tárgyalta. A városvezetés a jogfolytonosságot követelő korszellemnek és az új politikai realitásnak megfelelően döntött a városkormányzat jövőbeli rendszeréről, amely a 3886/1919. sz. kormányrendeleten alapulva részben visszaállította, részben korszerűsítette a dualizmus kori közigazgatási viszonyokat.⁴⁰ Gedeon Aladár az ország államformájával kapcsolatban a következőket mondta:

Határozott meggyőződése, hogy az ezer éves magyar hazának fényét, területi integritását csak a királyság intézménye biztosíthatja. Ragaszkodik törvényhatóságunk alkotmányunk azon sarkalatos jogához, hogy a Pragmatica Szankció megszüntével a nemzet éljen a szabad királyválasztás jogával. Kimondja törvényhatósági bizottságunk, hogy mindaddig, amíg a nemzet királyválasztás jogával élve, Szent István koronájának viselőjét megválasztja, az ország kormányzása ideiglenes kormányzóra bízassék, aki a nemzetgyűlés és a független kormánnyal együtt intézi az ország kormányzását.⁴¹

A törvényhatóság tehát egyértelműen foglalt állást a királyság intézménye mellett, a király megválasztásáig kormányzóra bízva az ország ügyeit. Mivel a trianoni békeszerződés tervezete már ekkor ismert volt – és tartalma a június 4-i aláírásig lényegében nem is változott –, így arra is reflektált a főispán:

⁴⁰ STIPTA 2003. 87–118.

⁴¹ MNL BAZML IV. 1903/a 12. k. 5. kgy./1920

Miskolcz város törvényhatósági bizottsága hazafias fájdalommal vette tudomásul az antant által részünkre diktált békefeltételeket. Mélységes fájdalommal látja, hogy az ezer éves Magyarország teste feldaraboltatik, területi integritásunkat a győzők kényük kedvük szerint tiporják. Ezen békefeltételek nem csak országunk ezer éves alkotmányát sértik meg, hanem ipari, kereskedelmi és gazdasági életünket is megfojtják, és oly területek szakíttatnak el az ország testéből, amelyek nélkül országunk a közgazdasági pusztuláshoz jut. Lehetetlennek tartjuk, hogy mindezen körülmények ne javunkra esnének a békefeltételek végleges megállapításánál, mert meg vagyunk győződve arról, hogy a győzők sem óhajtják egy az országnak teljes pusztulását, részint saját érdekünk is megköveteli, hogy Európa kellős közepén oly rendezett viszonyokat teremtsenek, melyek a mai körülmények között, ha nem is megnyugvással, de élni akaró nemzetre nézve létfeltételként elfogadhatók. És éppen ezért Törvényhatósági Bizottságunk azon kérelemmel fordul az összeülő Nemzetgyűléshez és a magyar kormányhoz, hogy illetékes helyen kellő formában fejezze ki tiltakozását területi integritásának megsértése és ezzel együtt nemzetünk feldarabolása ellen keressen módot és alkalmat annak a bizonyítására, hogy az ezer éves Magyarország ily módon szétdarabolása sem a győzők által hirdetett világbéke szellemének, sőt az egységes Magyarország területén élő nemzetségek akaratának sem felel meg.⁴²

A május 12-i rendkívüli közgyűlésen – melyet a trianoni békekötés aláírása ügyében intézett felirat elfogadása miatt tartottak – hangzottak el olyan beszédek, melyek hűen tükrözik a korszak politikusaik véleményét. Gedeon Aladár ekképpen vezette fel a közgyűlést:

Tisztelt Közgyűlés! Történelmünkben talán a legválságosabb időket éljük. Sok nehéz időt megéltünk már, de ilyet soha. Fogadjuk ezeket a nehéz időket férfias elszántsággal. Ne az érzelmekre hallgassunk, hanem higgadt megfontolással, nyugodtsággal és kemény szívvel [...]. A nehéz időkben felejtünk el minden viszálykodást, hanem fogjunk össze és igyekezzék megtenni mindenki a maga kötelességét. Összetartva és egymást támogatva nincs mit búsulnunk. Hiszen ez a nemzet oly szép múltra tekinthet vissza és erősen hiszem, hogy szép időket fog élni.⁴³

Később a bizottság a következő határozatot hozta:

Miskolcz város közössége az entente hatalmak részéről a legfelsőbb tanács által 1920. évi május hó 5-én átnyújtott békeszerződést, mely Magyarországot az ezer év óta ide tartozó területeitől fosztja meg, s amely a népszavazást még a túlnyomóan magyarok által lakott területeken sem rendeli el a népjogokkal ellentétben állónak tartja. Ezenkívül közgazdasági szempontból is sérelmes és igazságtalan s emellett teljesíthetetlen is. A békeszerződés csak visszavonást, ellentéteket és nyugtalanságot fog támasztani, amely örökös viszálykodást teremt, s ezáltal Európa békéjét minduntalan veszélyeztetni fogja. Magyarország ennél fogva ebbe a békébe sohasem fog belenyugodni, s ellene mi is a leghatározottabban tiltakozunk. Remélve és bízva azonban abban, hogy a népszövetség által Magyarország régi határait rövid időn belül ismét visszakapja és összes sérelmei orvosolva lesznek, a békeszerződés aláírásának elhatározását az illetékes tényezőkre bízva tudva azt, hogy elhatározásukat csak az ország jól megfontolt érdekei fogják vezetni.⁴⁴

Talán Bizony Ákos képviselő beszéde érzékelteti leginkább a magyar emberek fájdalmát, felsorolva több olyan indokot, amely a döntés igazságtalanságát bizonyítja, és amivel a mai napig nem lehet vitatkozni:

Mélységes megdöbbenéssel és a világtörténelemben páratlan igazságtalanság felett érzett felháborodással értesülünk mindnyájan arról, hogy a legfőbb béketanács több hónapi megfontolás után, tehát nem elhírtelenkedve, hanem megfontolt elhatározással továbbra is fenntartotta azokat a békefeltételeket, amelyeknek embertelenségéről és a szó legszorosabb értelmében vett keresztülvethetlenségéről minden józanul gondolkozó ember meg van győződve nem csak Magyarországon, hanem külföldön is.

Szét akarják darabolni a történelmi Magyarországot. Hazánk szent földjének melyet őseink vére és könnye 1000 éven át öntözött kétharmad részét, lakosságának több mint felét akarják elszakítani és körülbelül 3 és fél millió azon magyarul beszélő honpolgárok száma, akiket oda akarnak dobni martalékul a náluknál sokkal alacsonyabb műveltségű balkáni hordáknak. El akarják tőlünk venni

⁴² MNL BAZML IV. 1903/a 12. k. 6. kgy./1920

⁴³ MNL BAZML IV. 1903/a 12. k. 106. kgy./1920

⁴⁴ MNL BAZML IV. 1903/a 12. k. 107. kgy./1920

Erdélyt, a Magyar Szent Korona drága gyöngyszemét, az egész magyar felföldet bányával, erdőségeivel, el gyárainkat, vízi erőinket, sónkat, földgázunkat. El akarják venni a Bánátot, a világhírű magyar búzatermő helyet.

Nyersanyag hiányában lehetetlenné akarják tenni szép virágzásnak indult iparunk fejlődését, sőt fennmaradását is. Működési terüinktől megfosztva nem csak intelligenciánk, de az ipari munkások nagy része is kivándorlásra lenne kényszerítve. És mindez miért? Hát mit vétettünk mi? Millerand francia miniszterelnök a békefeltételek mellett átadott kísérő levelében körülbelül ezeket mondja: A legfelsőbb tanács nem feledhetette el felelőssége azon részét, mely Magyarországot terheli, másrészt szem előtt kellett tartani azon általános érdekeket is, amelyek felett őrködni kell. Azzal vádol bennünket, hogy „részünk van a háború előidézésében”, „nemzetségeinkkel rosszul bántunk, elnyomtuk őket”, azt mondja, hogy „az általános érdekek követelik szétdarabolásunkat”.

Méltóztassanak megengedni, hogy ezekkel a kijelentésekkel kissé behatóbban foglalkozzam. Nem tudom, tájékozatlanság vagy pedig rosszakarat-e az a vád, hogy részünk van a háború előidézésében. Magyarország nem akart háborút, nekünk hódításokra semmi szükségünk nem volt, nekünk úgy is sok volt nemzetiségünk, azoknak számát szaporítani öngyilkosság lett volna. Már Bosznia okupációját is egyhangúlag helytelenítette a magyar közvélemény, mikor pedig a Szerbiához intézett ultimátum elhatározatott, Tisza István akkori miniszterelnök jegyzőkönyvbe vétette a korona-tanácsban, hogy győzelem esetén is legfeljebb stratégiai határ kiigazításokról lehet szó, de annexióról nem. Ez a kikötés is azt bizonyítja, hogy nem akartunk háborút. De nem akart a Monarchia sem, sőt Németország sem. Nem akarta a háborút a Habsburg dinasztia sem, hiszen Ferencz József békeszeretete általánosan ismeretes volt, ők a háborúban mit sem nyerhettek, de mindent kockáztattak.

A háborút előidézték a francia revans eszme, az angol féltékenység, az orosz vágyakozás Konstantinápoly után, és a szerbeknek Oroszország által szított nagy szerb aspirációi.

Az entente hatalmak talán azért neheztelnek ránk, hogy nem lettünk mi is árulók, mint a csehek? Előttük talán bűn az, hogy a Magyar nemzet lojális, szerződeshű és becsületes?

Az utóbbi századok folyamán többször tettünk kísérletet függetlenségünk kivívására, ugyan támogatták-e elszakadási törekvésünkben a nyugati hatalmak? Nem, sőt dogma volt náluk, hogy az európai egyensúly szempontjából egy erős Ausztriára szükség van. XIV. Lajos francia király támogatta ugyan egy ideig II. Rákóczy Ferencz felkelését, de csak addig, míg szüksége volt rá, aztán békét kötött és cserben hagyott bennünket, ugyanígy járt el III. Napóleon is, az 1859-iki olasz háború alkalmával.

Támogatott-e bennünket Francia ország vagy Anglia az 1848-49-iki szabadság harcokban? Nem közönyösen nézték, hogy az orosz hadsereg letiporjon bennünket.

Láttuk, hogy külföldi támogatásra nem számíthatunk 1867-ben sem. Kibékültünk a dinasztiaival, Ferencz Józsefet magyar királlyá koronáztuk, hűséget esküdtünk neki, teljesítettük hűségesen is a pragmatika szankciójában vállalt kölcsönös védelmi kötelességünket. Az első vád, az indok tehát, mellyel ezeket az embertelen és igazságtalan békefeltételeket indokolják, teljesen hamis és tarthatatlan.

De hamis és tarthatatlan az a vád is, hogy mi rosszul bántunk a nemzetiségekkel. Nincs állam egész Európában, amely olyan kedvezően, sőt dédelgetve bánt volna nemzetiségével, mint mi. Hiszen nem egyenjogúak, de kiváltságosak voltak. Hát ugyan miként őrizhették volna meg nyelvüket, faji sajátosságukat, századokon keresztül, ha elnyomtuk volna őket? De a nemzetiségek, eltekintve néhány fanatikustól, aki fajrokonait ellenünk izgatták, mindig meg is voltak elégedve. Fényes bizonyíték erre az, hogy bár a magyar választási törvény semmi különbséget nem tett faj vagy felekezet között, mindenkinek egy vensus az ¼ úrbéri telek, melyből a nemzetiségek kezén jóval több volt, mint az alföldön a magyarokén, tehát ha a magyar képviselőházban érvényre akarták juttatni a maguk politikáját, azt bármikor megtehették volna, sőt a 40 horvát szavazat segítségével még többségbe is kerülhettek volna. Mégis mit láttunk? A képviselőházban alig volt 5-6 nemzetiségi képviselő. Talán a választási visszaélések okozhatták ezt? Nem, hiszen 1906 évben, amidőn teljesen tiszta választások voltak, csak 12 nemzetiségi képviselő volt a parlamentben.

A nemzetiségek tehát önként választottak maguknak magyar nyelvű képviselőket. Azután a törvényhatóságoknak joguk volt a jegyzőkönyvi nyelvüket megállapítani, és mégis az egész országban alig akadt törvényhatóság, ahol más nyelvet választottak volna, mint a magyart, pedig könnyen megtehették volna. Hiszen Brassó városában megtették jegyzőkönyvi nyelvnek a németet és a román, a magyart nem, pedig a lakosságnak több mint 1/3-ad része magyar anyanyelvű.

Magyarország 1000 éven át nem követett el annyi atrocitást a nemzetiségekkel szemben, mint a románok, szerbek és csehek a megszállás néhány hónapja alatt ellenünk.

Lássuk már most, az általános érdekeket, mi haszna van Európának vagy a nyugati hatalmaknak abban, hogy megsemmisítsenek egy olyan nemzetet, amely nyugat Európának ezer éven át védőbástya volt? És hatalomra juttassák a félbarbár románokat, az orvgyilkos szerbeket és az áruló cseheket, akik gyávák voltak arra, hogy szabadságukért fegyvert fogjanak, de arra igen is készek, hogy 1848-49-iki szabadság harcunk leverése után beözönljenek Magyarországra csatlós szolgálatot teljesíteni az osztrák zsarnokságnak. Ezek fogják Francia országot megvédeni a németekkel szemben? Megáll az ember esze, hogyan lehet művelt népeknek ennyire eltévelyedniök.

Nem is tudom magamnak másképp megmagyarázni, minthogy az entente hatalmak szorultságukban előre lekötötték magukat és most nem tudnak a vállalt kötelezettségüktől szabadulni.

De hát mit tegyünk, gyengék vagyunk, fél Európával szembe nem szállhatunk. De bele nyugodhatunk ebbe az égbekiáltó igazságtalanságba? Tiltakozunk tehát lelkünk egész erejével és elkeseredettségével a békeszerződés ellen. Azután tegyük azt, amit Kromwell Olivér ajánlott katonáinak: Bizzatok Istenben és tartsátok szárazon a puskaporaitokat! Értve puska alatt nemcsak a fizikai, de sokkal inkább a szellemi erkölcsi erőket is.

*Készüljünk fel minden értékes magyar erő bevonásával az ország újjá építésének agymunkájára. Szeressük a hazát mindenek felett, de szeressük egymást is, mint jó testvérekhez illik, azután dolgozzunk és emlékezzünk!*⁴⁵

A június 17-i közgyűlés az addigi főispán, Gedeon Aladár lemondása, majd a város szülöttje, a korábbi udvari tanácsos és bankelnök Lichtenstein László kinevezése miatt érdekes. A főispán székfoglalójában többek közt elhangzik, hogy fontos feladat az új határok következtében az állam belső rendjének, a jogfolytonosságnak a tökéletes helyreállítása, a törvények uralmának és tiszteletének újból való biztosítása, és ő is kimondja az akkori magyar politika legfőbb gondolatát, miszerint „*sosem fogunk bele nyugodni a határaink elvesztésébe.*”⁴⁶ Érdemes felidézni Lichtenstein László következő gondolatát is, amely arra a feltételezésre adhat okot, hogy a korszakban szintén voltak olyan hangok, amelyek előszeretettel mosták össze a nacionalista gondolatokat az antiszemitizmussal:

[e]zt az országot több mint egy évezreddel ezelőtt magyar honfoglalók alapították, magyarok tartották fenn jó és balsors között napjainkig. Ez irányzat hangoztatása nem antiszemitizmus, nem faji vagy felekezeti gyűlölködés, hanem etikai és erkölcsi kérdés.

Külön érdekesség az 1920. július 13-i közgyűlésen Németh Imre indítványa, amely a Szepesség búcsúlevelére vonatkozott. A Szepesség ugyanis a történelmi Magyarország felbomlása után hivatalos levél formájában búcsúzott el. Németh Imre képviselő indítványában azt fogalmazta meg, hogy a levelet keretezett formában, feketére alapozott, nemzeti színekkel ellátott fekete lepellel letakarva helyezték el a közgyűlés termében és minden iskola minden tantermében. A levél szövegét pedig az oktatók tanulják meg, annak jelentőségét magyarázzák el a diákoknak. A levélre a polgármester írjon egy ünnepélyes válaszlevelet, és emellé még egy ódai költemény megírására tett javaslatot a képviselő. A bizottság azonban az indítvány több pontját, mint az oktatói elsajátítást, az ódai költemény megírását és a levél kihelyezését elutasította. A határozat indoklása a következőképpen hangzott:

*A megcsonkított Magyarország a jelenlegi állapotokat nem tekinti véglegesnek, hanem csupán ideiglenesnek és az elszakított területről nem mond le soha egy pillanatra sem, márpedig a fájdalmas búcsúzkodás, a gyászfátyol és a gyászkeret olyan színt és látszatot adna, mintha a csonka Magyarország testrészeinek búcsúzását és elszakadását véglegesnek tekintené.*⁴⁷

⁴⁵ MNL BAZML IV. 1903/a 12. k. 108. kgy./1920

⁴⁶ MNL BAZML IV. 1903/a 12. k. 117. kgy./1920

⁴⁷ MNL BAZML IV. 1903/a 12. k. 141. kgy./1920

A következő rendes havi közgyűlésen (1920. október 12.) tárgyalta a bizottság a Védő Ligák Szövetségének⁴⁸ megkeresését, ami az irredentizmus ápolásával volt kapcsolatos. A bizottság döntése értelmében a határozat életbe lépésétől kezdődően a törvényhatósági közgyűlések és a polgármester által tartott mindennemű gyűlés és értekezlet a Magyar Hiszekegy című fohással indul és zárul. A közgazgatás minden nemű dokumentumára a „Csonka Magyarország nem ország. Egész Magyarország mennyország!” jelmondat kerül. A határozatot üdvözlötték a közgyűlésen jelenlévők, Bulyovszky Gusztáv (a Nemzeti Casino korelnöke, főügyész) a következő beszédben hangsúlyozta a döntés fontosságát:

*E szent ima elsőprő szavai: hiszek egy Istenben, lehet annál szentségesebb hit, mint bízni, hinni a Mindenhatóban, a magyarok Istenében, ki oly sok dúló harcot, megpróbáltatást, szenvedést, de annyi dicsőséget is hozott az ezeréves nemzetre, hiszünk és bízunk, míg magyar él e szent földön. Hiszünk egy hazában, mert minden igaz magyar ember lelkébe és szívébe be kell vésve lennie a nagy költő ama magasztos szavának, hogy „itt élned, s halnod kell”, mert „e nagy világon e kívül nincsen számodra hely”. Hiszünk egy isteni örök igazságban, mert honalapító Árpád fejedelem által elfoglalt Szent István, Nagy Lajos, Igazságos Mátyás királyaink által újrateremtett dicső haza nem lehet prédája a martalócoknak, rablóknak, nem lehet, hogy e szent föld egy porszeme más nemzet rabigájában szenvedjen, nem lehet, hogy véreink jajkiáltása korbácsolja fel örökké végtelen fájdalom égbekiáltó bosszúját, mert nem lehet, hogy az ezer éves haza, mely védbástyája és rettegett hatalma volt egész Európának összetett kézzel nézze, miként fojtják életerejében, nem, ez nem lehet soha, soha, soha, míg magyar él e szent földön. Hiszünk Magyarország feltámadásában, hisz Jézust, az isteni embert megkínózták, ezután keresztre feszítették, de feltámadott, a kereszténység megváltásának öröme, Isten dicsőségére, az emberek boldogságára. Édes hazánk az átkos forradalom és kommün által kifosztva, tönkretéve, a szomszéd nemzetek által kirabolva, legyilkolva, s a trianoni béke által szétmarczangolva, megcsonkítva lett [...] S mert itt állunk megdermedve, szent imánkkal, hű fohásunkkal, hogy az annyi vérről és dicsőséggel áztatott, magyar nemzetből mi lett. De tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nemzet még nem halt meg, mert nincs a világnak az a hatalma, mely kiölje a nemzetet, oh nem, mert a magyar most még csak vonaglik, még most csak tetszhalott, hogy hősi életerejét visszanyerje, elkábultságából felébredve vas karjának irtóztató súlyát, izzó, hazafias lelkesedését, a nép fiától kezdve el, visszanyerje, és akkor ismét visszaszerzi nemzeti hadseregünkkel a szent, az ezeréves Haza területi épségét, régi dicsőségét.*⁴⁹

A trianoni békeszerződést aláíró gr. Apponyi Albert iránti tiszteletét fejezte ki a városvezetés azzal, hogy 1921. május 19-én rendkívüli közgyűlést tartott 75. születésnapja alkalmából. A Törvényhatósági Bizottság amolyan születésnapi ajándékként határozott arról is, hogy a város díszpolgárává válasszák, és róla utcát neveznek el Miskolcon.⁵⁰ Gr. Apponyi Albert mindezekre egy köszönőlevéllel reagált, melyet 1921. szeptember 30-án olvasott fel Lichtenstein László főispán.⁵¹

A főispánhoz hasonlóan az 1922. november 28-án polgármesterré választott Hodobay Sándor is kitért székfoglaló programbeszédében a trianoni döntésre, ismételten hangsúlyozva annak igazságtalanságát. A város gazdaságával kapcsolatban többször megemlíti, hogy a békediktátum által Miskolc határváros lett, és „a szerencsétlen békekötés ezen súlyát és gondját nem csak az ország, de mi is e határváros lakói érezzük. A súlyos gazdasági viszonyok, amelyekben élünk, de amelyekkel megküzdeni mindnyájunknak elsőrendű kötelessége.”⁵²

⁴⁸ A Védő Ligák Szövetsége egy revíziós eszméket képviselő szervezetként 1918-ban alakult. A Területvédő Liga illetve a Védő Ligák Szövetsége már 1919 decemberében, majd 1920 tavaszán, különösen májusban a tervezett béke ellen tiltakozó gyűléseket és felvonulásokat szerveztek, melyeket még nagyobb tömegeket mozgósítva ismételték meg június 4-én. Alig száradt meg a tinta a trianoni békeokmányon, az Urmánczy Nándor vezette Védő Ligák Szövetsége pályázatot írt ki olyan ima vagy fohász illetve jelmondat megfogalmazására, mely alkalmas „a revans eszméjének ébrentartására”. E pályázat győztes pályaműve a Magyar Hiszekegy.

⁴⁹ MNL BAZML IV. 1903/a 12. k. 191. kgy./1920

⁵⁰ MNL BAZML IV. 1903/a 13. k. 67–72. kgy./1921

⁵¹ MNL BAZML IV. 1903/a 13. k. 176. kgy./1921

⁵² MNL BAZML IV. 1903/a 14. k. 214. kgy./1922

A polgármester kiemeli, hogy a város kulturális életét úgy alakítja, hogy abban is visszaköszönjön a revízió gondolata. A város új színházának építésével kapcsolatban a következőket mondja: „A Miskolczi Színház többé nem szórakozóhely, hanem a magyar kultúra olyan erős végvára, melynek túl a határon át, az elszakított magyar testvérek felé ontania kell a magyar génusz, a magyar szellem teremtő erejét.”⁵³ Hozzáteszi, ami a festészetet illeti, Miskolcon szeretné kialakítani az új Nagybányát.

A Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyveit megvizsgálva elmondhatjuk, hogy nem volt olyan miskolci politikus, aki kisebb-nagyobb mértékben ne hangsúlyozta volna a trianoni döntés igazságtalanságát. Mai szemmel nézve az idézett beszédek radikálisnak is tűnhetnek, pedig akkoriban az ilyesfajta megnyilatkozások teljesen természetesek voltak. Hodobay polgármester beszédéből kiderül, hogy Miskolcot a csonka Magyarországon határvárosnak tekintették a helyi politikusok, amely egy teljesen új fejezetet nyitott a város történelmében, hiszen szerepe és státusa is – elsősorban a szűkebb régióban – alapvetően átalakult.

Jelenleg is divatos az a sztereotípia, miszerint Miskolc az egyetlen város, amely a trianoni döntésből előnyt kovácsolt, hiszen Kassa elcsatolásával Miskolc lett az új régiós központ, és ez kellett ahhoz, hogy nagyvárossá fejlődjön. Azonban kutatásaim után kijelenthetem, ez csak részben, vagy egyáltalán nem igaz. Az tény, hogy a kiegyezést követően a Monarchia északkeleti részének két igazi gazdasági és kereskedelmi központja volt: a szabad királyi város, nagy történelmi hagyományokkal rendelkező Kassa, és a tőle nem messze elhelyezkedő, dinamikusan fejlődő Miskolc. Utóbbi nagy utat tett meg, amíg a diósgyőri várnépet kiszolgáló kis faluból, majd mezővárosból gazdasági és kereskedelmi központtá vált a 19. század végére, pár évvel később pedig elnyerte a törvényhatósági jogú városi címet. Ebben az időszakban már lakosságszámban, gazdasági, pénzügyi jelentőségében és infrastrukturális fejlettségét tekintve is előrébb járt Kassánál, bár az is tény, hogy ehhez nagyban hozzájárult a két város rivalizálása, melynek a trianoni döntés vetett véget. Így Miskolc egyedül maradt az északkeleti régióban, amely alapvetően megváltoztatta a város stratégiai helyzetét.⁵⁴

A század elején Miskolc egy egészen sajátos társadalmi összetételű lakossággal rendelkezett, hiszen más vidéki városoktól eltérően a mezőgazdaságból élő nagybirtokos nemesség száma elenyésző volt. A 20. század elején Miskolc egy polgárosodó nagyváros képét mutatta, majd az Eperjesről átköltöző jogakadémia miatt áttelepült jogászártelmiség, ügyvédek, bírák csak tovább erősítették ezt a társadalmi struktúrát. Az értelmiség áttelepülése is jól mutatja Miskolc vonzerejét a korszakban. A modern, kapitalista viszonyoknak köszönhetően Miskolc gazdasági fejlettségében több vidéki nagyvárost is megelőzött: lakosságának 60%-a iparos vagy kereskedő volt.⁵⁵

Miskolc 20. századi népességtörténetét vizsgálva kiderül az is, hogy az 1920-as években nagymértékű a népességnövekedés, azonban a helyben születettek aránya nem nő vele párhuzamosan, tehát nagyban befolyásolta a város társadalmi helyzetét a trianoni határok kialakulása után bekövetkező nagyfokú bevándorlás.⁵⁶ A népességnövekedés miatt Miskolcnak telítetté vált a befogadóképessége, így új lakások építésére kényszerült. Ezt erősíti a Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyvei is, hiszen azokat vizsgálva nem találunk olyan közgyűlést, ahol a városvezetés ne foglalkozott volna egyes polgárok „községi kötelékbe” való felvételével. Miskolc befogadó város volt, hiszen az ún. Haliczky lakásokat leginkább a menekültek részére építették.⁵⁷

A település felekezeti viszonyait tekintve döntő többségben a római katolikusok voltak, azonban a városi polgárságban nagy számban fordultak elő zsidó származású kereskedők is, bár számuk a második világháborút kísérő elhurcolások következtében nagymértékben csökkent. Így összességében elmondható, hogy az 1920-as években a római katolikus vallás lassú térnyerése tapasztalható, az izraelita és református vallásúak száma stagnál, míg a többi felekezet követői kis számban fordultak elő Miskolcon.⁵⁸

⁵³ MNL BAZML IV. 1903/a 14. k. 214. kgy./1922

⁵⁴ SOMORJAI 2007.

⁵⁵ SOMORJAI 2007.

⁵⁶ FARAGÓ 2007. 10–24.

⁵⁷ MNL BAZML IV. 1903/a 12–15. k. 1920–1924.

⁵⁸ FARAGÓ 2007. 10–24.

Az 1922. november 28-án megválasztott polgármester, Hodobay Sándor korábban már említett székfoglaló programbeszédében kiváló karképet ad a városról. A Hodobay-beszéd már csak azért is hiteles, mert megválasztása előtt évekig ő töltötte be a polgármester-helyettesi pozíciót, régóta a város vezetésében munkálkodott, ezáltal teljesen tisztában volt az akkori állapotokkal. Miskolc gazdasági helyzetét hosszasan elemzi, így első kézből értesülhetünk a város pénzügyi helyzetéről: „*Miskolcz városának tartozási összege jelen pillanatban 34 millió koronát tesz ki, ebből az összegből 11 millió korona kölcsön a Haliczky kislakások építésére fordított, 7 millió korona a városi közélelmezési vállalat tartozása és 16 millió korona egyéb tartozás. 10 millió korona 16 millió koronából 50 éves törlesztéses kölcsön, 1.500.000 korona nemzetőri kiadási kölcsön, 1.700.000 korona a város által jegyzett különböző hadikölcsön.*”⁵⁹

A polgármester kiemeli azt is, hogy a már említett Haliczky-lakások értéke 40-50 millió korona, így az építésre felvett 11 millió korona kölcsönt tekintve ebből bevétele származhat Miskolcnak. Hodobay hozzáteszi, hogy az élelmiszerfinanszírozás terén még mindig tartozása van a városnak, hiszen a román megszállás alatt ellopott élelmiszerek miatt továbbra is 2-3 millió koronás a veszteség, nem beszélve a Közélelmezési Vállalat 6 milliós tartozásáról. A vállalattal, amelyet még az első világháború idején hozott létre Nagy Ferenc polgármester a város lakosságának élelmiszerekkel való ellátása céljából, többször is foglalkozik a Törvényhatósági Bizottság. A vállalat folyamatosan veszteséget termelt, így a városvezetés tervei szerint tartozásainak kiegyenlítése után megszüntették volna. A költségvetés egyensúlyánál viszont súlyosabb volt a helyzet. A városnak hozzávetőlegesen 30 millió koronás éves kiadása képződött, ebből 15-20 millió korona fedezetéről kellett gondoskodni. A költségvetés kiadási oldalának nagy részét képezte a polgármester által felsorolt hitelek törlesztése is.⁶⁰ Ez magyarázhatja a 20-as évek első felében történő nagyszámú adó- és illetékemelkedést, melyet – hatáskörtől függően – vagy városi, vagy belügyminiszteri akaratra hajtott végre a városháza. Többek között emelték a villamosvasúti és világítási egységeket, a kéményseprési, letelepedési, halottkémlelési, hullaszállítási és a vágóhídi szemledíjakat, a városi helypénzeket, a bérkocsi fuvarosok fuvardíját, az ásványvízi illetéket, az ingatlan-átruházás utáni illetéket, az ebadót és a vigalmi adót. A vízdíjat egyik pillanatról a másikra nyolcszorosára emelték. A város bevételeit képezték a tulajdonában lévő területek és ingatlanok bérbeadása is. Így adták bérbe évről évre a Népkerti Vigadót, a Korona Szállót és a Tapolcai Fürdőt is.⁶¹

Korábban már röviden említettem Miskolc közegészségügyének helyzetét. A várost több járvány is sújtotta korábban, ennek orvoslására akarták kiépíteni az egész városra kiterjedő, korszerű vízvezetékrendszert, és egy járványház létrehozását is szorgalmazták. Szintén szerepelt Hodobay tervei között egy gyermekkórház, egy köztemető és egy bakteriológiai állomás létesítése is, illetve a meglévő anya- és csecsemővédelmi intézmény továbbfejlesztése a gyermekhalálozások számának csökkentése érdekében. Ezen kívül a sok tüdőbeteg munkás munkahelyi feltételeinek javítását, a közterületek, a Szinva és a Pecze patak tisztán tartását is közügynek tekintette a polgármester.⁶² A jegyzőkönyvekből szintén kiderül, hogy a városban rendszeresen végeztek patkányirtást a járványok elkerülése érdekében, illetve a bordélyházi szabályrendeletet is módosították a közegészségügy javítása érdekében.⁶³

Miskolc kulturális életével, sport- és oktatáspolitikájával kapcsolatban a már említett színházépítésen kívül Hodobay elmondja, hogy jogakadémiájával, 3 gimnáziumával, 2 felső kereskedelmi és reáliskolájával, állami, felekezeti és népiskoláival csonka Magyarországon belül a vidéki városokat tekintve első helyen áll, azonban szeretnének még egy zeneiskolát is alapítani, illetve a már létező sport-egyesületek mellett felmerült az igény további sporttelepek létrehozására.⁶⁴

⁵⁹ MNL BAZML IV. 1903/a 14. k. 214. kgy./1922

⁶⁰ MNL BAZML IV. 1903/a 14. k. 214. kgy./1922

⁶¹ MNL BAZML IV. 1903/a 12–15. k. 1920–1924

⁶² MNL BAZML IV. 1903/a 14. k. 214. kgy./1922

⁶³ MNL BAZML IV. 1903/a 14. k. 214. kgy./1922

⁶⁴ MNL BAZML IV. 1903/a 12–15. k. 1920–1924

A város ipari és kereskedelmi ágait tekintve elsődleges cél volt, hogy a külföldi és a hazai vállalkozói tőkét Miskolcra csábítsák, teret engedve a szabad kereskedelemnek. „E város kiváló góczponti fekvésénél fogva fejlett kereskedelemmel bír, a trianoni békével teremtett határvárosi jellegünk kereskedelmünk újabb fejlődését biztosítja, sőt a kereskedelem egész új szemlélete az export-import kereskedelem egyik fontos pontjává teszi a városunkat” – mondta Hodobay.⁶⁵ A kereskedelem újbóli fellendülését mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a város a minorita rendtől vett meg területeteket vásártér kialakítása céljából.⁶⁶ Tervek között szerepelt még egy új ipartelep létrehozása, gyapjú- és sörárpavások tartása is. A politikus kihangsúlyozta, hogy a közúthálózat is fejlesztésre szorul, és Miskolc adottságait kihasználva növelni kell a város idegenforgalmát. Ennek érdekében a 20-as években folyamatosan újabb és újabb aszfaltozási munkák megkezdéséről döntött a Törvényhatósági Bizottság.⁶⁷

Az 1920-as évek első fele tehát egy tervekben gazdag, mégsem problémamentes időszak Miskolc életében. Sajátos társadalmi összetétele, elismert kereskedő és iparos nagypolgársága a trianoni határok következtében átalakult. Régióközponti szerepe, nagyszámú iskolája és virágzó szellemi, kulturális élete mellett a közegészségügyi helyzete és infrastruktúrája még láthatóan fejlesztésre szorult, amellet, hogy a város befogadóképessége a nagymértékű bevándorlások miatt elérte a maximumot. Gazdasági életét két, egymással valamelyest ellentétes szempont vezérelte. Egyrészt törekedtek a meglévő adósságok csökkentésére, az ésszerű gazdálkodásra, másrészt a Hodobay-korszakban került talán legközelebb a megvalósuláshoz Miskolc, Diósgyőr és a körülöttük lévő ipari települések és falvak egyesítésének tényleges megvalósítása. A Nagy-Miskolc koncepció valósággá válásához azonban rengeteg kisebb-nagyobb beruházásra volt szükség, amire azonban nem volt meg a fedezete a városnak. Az országos politikai körülmények most kivételesen kedveztek Nagy-Miskolc ügyének: a Bethlen-kormány gazdasági és politikai megfontolásból csatlakozott a Népszövetséghez. Az akkor még döntően angol orientált szövegségbe való csatlakozás valamelyest segítette Magyarország háború utáni elismertetését, másrészt így a csatlakozással megszületett a nemzetközi jogi alapja az amerikai hitel, az ún. Speyer-bankkölcsön felvételének. A felvett összegből a háború utáni jóvátétel megfizetését, az ország gazdasági helyzetének stabilizálását, valamint a háború után megmaradt települések újjáépítését kívánta a kormány fedezni. Ebből a hitelből részesült többek között Miskolc is, enélkül aligha jöhetett volna létre a ma is látható városkép.

Speyer-kölcsön, városrendezés, Nagy-Miskolc

A Bethlen-kormány előkészítő munkája révén Magyarország 1924-ben 250 millió aranykorona kölcsönhöz jutott, illetve megkapta a kölcsönkibocsátási jogot is. Részben ennek törvényes megvalósítására, részben a pénzügyi stabilizáció érdekében hozták létre ugyanebben az évben a Magyar Nemzeti Bankot. Így 1925-ben 48 magyar város, köztük Miskolc is bekapcsolódott a kölcsönigénylés folyamatába.⁶⁸ Az 1925. évi XXII. törvénycikk rendelkezett a városok kölcsönfelvételéről, ennek alapján Miskolc még ebben az évben 500.000 dolláros, átszámítva 17 milliárd 821 millió 250 ezer korona összeget kapott, ami a már fentebb tárgyalt, meglévő hitelekhez képest horribilis összeg volt. A következő évben Miskolc ismét részesült a Speyer-kölcsönből, ekkor 343.474 dollárt kapott, majd 1928-ban a városvezetés úgy határozott, hogy egy újabb hitel felvételére van szükség, egy olyan záradékkal, hogy a

*[a] felvett kölcsön az I. és II. egyesített városi kölcsönt közvetlenül rangsorban követi. S így a város az első és a második egyesített kölcsönkötvény tulajdonosának sérelme nélkül kijelenti, hogy ezen kölcsönöket közvetlenül követő rangsorban mindennemű vagyontárgyát és jövedelmét egyenlő arányban leköti ezen most felvett 800.000 dolláros törlesztéses kölcsön javára. Tudomásul veszi a város közönsége, hogy vagyontárgyait és jövedelmét ezen kölcsönt nyújtó intézetek beleegyezése nélkül más hitelező javára le nem kötheti.*⁶⁹

⁶⁵ MNL BAZML IV. 1903/a 14. k. 214. kgy./1922

⁶⁶ MNL BAZML IV. 1903/a 12. k. 130. kgy./1920

⁶⁷ MNL BAZML IV. 1903/a 14. k. 214. kgy./1922

⁶⁸ DOBROSSY 2002. 221–259.

⁶⁹ B.A.Z. m. Lt. IV. 1925/c 4. dob. 75. kgy./1928

Tehát a harmadik kölcsönért Miskolc nagy áldozatot hozott, hiszen elárverezte a város javait, így annak törlesztése belső adók kivetése nélkül elképzelhetetlen volt. A városvezetés határozott arról is, hogy a harmadik kölcsönt kizárólag az eddigi függő kölcsönök visszafizetésére és az úthálózat fejlesztésére használhatják fel. A fejlesztések érdekében hozott pénzügyi áldozatvállalás így roppant megterhelő volt a városra nézve, tekintve, hogy 1928-ban Miskolc összes adósága 1.643.000 dollárt tett ki.⁷⁰ A felvett hitelek visszafizetése az elkészült törlesztési terv szerint félévenkénti 19.100 dollár visszafizetésével 1953.július 1-ig tartott.⁷¹

A kölcsönből több nagyberuházás részben vagy teljes egészében megvalósult: A Járványkórház és Fertőtlenítő Intézet (a mai Semmelweis Kórház helyén), a Zene- és női kereskedelmi iskola a Zárda téren (a mai Bartók tér), a Búza téri Vásárcsarnok, a Déryné utcai 1. és 2. számú bérházak (a mai Tizeshonvéd-köz két saroképülete), új városi bérházak (a már említett Haliczky lakások, a mai Szentpéteri kapu és Zsolcai kapu között) Vay-úti szükséglakások (a mai Fonoda és József Attila utca környéke), a Soltész Nagy Kálmán utcai elemi iskola, az új köztemető (a mai Szentpéteri kapui temető), mezőgazdasági tehenészet. A városi vízvezeték-hálózatot korszerűsítették (ami az Avason átvezető főnyomócső megépítését jelentette). A beruházások költségeit tekintve megállapítható az 1928-as kölcsön felvételének szükségessége, hiszen a tényleges építési költség minden esetben jóval meghaladta a tervezettet, így annak nagy részét az 1928-as kölcsönből egészítették ki. Fájó, hogy az említett beruházások egy része megsemmisült a második világháború alatt, egy másik része pedig a túlköltekezés miatt nem valósult meg teljes egészében.⁷²

Ezek az építkezések is részei voltak annak a városrendezési koncepciónak, amely megvalósulásával joggal lehetett nevezni Miskolcot „Felsőmagyarország fővárosának”. Ezek a beruházások visszaköszöttek Hodobay Sándor polgármester (1922–1935) programjában is, amely magában foglalta a Nagy-Miskolc álmkép megvalósítását. Hodobay 13 éves munkássága részben egybeesett az amerikai bankkölcsön negyedszázados miskolci múltjával. Azonban az egyesítést nem élhette meg a politikus, hiszen ezek a beruházások sem voltak elegendőek ahhoz, hogy Miskolc és az egyesíteni kívánt környező települések „összeépüljenek”, nem beszélve arról, hogy a második világháború és annak városi pusztításai sem kedveztek annak, hogy egy Debrecenhez vagy Szegedhez hasonló, több mint százezres nagyváros létesüljön Borsodban.⁷³

A Speyer-kölcsönből felépült épületek fontos funkciót töltöttek be a városban, sok közülük része a mai városképnek, azonban az már kérdéses, hogy megérte-e a városvezetésnek meghozni az elzálogosítás áldozatát ezért. 1935-ben a Nagy-Miskolc úgy még mindig csak terv szintjén létezett. Előrelépés annyi történt, hogy a településhez csatolták Martintelepet. Az ezt követő években sem történt érdemi változás, hiszen Diósgyőr a vasgyári telepek és Pereces kapcsolatával volt elfoglalva, fejlődés a Miskolc–Diósgyőr–Hejőcsaba viszonylatban csak a közlekedés terén történt.⁷⁴

A második világháború idején nem volt lehetőség az egyesítés megvalósítására, azonban a háború végére az egyesíteni kívánt települések gyakorlatilag „összeépültek”, így a közigazgatási egységesítés sem váratott sokat magára. Az 1945–1950 közötti időszak tekinthető e folyamat tényleges megvalósításának, hiszen ebben az időszakban egyesült Miskolc Diósgyőrrel, Tapolcával, Hejőcsabával, Szirmával, Perecessel, Lillafüreddel és Hámorral, valamint a nem szorosan Miskolc „belvárosához” tartozó, politikai és gazdasági kényszer szülte telepekkel, mint a Bábonyi-bérci, a Szondi-, a Honfoglalás-, a Zsarnai- és a Béke-teleppel, ezáltal több mint 29.000 fővel megnövelve a lakosságszámot. Az egyesítést 1950. szeptember 1-én szentesítette az a rendelet, amely Miskolcot négy közigazgatási egységre osztotta, megjelölve annak pontos határait. Így ha évtizedekkel később is, de megszületett az a Nagy-Miskolc, melynek tényleges megvalósulását nem minden megálmodója érthette meg.⁷⁵

⁷⁰ 1927. január 1-én Magyarországon új pénznemet vezettek be, a pengőt, amely a korona-pengő viszonylatban 12 500 volt a váltószám.

⁷¹ DOBROSSY 2002. 221–259.

⁷² DOBROSSY 1996. 423–448.

⁷³ DOBROSSY 1996. 423–448.

⁷⁴ DOBROSSY 2007/c. 211–219.

⁷⁵ DOBROSSY 2007/c. 211–219.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- MNL BAZML = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc
 IV. 1903 = Miskolc Törvényhatósági Bizottságának iratai 1909–1950
 IV. 1903/a = Közgyűlési jegyzőkönyvek 1909–1950 (43 kötet)
 IV. 1925 = Miskolc Város Levéltárában elhelyezett letétek (örzemények) gyűjteménye
 IV. 1925/c = Főpénztári letétek 1890–1950
 4. doboz = Kölcsönügyletek iratai 1944–1947;
 Miskolci Gazdák Köre iratai 1944–1947

Bibliográfia

- BÓDINÉ BELIZNAI et al. 2002
 BÓDINÉ BELIZNAI Kinga–FÖGLEIN Gizella–HORVÁTH Attila–MÁTHÉ Gábor–MEZEY Barna–RÉVÉSZ T. Mihály–STIPTA István: A magyar polgári állam szervei. In: *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: MEZEY Barna. Tankönyvtár, Budapest, 2002. 178–260.
- DOBROSSY 1994–2003
 DOBROSSY István: *Miskolc írásban és képekben* 1–10. Belvárosi Kulturális Menedzser Iroda–BAZML–Pfliegler J. F. Alapítvány, Miskolc, 1994–2003
- DOBROSSY 1996
 DOBROSSY István: Miskolc infrastruktúrájának modernizálása és a „Speyer” bankkölcsön felhasználása. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXXIII–XXXIV. (1996) 423–452.
- DOBROSSY 2002
 DOBROSSY István: „Miskolc az ország első tervvárosa”. A 3 éves terv (1947–1949) előzményei, megvalósítása és következményei. In: *Levéltári Évkönyv* (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár) XI. (2002) 221–258.
- DOBROSSY 2007/a
 DOBROSSY István: Szakmai elit a közigazgatásban. In: *Miskolc története V. 1918-tól 1949-ig* 1–2. Szerk.: VERES László. BAZML–HOM, Miskolc, 2007. 69–72.
- DOBROSSY 2007/b
 DOBROSSY István: A törvényhatósági bizottság összetétele és átalakulása. In: *Miskolc története V. 1918-tól 1949-ig* 1–2. Szerk.: DOBROSSY István–STIPTA István. BAZML–HOM, Miskolc, 2007. 52–69.
- DOBROSSY 2007/c
 DOBROSSY István: A város területi határainak változása, Nagy-Miskolc kialakítása. In: *Miskolc története V. 1918-tól 1949-ig* 1–2. Szerk.: DOBROSSY István–STIPTA István. BAZML–HOM, Miskolc, 2007. 211–219.
- DOBROSSY 2009
 DOBROSSY István: *Miskolc az önálló törvényhatósági joggal felruházott város 1909–2009*. Pfliegler J. Ferenc Emlékére a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárért Alapítvány, Miskolc, 2009
- DOBROSSY–OLAJOS 2003
 DOBROSSY István–OLAJOS Csaba: Városfejlődés, városépítészet. In: *Miskolc története IV. 1848-tól 1918-ig* 1–2. Szerk.: VERES László. BAZML–HOM, Miskolc, 2003. 1. 195–278.
- FARAGÓ 2000
 FARAGÓ Tamás: A város népessége. In: *Miskolc története III. 1702-től 1847-ig*. Szerk.: FARAGÓ Tamás. BAZML–HOM, Miskolc, 2000. 151–272.

FARAGÓ 2000

FARAGÓ Tamás: Miskolc népességtörténete 1919–1949. In: *Miskolc története V. 1918-tól 1949-ig* 1–2. Szerk.: DOBROSSY István–STIPTA István. BAZML–HOM, Miskolc, 2000. 9–47.

FAZEKAS 2000

FAZEKAS Csaba: Városi társadalom. In: FARAGÓ Tamás (szerk.): *Miskolc története III. 1702-től 1847-ig*. BAZML–HOM, Miskolc, 2000. 517–678.

HORVÁTH–RÉVÉSZ 2002

HORVÁTH Attila–RÉVÉSZ T. Mihály Diktatórikus berendezkedések a 20. századi magyar alkotmánytörténetben. In: *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: MEZEY Barna. Tankönyvtár, Budapest, 2002. 261–283.

POMOGYI 2008

POMOGYI László (szerk.): *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*. M-érték, Budapest, 2008

SOMORJAI 2003/a

SOMORJAI Lehel: A várospolitikai és közélet. In: *Miskolc története IV. 1848-tól 1918-ig* 1–2. Szerk.: DOBROSSY István–STIPTA István. BAZML–HOM, Miskolc, 2003. 1. 7–194.

SOMORJAI 2003/b

SOMORJAI Lehel: Az őszirózsás forradalomtól a trianoni békekötésig. In: *Miskolc története V. 1918-tól 1949-ig* 1–2. Szerk.: DOBROSSY István–STIPTA István. BAZML–HOM, Miskolc, 2003. 1. 9–41.

STIPTA 2003

STIPTA István: Miskolc közigazgatás-történetének vázlata. In: *Miskolc története V. 1918-tól 1949-ig* 1–2. Szerk.: DOBROSSY István–STIPTA István. BAZML–HOM, Miskolc, 2003. 1. 87–118.

Kun József (1875–1946), a miskolci városi elitből származó debreceni jogászprofesszor életpályája*

Kovács I. Gábor

Career of Miskolc-born professor of law József Kun (1875–1946): From the Miskolc-elite to the Debrecen University

Történeti tudáselit-kutatásunk részeként foglalkozunk az elit csúcsán elhelyezkedő egyetemi tanárokkal. A polgári korszakban, 1848 és 1944 között összesen 1044 egyetemi tanárt neveztek ki Magyarországon. Rájuk vonatkozó adatgyűjtésünket felekezeti-művelődési blokkonként haladva közöljük. Most a Tiszáninneni Református Egyházkerület területéről származó 19 református vallású professzorral foglalkozunk. Közülük ketten születtek Miskolcon. Kovács Gábor (1883–1920) debreceni, majd kolozsvári illetve budapesti jogász-közigazgász professzornak az elkészült adattári szócikkét a *Történelem és Muzeológia* 2015/2. számában közzétettük. Most Kun Józsefnek a miskolci városi elitből származó debreceni jogászprofesszornak az életpályáját mutatjuk be az eddig megjelent adattárainkban kialakított séma szerint.

Kun József

jogász

(Miskolc, Borsod m., 1875. március 17. – Miskolc, 1946. szeptember 7.; a miskolci Deszka-temető barabási Kun kriptájában nyugszik)

Nemesség: a barabási előnevet 1903. május 19-én kapták, a család régi nemességének épségben tartása mellett. Már korábban is használták ezt az előnevet. A család a 17. században kapott nemességet.

Apja: Kun Kálmán (ref., Miskolc, 1842. febr. 19. – Miskolc, 1902. jún. 24.) Régi miskolci, nemesi jogállású családból származott. 1871-től Miskolci kir. törvényszéki bíró, Miskolc város képviselőtestületének és Borsod vármegye bizottságának tagja, a Miskolci Hitelintézet Rt. igazgatóságának hosszú időn át tagja, a Miskolci Gőztéglagyár Rt. felügyelő bizottságának megalakulásától elnöke; az avasi református templom karzatát ő építtette. –

Apai nagypapa: Kun István (ref., Miskolc, 1814. máj. – Miskolc, 1893. dec. 21.), 1849 után, 1854 előtt Miskolc város polgármestere, 1869-ben a Szépészeti Szakosztály elnöke, a Miskolci Takarékpénztárnak 35 éven át választmányi tagja, a felügyelő biz. elnöke, az 1860-as években a miskolci ref. egyház iskolai főgondnoka, a miskolci református felsőbb leánynevelő intézet igazgatótanácsi tagja; testvérei: 1. Kun Zsuzsanna (ref., Miskolc, 1794. okt. – 1863-ban még élt); 2. Kun Bálint (ref., Miskolc, 1796. okt. – Miskolc, 1863. dec. 4.) cs. kir. kapitány; 3. Kun József (ref., Miskolc, 1799. febr. – meghalt kisgyerekként); 4. Kun József (ref., Miskolc, 1802. okt. – meghalt kisgyerekként); 5. Kun István (ref., Miskolc, 1804. aug. – meghalt kisgyerekként); 6. Kun István (ref., Miskolc, 1806. szept. – meghalt kisgyerekként); 7. Kun Julianna (ref., Miskolc, 1807. dec. – 1893-ban még élt), férje Molnár Zsigmond; 8. Kun József (ref., Miskolc, 1812. jan. – Miskolc, 1885. júl. 25.) kereskedő, az 1850-es években a cs. kir. megyei bíróság kereskedelmi bíróságának ülnöke, később az Első Magyar Általános Biztosító Társaság Miskolci Főügynökségének főügynöke annak 1857-es megalakulásától. A Miskolci Takarékpénztár egyik alapítója, majd elnöke. Borsod vármegye törvényhat. bizottságának és Miskolc r.t. város

* Készült az OTKA-NKFI 109209 számú projektjének támogatásával.

képviselőtestületének tagja. Végrendeletében 10 000 forintot hagyott a miskolci református gimnáziumra.

Apai nagyanyja: nemes Kapczy Judit (ref., Miskolc, 1815. szept. – 1862-ben már nem élt); testvérei: 1. Kapczy Borbála (ref., Miskolc, 1806. máj. –), férje Pinczés Mihály; 2. Kapczy Terézia (ref., 1807 – Gödöllő, Pest m., 1894. ápr. 30.); 3. Kapczy Tamás (ref., Miskolc, 1810. márc. – Pest, 1862. ápr. 25.), hites ügyvéd Pesten, felesége 1838-tól Tanárky Borbála (ref., 1814 – Gödöllő, 1899. jan. 19.); 4. Kapczy Johanna (ref., Miskolc, 1812. febr. –); 5. Kapczy Miklós (ref., Miskolc, 1814. febr. – 1862-ben már nem élt); 6. Kapczy János (ref., Miskolc, 1817. szept. – 1862-ben már nem élt);

Apai dédapa I.: Kun János (ref.) jó módú kereskedő Miskolcon

Apai dédanya I.: Rátz Zsuzsanna (ref.). Családjából többen voltak miskolci polgármesterek a 18. század végén. 1814-ben 100 forintos kötvényt hagyott a miskolci református gimnáziumra.

Apai dédapa II.: Kapczy János (ref., Megyaszó, Zemplén m., 1774. nov. 11. –) A család 1638-ban kapta nemességét III. Ferdinándtól, Abaúj megye hirdette ki Göncön. Miskolci ügyvéd és nemesi birtokos, Borsod vm.-i vice-fiskális (1814), több megye táblabírája, 1831 és 1837 között a miskolci református gimnázium főgondnoka; testvére: Kaptzy István a *Stipendium Bernardium* ösztöndíjával tanult az utrechti egyetemen teológiát (1792–1794)

Apai dédanya II.: Barkassy Anna (ref., Miskolc, 1784. jún. 9. – Miskolc, 1861. jún. 26.),

Apai dédapa II. apja: Kapczy István (ref., Sárospatak, kb. 1730 – Gagybátor, Abaúj m., 1793. aug. 28.) 1747-ben subscribált Sárospatakon, senior volt, majd 1760-ban Franekerben tanult, hazatérve az abaúji egyházmegyében, Szenden volt lelkész, 1771-ben mint megyaszói lelkészt választották assesorrá, 1776-ig szerencsi lelkész, 1776-tól 1779-ig Szepsiben (Abaúj m.), 1779-től 1793-ig ismét Szenden, 1793-ban Gagybátorban volt ref. lelkész.

Apai dédapa II. anyja: nemes Vattay Judit (ref.)

Apai dédanya II. apja: Barkassy Pál, kapitány, Miskolc város első főbírája a kamarai igazgatás alatt álló város szervezetének reformja után (1789-től), a városi tanács tagja; felmenői között is volt miskolci főbíró: Barkassy András 15 évig volt főbíró

Apai dédanya II. anyja: Halászi Klára

Anyja: Soltész Nagy Ida (ref., Miskolc, 1851. ápr. –), házasságkötésük: 1870; I. féltestvérei Soltész Nagy János első feleségétől, akinek a neve szintén Nagy Erzsébet volt: 1. Soltész Nagy Judit (ref., 1835 – Felső-Ábrány, Borsod m., 1869. okt. 5., gyermekszülésben) 1854-től férje Géczy István felsőábrányi (Borsod m.) uradalmi intéző; 2. Soltész Nagy Mária (ref., Onga, Abaúj m., 1837. júl. – 1905-ben még élt), férje a régi miskolci polgárcsaládból származó Dálnoky Nagy Barnabás (– 1902-ben már nem élt), 1855-ben Miskolc város jegyzője, később közigazgató Miskolcon kir. tanácsos; II. testvérei: 1. Soltész Nagy Kálmán (ref., Miskolc, 1844. dec. – Bp., 1905. dec. 6.) a miskolci ref. gimnáziumban végezte a középiskolát, Kassán és Eperjesen a jogot, 1868-tól ügyvéd Miskolcon, Miskolc r.t. város polgármestere (1878–1901), a város árvíz utáni újjáépítése, modernizációja jelentős mértékben az ő tevékenységéhez köthető. Negyedszázados polgármestersége alatt épültek fel a város legjelentősebb közintézményei, szervezetei, középületei. (Ma is utca viseli a nevét Miskolcon). 1901-től Miskolc országgyűlési képviselője volt. 1867–1869 között egyháztanácsi jegyző a ref. egyháznál, a miskolci református felsőbb leányiskolai intézet felügyelő bizottságának tagja, tiszteletbeli megyei esküdt, a miskolci nemzeti kaszinó titkára és később igazgatója. 1873–1877-ig városi tisztviselő ügyész. 1875-től a miskolci szabadelvű párt elnöke. 1887-től a borsod-miskolci gőzmalom, valamint a miskolci takarékpénztár igazgatósági tagja, a borsod-miskolci közművelődési és múzeum-egyesület elnöke. 1881-ben a Ferenc József-rendet, 1890-ben pedig a kir. tanácsosi címet kapott. Felesége Dálnoky Nagy Mária (ref., 1860 – Miskolc, 1921); 2. Soltész Nagy Albert (ref., Miskolc, 1846. aug. – Miskolc, 1902. dec. 22.), 1869-től miskolci ügyvéd, földbirtokos, Borsod vm. bizottsági, Miskolc város képviselőtestületi tagja, a Miskolci Góztéglagyár igazgatósági tagja, a miskolci ref. egyház segéd-főgondnoka, fő utcai telkét és házát hagyta a miskolci református gimnáziumra, felesége 1870-től: 1. nemes Kraudy Emília (ev., 1852 – Miskolc, 1889. aug. 19.), a Miskolcra került beszercebányai német evangélikus Kraudy családából származott, 2. feleség 1891-től kövecsesi Dancs Erzsébet; III. féltestvérei, anyjuk, Nagy Erzsébet első házasságából, mezőmadarasi Szalay Páltól: 1. mezőmadarasi Szalay Elek (ref., Miskolc, 1835.

jan. – Tibolddaróc, Borsod m., 1878. jún. 13.), Borsod megyei virilis, 2138 kat. hold birtoka volt Káacson, Tibolddarócon, Nagymihályon és az Alsó-Fehér megyei Hariban, felesége négyesi Szepessy Róza (ref., 1839 – Bp., 1916. ápr. 24.); 2. Szalay Mária/Irma (ref., 1836 – Péder, 1878. szept. 2.), férje 1856-tól Hubay Ágoston/Gusztáv (ref., 1821 – Péder, 1887. aug. 29.), földbirtokos az Abaúj megyei Péderben (457 khold földbirtok), az Abaúj- és Tornavármegyei Gazdasági egyesület egyik alapítója (1860-), Abaúj vm. csereháti járás, alszolgabíró (1860-)

Anyai nagyapja: Soltész Nagy János (ref., Mezőcsát, Borsod m., 1802 – Miskolc, 1869. ápr. 25.), a mezőcsáti Soltész, másképpen Nagy birtokos nemes családból származott. Iskoláit Sárospatakon végezte, a hittani és a jogi tanulmányokat is befejezte. Ügyvéd, az 1840-es években Miskolc város főbírája, Borsod megye táblabírája, főszolgabíró, a Miskolci Takarékpénztár elnöke, 1849 és 1857 között a miskolci ref. gimn. főgondnoka, a miskolci református egyház segédgondnoka, az alsóborsodi ref. egyházmegye ügyésze

Anyai nagyanyja: Nagy Erzsébet (ref., 1813 – Miskolc, 1870), házasságkötésük: 1843

Testvérei: 1. Kun Béla (ref., Miskolc, 1876. nov. – 1893-ban már nem élt); 2. Kun... /egy leány/(ref., Miskolc, 1879. jan. – 1893-ban már nem élt); 3. barabási Kun Gyula (ref., Miskolc, 1881. jan. – Matlárháza, Szepes m., 1920. aug. 27.), 1903-ban gazdasági gyakornok, felesége kistrákói és bisztricskai Lehoczky Klára, kistrákói és bisztricskai Lehoczky Sándor és csabacsúdi Dókus Róza leánya; 4. Kun Etelka (ref., Miskolc, 1884. jan. – 1920. aug. 27.)

Vallása: ref.

Felesége: farkasfalvi Farkas Matild (ref., 1876 – Miskolc, 1959), házasságkötés 1912 után. 1912 előtt elvált első férjétől, alpári Abonyi Andor (Beregszászardó, Bereg m., 1871. júl. – Bp., 1925. jan. 6.) cs. kir. ezredestől; apja: farkasfalvi Farkas Ábrahám (ref., Dulháza, Gömör m., 1836. nov. –) orsz. képviselő (1901-1905), földbirtokos (Dulháza, Tamásfalva, Osgyán, Baraca), anyja: Ragályi Etelka (ref., Balajt, Borsod m., 1841. ápr. – Tamásfalva, Gömör m., 1900. jún. 4.); testvérei: 1. Farkas Jolán (ref., Balajt, 1861. aug. –), férje Hegyessy Sándor; 2. Farkas Sarolta (ref., Balajt, 1863. márc. –), férje: sipeki Balás László (1860 –), lak. Mátraszöllös; 3. Farkas Miklós (ref., Zsip, Gömör m., 1864. dec. – korán elhalt); 4. Farkas Zoltán (ref., Zsip, 1866. aug. –), földbirtokos (Bakti puszt), felesége zólyomi és királyfalvi Glos Mária; 5. Farkas Erzsébet (ref., Dulháza, Gömör m., 1868. márc. –), férje: márkus és batizfalvi Máriássy László (Berzété, 1863. júl. – Bp., 1936. márc. 22.), Gömör vármegye főispánja; 6. Farkas Etelka (ref., Zsip, 1870. márc. –), férje Szakáll András; 7. Farkas Aladár (ref., Zsip, 1871. szept. – korán elhalt); 8. Farkas Géza (ref., Bp., 1874. febr. – 1950), földbirtokos, főhadnagy, cs. kir. kamarás, országgyűlési képviselő, felsőházi tag, a tiszáninneni ref. egyházkerület főgondnoka (1932-1949). Felesége ragyolcsi Csoma Mária

Középiskola: Bécs, Theresianum, 1885–1894; érettségi, 1894. júl. 6.

Felsőfokú tanulmányok Mo.-n: bp.-i tud. egy., jogi kar, 1896–1899

Oklevél: bp.-i tud. egy., 1899, államtud. doktor

Nyelvismeret: német, latin, görög, francia, angol

Magántanár: bp.-i tud. egy., jogi kar, 1915. márc. 7., politikatudomány

Nyilvános rendes egy. tanár: debreceni tud. egy., 1917. aug. 13., magyar közjog

Egyetemi tisztségek: debreceni tud. egy., jogi kar dékán, 1924–1925

Nyugdíj: 1938. júl. 1.

Életút: Kun József apja miskolci törvényszéki bírósági volt. Korábbi felmenői – az apai ág mind a négy dédülő vonalán, de anyai ágon is – Miskolc város vezető rétegéhez tartoztak. Minden ágon előfordultak városi főbírók vagy polgármesterek. Valamennyien nemesek voltak, kapcsolatban a hivatalos is viselő megyei nemességgel. Sőt maguk is betöltötték ilyen tisztségeket. Kereskedők, ügyvédek, hivatalnokok voltak, akik vagy a sárospataki kollégiumban vagy annak partikulájában, a miskolci református gimnáziumban tanultak. Fiatalabb nemzedékeik vezető szerepet vittek a miskolci pénzügyi és ipari vállalkozásokban. A 18. századtól a 20. századig rendre részt vállaltak a miskolci református egyház és a miskolci református gimnázium vezetésében, anyagi támogatásában. Kun Józsefet a miskolci református elemiben kezdett tanulmányok után a monarchia előkelő elitképző intézményébe, a magas színvonalú bécsi *Theresianumba* írtatták be. A német tannyelvű iskolában együtt tanulhatott a monarchia főtisztviselőinek, arisztokratáinak gyermekeivel. (A fölötté levő évfolyamba járt például gróf

Bethlen István is.) A *Vorbereitungsklasse*vel együtt kilenc évig járt ide, végig jeles eredménnyel. Itt sajátította el a németet, a latinot és a görögön kívül a francia és az angol nyelvet is. 1894 júliusában itt érettségizett. Ezután egyéves önkéntesi szolgálatra vonult be, s tartalékos magyar királyi honvéd hadnagy lett. A budapesti tudományegyetemen Concha Győző tanítványaként folytatott tanulmányok után 1899-ben államtudományi doktori oklevelet szerzett. 1899. szeptember 16-tól 1900. augusztus 28-ig Borsod vármegye tiszteletbeli szolgabírájaként a mezőkövesdi jegyzői, illetve a miskolci alispáni hivatalban működött, hogy közigazgatási ismereteit gyarapítsa. 1900. augusztus 25-én Miskolc rendezett tanácsú város főjegyzőjévé választották. Ezt a hivatalt 1904. október 29-ig töltötte be, amikor is Budapesten, a miniszterelnökség elnöki osztályán lett miniszteri fogalmazó Tisza István miniszterelnöksége idején. 1907-ben külföldi útra indult politikai, közjogi és közigazgatási tanulmányok folytatására. Hosszabb időt töltött Londonban és Párizsban, ahol az angol és a francia parlamenti eljárást tanulmányozta. Ezután jelent meg 1907-ben első jelentősebb monográfiája, *A parlamenti házszabályok. Politikai tanulmány* (Franklin-Társulat, Budapest) címmel. A házszabályokat, mint az állami akarat keletkezésének folyamatát irányító normatívumot írta le, s ennek három mozzanatát elemezte, az alakulást, a tanácskozást és a határozathozatalt. 1908. január 1-én feljebb lépett a hivatali ranglétrán, miniszteri segédtitkár lett. Változatlanul az elnöki osztályon dolgozott Klebelsberg Kunó miniszteri osztálytanácsos alatt. 1908-ban fontos politikai munkát közölt *Nép, nemzet, nemzetiség* címmel. A hazai és a külföldi elméletek és fogalmak elemzése után többek között arra az eredményre jutott, hogy a nemzet és a nemzetiség között a legfontosabb különbség az önálló államiság megléte vagy hiánya. „A nemzetiség lényege az összetartozás tudatában és az összetartozás akaratában rejlik. A nemzetiség az a nép, amely nemzeti létre törekszik.” „A hazai példákban is kivehetőleg, a nemzetiségi törekvések végső célja: a politikai uralom megszerzése, a nemzetiségnek nemzetté válása.” Kun Józsefet hivatali munkája elismeréseként Ferenc József király 1909. március 30-án cs. és kir. kamarási méltóságra emelte (33 évesen lett a méltóságos társadalmi rangcím birtokosa). 1909-ben és 1910-ben tanulmányútjain németországi egyetemeken (Heidelberg, Strassburg, München, Berlin, Lipcse) nemcsak kiváló tanárokat hallgatott, hanem a szemináriumi munkákban is részt vett. Tanulmányokat írt a Budapesti Szemlébe és a Jogállamba Anglia kormányzatáról, a finn-orosz konfliktus közjogi aspektusáról és a magyar parlamentarizmusról. Megállapította, hogy a magyar parlamentarizmus ugyan nem bontakozhat ki zavartalanul, de elég ereje van ahhoz, hogy a többségi törekvések végrehajtásához megszerezze a király hozzájárulását. 1911. május 14-én miniszteri segédtitkári állása mellé miniszteri titkári címet és jelleget kapott, majd 1913. május 16-án valószínűleg is miniszteri titkári fokozatba lépett. A hivatali pályák történetében meglehetősen rendkívüli módon, még ugyanebben az évben, de már Tisza István miniszterelnöksége alatt, 1913. december 8-án a miniszterelnökség miniszteri osztálytanácsosa lett. Átkerült a II. osztályra, ahol a II/B. osztály önálló előadója lett. Hozzá tartoztak a horvát és a bosnyák ügyek, a görögkeleti egyházi ügyek és más egyházi kérdések, a nemzetiségi ügyek és a közigazgatási bíróság ügyei. A Budapesti Szemlében kívül publikált a Tisza István által alapított Magyar Figyelőben is, Bismarck és az általános választójog (1912), valamint Parlamentarizmus és interpelláció (1914) címmel. Mestere, Concha Győző egyetemi tanárságának negyven éves jubileumára, 1912-ben készített ünnepi kötetbe Bárány Eötvös József és a francia liberálisok címmel írt fontos tanulmányt. A központosítás és a helyi önkormányzat kérdésén keresztül vizsgálta, hogy Benjamin Constant (1767–1830) és Alexis Tocqueville (1805–1859) milyen hatással voltak Eötvös fő műveire. 1914 decemberében a budapesti jogi karon politikatudományból magántanárrá habilitálták, amelyet a minisztérium 1915 márciusában megerősített. A habilitációra készítette Háború és politikai tudomány című dolgozatát. Ebben a háborúval, mint alkotmánytervező ténnyel foglalkozott. Többek között megállapította, hogy „a háború döntő fokban valamely népnél, nemzetiségnek nemzetté válása, emelkedése felett”. Ez a tanulmány 1916-ban Politikai dolgozatok című tanulmánykötetében is megjelent, két másik, az önkormányzatok és a központi igazgatás viszonyával foglalkozó tanulmánnyal együtt. 1916-ban jelent meg Bevezetés a politikába című monográfiája is. Ebben a politika alapkérdéseit tárgyalva Concha Győző alapvető gondolataiból indult ki. Vizsgálta az államtudományok tagozódását, az állam és a társadalom, az állam és a jog viszonyát, a politika történetét Platónról és Arisztotelészről Szent Ágostonon, Machiavellin és Montesquieu-n

át az állambölcselet újabb rendszereiig. 1916-ban, amikor a kolozsvári jogi karon Réz Mihály professzor a közjogi tanszékről átment a megüresedett politika tanszékre, akkor hetedmagával Kun József is megpályázta a kolozsvári közjogi tanszéket, amelyet aztán Szandtner Pál nyert el. Közben a frissen alapított debreceni tudományegyetem jogi karán, miután a közjog és a politika egyesített tanszékének első professzora, Jászi Viktor 1915 februárjában meghalt, s az egyetem kezdeményezésére a tanszéket kettéosztották, és a király a politika tanszékre meghívás útján 1915 júliusában kinevezte Haendel Vilmost, a közjogi tanszékre 1916. május 24-én pályázatot hirdetett. Benyújtotta pályázatát Csekey István és Joó Gyula kecskeméti, Molnár Kálmán egri, valamint Búza László sárospataki jogakadémiai tanár. Többen közülük később egyetemi tanárok lettek, a kiküldött kari bizottság azonban Haendel Vilmos előadói javaslata alapján úgy döntött, hogy a párhuzamosan meghirdetett kolozsvári pályázat miatt több potenciális jelölt nem pályázott Debrecenbe, ezért tekintsenek el a pályázók rangsorolásától, s hívják meg, mint legalkalmasabbat, Kun Józsefet, a budapesti tudományegyetem magántanárát. A javaslatot a kar 1917. június 22-én egyhangúlag támogatta. Ezt a miniszter is elfogadta, s 1917. augusztus 3-án felterjesztette a királynak német nyelven a szükséges dokumentumokat. A közben, 1917. augusztus 12-én, kinevezése előtt egy nappal miniszteri tanácsosi címmel és jelleggel felruházott Kun Józsefet Károly király 1917. augusztus 13-án a debreceni tudományegyetem jogi karára, a közjogi tanszékre nyilvános rendes tanárnak kinevezte miniszteri tanácsosi címének és jellegének épségben tartása mellett. A negyvenkét évesen kinevezett professzor már nős volt. Felesége, farkasfalvi Farkas Matild, egy régi Gömör megyei birtokos nemes család leánya, aki 1912 előtt vált el az első férjétől, aki cs. kir. honvéd ezredes volt cs. kir. kamarási rangban. Kun József 1918-ban már egyetemi tanárként közölte a *Budapesti Szemlében Választójogunk fejlődési története* című tanulmányát, amelyben az 1848-as népképviselői törvényi szabályozástól indítva mutatta be a választói eljárást, a választókerületek kialakítását, a szavazási rendet és a választójogi reformkísérleteket. A következő években Kun Józsefnek több kezdeményezése volt az egyetemen. 1920. február 27-én határozta el az egyetemi tanács, hogy Tisza Istvánnak „a nemzet nagy vértanújának emlékét halála minden évfordulóján gyászünneppé keretében fogja megülni”. Az első ilyen ünnepélyen, 1920. október 31-én Kun József javasolta, hogy a debreceni egyetemet Tisza Istvánról kellene elnevezni, tekintettel arra is, hogy „az egyetem létrejöttét elsősorban gr. Tisza István hatalmas pártfogásának köszöni”. Az egyetemi tanács ilyen értelemben hozott határozatát a kormányzó is megerősítette, s 1921. június 5-én sor került a névadó ünnepélyre, amelyen Bethlen István miniszterelnök jelenlétében Kun József tartotta az ünnepi beszédet. Javasolta, hogy Tisza István születése és halála napjáról évenként emlékezzenek meg. Kun József javasolta azt is 1921 májusában, hogy a következő tanévre ne a szervezeti szabályzat szerint soros teológiai kar tanárai közül válasszanak rektort, tekintettel arra, hogy a hittudományi kar tanárai 1919-ben a tanácsköztársaság vezetőit üdvözlő, szolgálatukat felajánló határozatot hoztak. Ezt a javaslatot azonban az egyetemi tanács elvetette. A háború utáni években Kun József már kevesebb tudományos munkát publikált. 1921-ben még három kisebb írása jelent meg a *Magyar Jogi Szemlében*, amelyekben a Trianon utáni megváltozott közjogi helyzetre reflektált. Összegyűjtötte, rendszerezte és 1923-ban kiadta az 1912 után született közjogi jogszabályokat: *A Legújabb magyar közjogi törvények és rendeletek 1912–1922* (Antalfy, Debrecen) című, Debrecenben megjelent gyűjtemény tartalmazta az alapvető rendelkezéseket, a békeszerződéseket és az egyéb közjogi törvényeket és rendeleteket. Ez a kiadvány hozzájárult, hogy a hallgatók jobban megismerhessék a megváltozott közjogi viszonyokat. Ezen kívül recenziókat közölt, mesterét, a 80 éves Concha Győzöt köszöntötte a *Társadalomtudományban*, s Tisza István emlékének, jelentőségének szentelt néhány írást. Ezek közül figyelemreméltó a Tisza-emlékkönyvbe írt *Tisza István liberalizmus és a szociális érzés* című írása (1928) és a *Budapesti Szemlében* 1933-ban megjelent cikke: *Tisza István történeti távlatban*. Egyetemi előadásait változatlanul lelkiismeretesen, folyamatosan magas színvonalon ellátta. Két évtizedes egyetemi tanári pályafutása alatt heti öt órában mindig előadta a Magyar közjog című főtárgyat, szemináriumot tartott heti két órában (Közjogi repetitorium), s minden félévben hirdetett speciális kollégiumot. Ezek témája változatos volt, 1920 előtt például a magyar-horvát kiegyezésről, a magyar törvényhozásról, 1920 után a békeszerződésről, a trianoni törvényekről, az új országgyűlés szervezetéről, a házszabályokról. A húszas évek közepétől azonban tevé-

kenységének központjában a Magyar Tudományos Akadémiától kapott feladat állt. Ekkor kezdte összegyűjteni, sajtó alá rendezni, magyarázó jegyzetekkel ellátni Tisza István képviselőházi beszédeit. Ez a munka nagyban befolyásolta több, későbbi döntését. Bár kezdetől volt Debrecenben lakása, ahol korábban feleségével együtt lakott, a húszas évek közepétől csak a hét első felében tartózkodott Debrecenben. A hét második felét Hejőcsabán töltötte, ahol kisebb birtoka volt, s ahová a feleségét bántó debreceni porártalom miatt átköltöztek. 1927-ben azonban Klebelsberg Kunó kultuszminiszter szóvá tette, hogy nem tartózkodik folyamatosan az egyetem székhelyén. Kun József azt válaszolta Klebelsberg frissen kinevezett felsőoktatási ügyosztályvezetőjének, Magyar Zoltánnak, hogy már csak egy, legfeljebb két évig kíván szolgálni. Amikor pedig 1928 nyarán VKM rendeletet is adtak ki, hogy ha az egyetemi tanárok el akarnak távozni az egyetem székhelyéről, akkor szabadságot kell kérniük a dékántól, Kun József azt kérte Magyarától, hogy ez alól kapjon felmentést, ne kelljen minden héten ezt az adminisztratív eljárást lefolytatnia. Ha, úgymond, méltányos kérdése nem lenne teljesíthető, állását rendelkezésre bocsátja. Mindenesetre azt is megemlítette, hogy a miniszterrel annak idején együtt szolgált a miniszterelnökségen, s Klebelsberg jó viszonyban van sógorával, „Farkas Géza képviselővel is, aki az Egységes Párt agrárblokkjának egyik vezérembere”. A minden ügyben következetes Magyar válasza egy hosszabb levélben (1928. október) elutasító volt, megemlítve, hogy a miniszter nézetét is megismerte ebben az ügyben. Tudománypolitikai elvekre hivatkozott, s arra, hogy az utazó tanárok kora lejárt. „Komoly egyetemi élet kialakulása nem képzelhető el, ha a tanárok legfeljebb óráik megtartása és a vizsgák ideje alatt tartózkodnak az egyetemek székhelyén... Ez az egyetemi életközösségből való kiválást jelent, ami a tudományos szellem kialakulására igen hátrányos.” Kun professzor már néhány nap múlva pár soros kézírásos levélben válaszolt. Egyetértett az elvi állásponttal, s aláhúzva „kötelezőleg” kijelentette, nyugdíjazási kérvényét 1929 júniusában adja be, mert körülbelül akkor fogja befejezni Tisza István beszédeinek III. kötetét, amelyhez a debreceni könyvtárakból állandóan adatokra van szüksége. Közeledvén az ígért időpont, 1929. május 28-án levélben jelezte Magyarának, hogy szándékát módosítania kell. Tisza István beszédeinek I. és II. kötete az MTA kiadásában már sajtó alatt van, a III. kötetet pedig hamarosan befejezi. Utalt rá, hogy erről az őt megbízó akadémiai főtitkár, Balogh Jenő adhat illetékes felvilágosítást. Végül így fejezte be levelét: „Időközben azonban elvállaltam ennek a nagy munkának a IV. kötetét is, és már gyűjtöm az idevágó adatokat. Miután az adatgyűjtés munkáját az itteni könyvtárakban végzem, szükséges, hogy itteni állásomban egyelőre megmaradjak. Ez azonban semmi esetre sem fog egy éven, legfeljebb másfél éven túl terjedni, úgyhogy legkésőbb 1930 végén innen távozhatom.” A szigorú Magyar Zoltán hamarosan elkerült a felsőoktatási ügyosztály éléről, nemsokára a miniszter személye is változott, az elvégzendő munka pedig a vártnál időigényesebb lett. Így aztán végül Kun József ténylegesen csak 1938. január 31-ével kérte nyugdíjazását, amit a kar kérésére 1938. június 1-re módosított. Addigra valóban megjelent a hatalmas, „nobile officium gyanánt” végzett munka eredménye, *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei* I–IV. kötetben (I., 1930; II., 1933; III., 1937.; IV., 1937. MTA, Budapest), s Kun József ezen kívül összegyűjtötte és rendezte Tisza István haláláig elhangzott további beszédeit. A ki nem adott kéziratok a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárába kerültek, s az V. és a VI. kötet 2011-ben jelent meg Illés Gábor és Maruzsa Zoltán szerkesztésében. Kun József nyugdíjazként, ha esetleg még rendezgette is Tisza Istvánról gyűjtött anyagát, már nem publikált. A családi mintának és saját belső indíttatásának is megfelelően a református egyházban végzett jelentős egyháztársadalmi munkát. 1932-től tagja volt a sárospataki ref. főiskola s 1935-től a miskolci ref. gimnázium igazgatótanácsának. A hejőcsabai egyházközségnek már korábban is főgondnoka volt, most pedig főgondnoka lett a miskolci református eklézsiának is, s világi tanácsbírája a tiszáninneri református egyházkerületnek. (A kerület főgondnoka 1932-től sógora, farkasfalvi Farkas Géza országgyűlési képviselő, felsőházi tag volt). Kun József halála után, 1946-ban özvegye a professzor könyvtárát az egyetemnek ajándékozta.

Debrecen, 1929 május 28.

Kedves Barátom!

Mult évi októberben írtam Neked, hogy ezen tanév végén nyugdíjba menni kívánok.

Ezt az akkori szándékomat némileg módosítanom kell a következő okból:

Amint tudod, a Magyar Tudományos Akadémia megtisztelő megbízásából – nobile officium gyanánt – én rendezem sajtó alá Tisza István képviselőházi beszédeit a kellő magyarázó bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátva.

A Beszédok I-II. kötete már sajtó alatt van, amint erről Balogh Jenő adhat Neked illetékes felvilágosítást a III. kötetet júliusban fogom befejezni.

Időközben azonban elvállaltam ennek a nagy munk IV. kötetét is és már gyűjtöm az idevágó adatokat.

Miután az adatgyűjtés munkáját az itteni könyvtárakban végzem, szükséges, hogy itteni állásomban egyel

re még megmaradjak.

Ez azonban semmi esetre sem fog egy éven, legfeljebb másfél éven túl terjedni, úgy hogy legkésőbb 1930 végén innen távozhatom.

Szívélyes üdvözléssel vagyok

régi igaz híved

egyetemi tanár.

ONSZÁGOS LEVÉLTÁR
K. SZÉKELŐ

ONSZÁGOS LEVÉLTÁR
K. SZÉKELŐ

MNL OL K 636 1928-9-77852, 4-9

Hejőcsaba, Borsod megye, aug. 20.

Kedves Barátom,

Tegnap kaptam meg Debrecenből az új egyetemi rend tárgyában 52596/1928. IV.V.K.M. ^(sz.) Fényletetet.

Ennek 8. pontja szerint egyetemi tanárok, ha az egyetem székhelyéről eltávozni kívánnak, szabadságidő engedélyezését kell kérniök, melyet 8 napon belül a dékán adhat meg.

Engedd meg, hogy ezzel a ponttal kapcsolatban egy kéréssel forduljak Hozzád.

Már februárban írtam Neked, hogy azokat a napokat, amelyeken előadásaim nincsenek, a miskolc melletti Hejőcsaba községben szoktam tölteni, hol birtokom van, és hogy még csupán egy, legfeljebb két iskolai évben kívánok szolgálni/tehát legfeljebb 29/30-ig/.

Az előlídézett 8. pont szerint távozás céljából esetről-esetre előzetes engedélyt kellene a dékántól kérnem.

ONSZÁGOS LEVÉLTÁR
K. SZÉKELŐ

Ennek elkerülése végett arra kérnélek, légy kegyes nekem rövid úton felhatalmazást adni, hogy a hét azon napjait, amelyeken szabad vagyok/péntek, szombat, vasárnap/ Hejőcsabán tölthessem, hol feleségem is állandóan lakik, miután neki ártott a debreceni poros levegő. Hejőcsabán épp úgy dolgozom, mint Debrecenben.

Ha ez a méltányos kéréssem netalán nem volna teljesíthető, úgy állásomat rendelkezésre bocsátom.

Megjegyzem végül, hogy minisztereddel annak idején együtt szolgáltam a Miniszterelnökségnél és hogy ő – tudomásom szerint – jó viszonyban van sógorommal, Parkas Géza képviselővel is, ki az egységes párt agrár blokkjának egyik vezető embere.

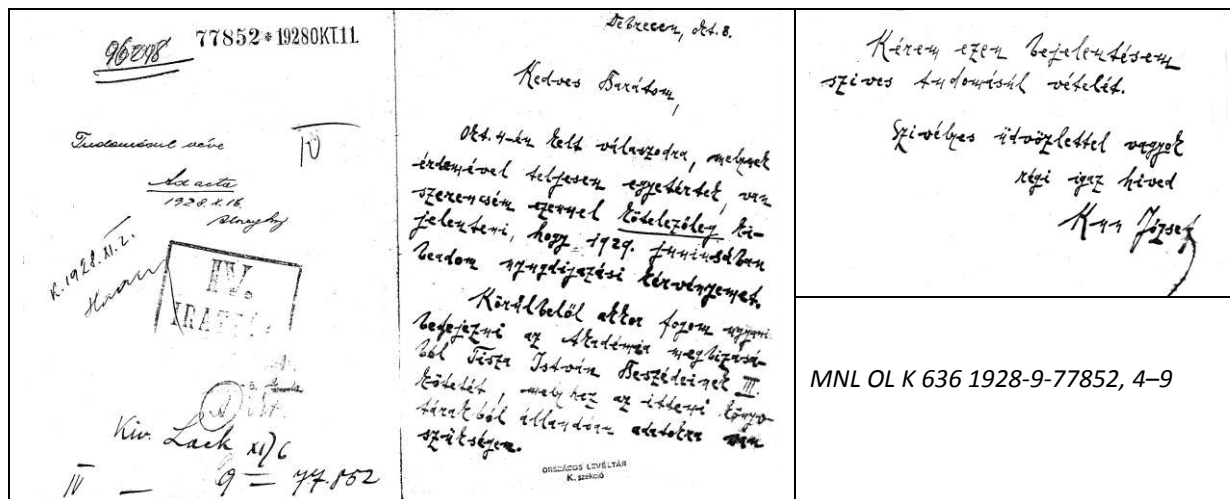
Szíves válaszat lehetőleg mielőbb kérve,

szívélyes üdvözléssel vagyok

régi igaz híved

ONSZÁGOS LEVÉLTÁR
K. SZÉKELŐ

MNL OL K 636 1928-9-77852, 4-9

MNL OL K 636 1928-9-77852, 4-9

Tudományos, művészeti társulat, egyesület: Tisza István Tud. Társaság vál. tagja

Egyházi tisztségek, egyházas szervezetek: hejőcsabai református egyházközség főgondnoka (1926-1946); a sárospataki református főiskola igazgatótanácsának tagja (1932-1946); a miskolci református gimnázium igazgatótanácsának tagja (1935-); a debreceni református kollégium felsőoktatási tanácsának tagja (- 1935 -); a miskolci református egyházközség főgondnoka (1937-1946); az alsóborsodi református egyházmegye missziói bizottságának tagja (1938-1946); a tiszáninneni református egyházkerület világi tanácsbírája (1938-1946); Lévay József ref. Gimnázium Volt Növendékeinek Szövetsége elnöke

Politikai szerep: Miskolc törvényhatósági jogú város törvényhatósági bizottságának tagja

Kitüntetések: II. oszt. polgári hadiérem; cs. és kir. kamarás (1909)

Jövedelem, vagyon, gazdasági érdekeltség: Két háza volt Miskolcon a Werbőczy utcában, Miskolc város törvényhatósági bizottságának virilis alapon volt tagja (értelmiségiként kétszeres számítással)

Források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K szekció = Polgári kori kormányhatóságok levéltárai

K 636 = Vallás- és közoktatásügyi minisztérium, Egyetemi ügyosztály (Egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek)

Bibliográfia

VARGA Norbert–P. SZABÓ Béla: Barabási Kun József. In: „Ernyedetlen szorgalommal...”: A Debreceni Tudományegyetem jogász professzorai (1914–1949). Szerk.: P. SZABÓ Béla. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Debrecen, 2014. 319–342. (*Historia Facultatis Iuridicae* IV.)

Vaskohászat és vasmegmunkálás a Római Birodalomban és Dáciában: rövid áttekintés

NYULAS Dorottya

Metallurgy and iron working in the Roman Empire and Dacia: a brief overview

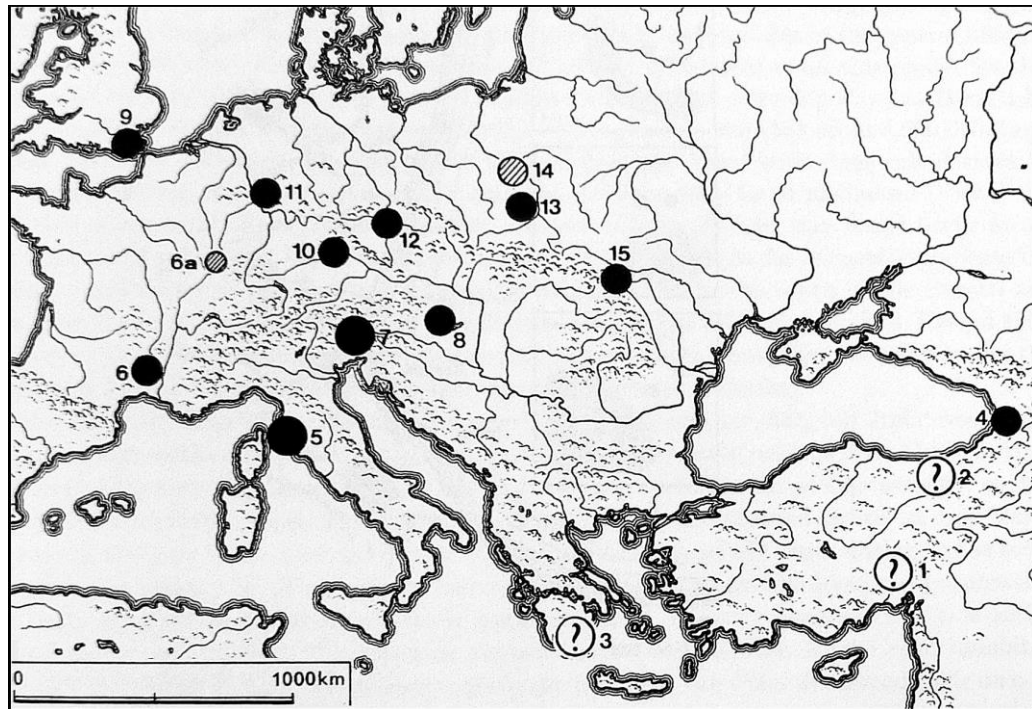
Nem véletlen, hogy jelen dolgozat, noha antik régészetről szól, éppen egy ipartörténeti konferencia keretein belül került bemutatásra. Ennek fő oka, hogy elsőként a Római Birodalomnak sikerült létrehozni egy olyan kiterjedt, állami szinten megszervezett (részben a privát szektor adminisztrációja alá tartozó), gyakran akár nagyüzemi vasgyártást, melynek szintjét jóformán a középkor derekáig nem érte utol semmilyen más állam vagy birodalom. Természetesen a kelták vagy később az Avar Kaganátus idején is jelentős vasművességgel kell számolnunk, léptékeiben azonban ezek sem közelítették meg a római „ipart”.

Előzmények

A vas mint nyersanyag, illetve előállítási technikái már jóval a Római Birodalom kialakulása előtt ismertek voltak Európában, s több, különböző területeken élő népcsoport is hamar ráértett a vasban rejlő lehetőségekre, így például a keletről érkező szkíták, a balkáni illírek és a későbbi Dácia római provincia területén élő dákok is. Mégis a vaskor történeti korszak megnevezés talán nem is létezne a kelták hozzájárulása nélkül, akik a késő vaskorban (*La Tène*-időszak) egész Nyugat- és Közép-Európát benépesítették, és amerre jártak, meghonosították ezt a fémeket. (Fontos azonban tudni, hogy a valódi vaskort nem az első eszközök megjelenésétől számoljuk, hanem ezek általánossá válásától, amely ponton már kiszorították a hasonló, bronzból készült tárgyak nagy részét.)

A kelta vastermelést azonban csak részben tekinthetjük ipari tevékenységnek, hiszen leggyakrabban csak kisebb, nagyrészt helyi vagy kistérségi igényeket kielégítő vasmennyiséget állítottak elő. Ez alól kivételt képez néhány vasércben különösen gazdag régió, ahol valódi ipari termelésről beszélhetünk, mint például Magdalensberg (Karintia, Ausztria) környéke, amely a Római Birodalom előretörésével szinte az első között került latin kézre és alakult át *Noricum* provinciává. Ennek hátterében a környéken megtalálható szénben gazdag vasérc állt, melynek redukálása során acél minőségű vas keletkezett.¹ Ehhez hozzá kell tennünk, hogy a rómaiak tudatosan még nem tudtak acélt előállítani, bár a vas edzésének alapelve ismert volt számukra. Éppen emiatt a *ferrum Noricum* („noricumi vas”) rendkívül értékes volt, s a korabeli kereskedelem révén az egész birodalomban keresett terméké vált.

¹ GABLER 2009. 41-42.

1. térkép: Főbb vastermelő vidékek a La Tène-időszakban
(a 7. szám jelöli Noricumot, az 5. Elba szigetét/Populoniát). PLEINER 2000 nyomán

Szintén fontos szerepet játszott a római ipar fejlődésében az etruszk vastermelés Elba szigetén, illetve kissé később a túlsáron létesített *Populoniában*. Erről számos korabeli szerző számolt be, többek között Strabo,² idősebb Plinius³ és Diodorus Siculus is. Utóbbi, a Kr.e. első században élő görög történetíró *Bibliothēke* című munkájában így nyilatkozott:

Tyrrhenia városának közelében, mely Poplonium néven ismert, van egy sziget, melyet Aethaleianak neveznek. Nagyjából 100 stadium távolságra van a parttól, és a nevét a fűstről kapta (aithalos), mely rendkívül sűrűn terül el körülötte. Mert a sziget hatalmas mennyiségű vas-kövel rendelkezik, amelyet kibányásznak, hogy majd megolvassák és kiöntsék, és ezáltal biztosítsák a vasat; s mérhetetlenül sok ilyenrel rendelkeznek. Azok, akik e nyersanyagot dolgozzák fel, összetörik a követ és megégetik a rögöket, amelyeket ezután szétosztanak bizonyos ötletes kohókba; és itt óriási tüzek segítségével olvasztják a rögöket közepes méretű darabokká, amelyek kinézetre olyanok, mint a szivacs.

*Ezeket aztán kereskedők veszik meg pénzért vagy egyéb javakért cserébe, és Dicaearhiába vagy más kereskedő állomáshoz viszik őket, ahol vannak olyan emberek, akik effajta szállítmányokat felvásárolnak, és akik számos szerződötett fém-megmunkáló mester segítségével tovább dolgoznak ezeken és mindennemű vas tárgyat készítenek belőle. Egy részét fegyver formájára készítik, másokat zseniális módon éppen kétágú villa vagy sarló és egyéb szerszám mintájára gyártják; és ezeket aztán a kereskedők minden régióba eljuttatják, és ezáltal számos része a lakott világnak részesülhet a vas hasznosságában.*⁴

Természetesen nem kell minden információt szó szerint vennünk az antik írók esetében, de még így, Diodorus szűrőjén keresztül is értékes információk jutnak el hozzánk a korai vaskitermelést illetően.

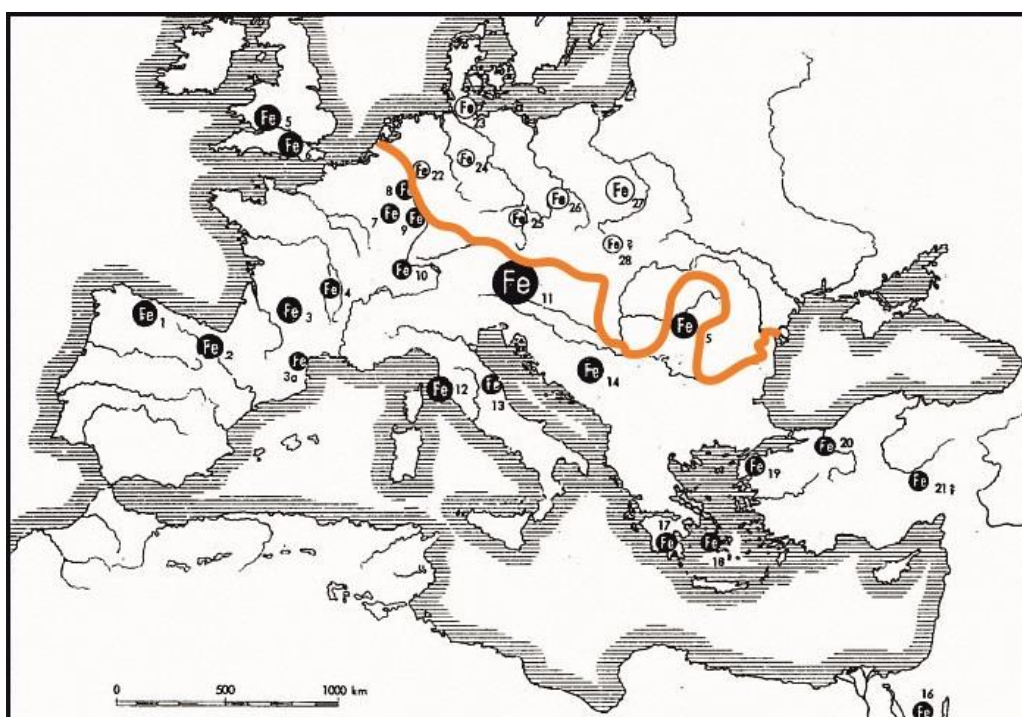
² STRABO *Geogr.* V. 2, 6.

³ PLINIUS *Hist. Nat.* XXXIV, 41.

⁴ DIOD. SIC. *Biblio.* V. 13, 1. (A szerző fordítása angolból)

Vaskohászat és vasművesség a Római Birodalomban

Amint a Kr.e. II. századtól Róma megkezdte az Itálián kívüli területek meghódítását, ezzel együtt a vas-termelés súlypontja is egyre inkább a provinciák irányába tolódott el. A már említett *Noricum* mellett fontos termelési gócpont alakult ki többek között *Iberiában*, *Brittaniában* és *Dalmatiában* is.⁵ A rómaiakra a gyakorlatiasság igencsak jellemző lévén a birodalmi expanzió ritkán ment véletlenszerűen, a tartományok meghódítását általában pontos számolás előzte meg, hogy mennyire érdemes pénzt fektetni az adott terület elfoglalásába. A Kr.u. II. század elejére megszülető birodalom térképét szemlélve ugyanakkor szemünkbe ötlük, amint a római központi részekhez valamelyest közel eső, vasércben gazdag területek mind az *Imperium Romanum* részét képezték. Amely régió éppen nem került annektálásra, azt is gondosan számon tartották mint vasban gazdag környéket. Ilyenek voltak például a mai Szlovákia területén egykor élő *cotinus* népcsoport bányái, melyekről Tacitus is megemlékezik *Germania* című művében⁶. Mindebből levonhatjuk a következtetést, hogy a római állam monopóliumra törekedett a vasipar területén, ami már csak azért is ésszerű lépés volt, mert ez időben a vaseszközök (szerszámok és fegyverek) immár mindenhol nélkülözhetetlené váltak.

2. térkép: Fontosabb római vaskitermelő területek a Kr. u. II. században. PLEINER 1964 nyomán

Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a Kr.u. I. században élő idősebb Plinius *Historia Naturalis*ából vett idézet:

Az élet legjobb és legrosszabb eszköze a vas, amivel a földet szántjuk, fákat ültetünk, cserjéket metszünk, a szőlőtőkét évenként megfiatalítjuk a satnya hajtások visszavágásával, házakat építünk és köveket bányászunk vele és mindenféle más hasznos dologra is jó. Ugyanakkor háborúkra, gyilkosságokra és rablásra is használjuk, s nem csak közelről, hanem már sebesen repülő lövedékként, melyeket hajítógépek vetnek ki vagy emberkéz röpíti őket, némelyiknek pedig valóban szárnyai vannak, amit az emberi elme legnagyobb gátlottjának tartok, minthogy sebesebben repül a halál az ember felé, mióta szárnyakat készítettünk a vasnak. Ezért pedig az embert, és nem a természetet kell hibáztatni.⁷

⁵ GABLER 2009. 42–43.

⁶ „Visszafelé a markomannok és quadok hátában a marsignusok, cotinusok, osusok, burusok zárják le a sort. [...] Az adók egy részét a szarmaták, más részét a quadok rájuk ki rájuk, mint idegenekre; a cotinusok, hogy még több okuk legyen a szégyenkezésre, vasat is bányásznak.” (Borzsák István ford.) TACIT. Ger. 43.

⁷ PLINIUS Hist. Nat. XXXIV, 39. (Szabó András ford.)

A római gazdaságnak természetesen a mezőgazdaság tette ki a legnagyobb részét, amely viszont elképzelhetetlen volt már a vas szerszámok (ekék, kapák, sarlók stb.) nélkül. Ezt bizonyítja a feljegyzések és képi ábrázolások mellett a számos régészeti lelet, illetve a szinte minden *villa rustica*-ban megtalálható kovácsműhely (ezek a villagazdaságok voltak a római kor kiterjedt farmjai, amelyek zöldséggel és gabonával látták el a városi lakosságot és a hadsereget).

A katonaság számára is létszükségletté vált a vas, erre mutatott rá Plinius a fenti idézetben. Elegendő belegondolnunk, hogy egy légiós katona felszereléséhez mintegy 7 kg vasra volt szükség⁸, a császárkor aranykorában pedig megközelítőleg 130-140.000 legionárius szolgált a birodalmi hadseregben és körülbelül kétszer ennyi katona a különböző segédcsoportokban.⁹ Ha ehhez még hozzáadjuk a mindenféle egyéb harci gépezetek alkatrészeit és a táborok épületeihez szükséges vasszerkezeti elemek mennyiségét, az eredmény elképzelhetetlen mennyiségű vas, amelyre a hadseregnek folyamatosan szüksége volt. Éppen emiatt valóságos fegyvergyárak alakultak ki bizonyos vasércben gazdag régiókban, ahol gyakorlatilag tömeggyártásról beszélhetünk. Ilyen körzetet ismerünk *Pannonia* tartományban is, a mai Horvátország területén elhelyezkedő *Siscia* közelében, amelynek létét az epigráfiai bizonyítékok mellett régészeti leletek is alátámasztják.¹⁰

A katonai táborokban természetesen szükség volt olyan műhelyekre, ahol hamar meg tudták oldani a fegyverzet és egyéb eszközök javítását, illetve kisebb mértékben termelés is folyhatott. Ezeket a komplexumokat *fabrica*-nak nevezték. Légiós tábor esetén *immunes* katonák, valójában mesteremberek működtették ezeket, segédcsoportok esetén akár civil kézművesek is munkálkodhattak a *castrum*-on belül.¹¹ Az építkezések során használt vasszerkezeti elemek mennyiségének mértékére mutat rá az a vasszegdepó, amelyet az Inchtuthil nevű észak-britanniai légiós táborban rejtettek el a katonák valószínűleg a helyi népesség elől az első századi visszavonulásuk során. Konkrétan 10 tonnányi, megközelítőleg 750 ezer vasszegegről van szó,¹² ami ma sem elhanyagolható mennyiség.

A mérhetetlenül nagy vasszükséglet miatt, mint azt már említettem, a vasszükséglet az állam tulajdonában álltak. Ezek közül néhány nagyon gazdag bányász területét mintegy császári „koronabirtokként” leválasztották az adott tartomány közigazgatásáról, és itt lovagi rangú, megbízott császári helytartó (úgynevezett *procurator*) adminisztrálta a bányát (bár ez leginkább a nemesfémeket is tartalmazó térségekben volt elterjedt). A kisebb bányakörzeteket igazgatás céljából kiadták bérlőknek (*conductores*), akik az előre meghatározott bér mellett a kibányászott nyersanyag egy részét szintén be kellett szolgáltatniuk. Az üzlet legtöbbször valószínűleg így is megért a vállalkozóknak, hiszen számos felirat tanúskodik efféle foglalkozást űző személyekről.¹³

⁸ GAITZSCH 1978. 19.

⁹ HOLDER 2003.

¹⁰ GABLER 2009, 43.

¹¹ PETRIKOVITS 1981. 75–76. illetve VAN DAELE 1999 és BISHOP–COULSTON 1993. 183–184. Őket idézi: BENEÁ 2008. 376–377.

¹² ANGUS-BROWN-CLEERE 1962. 956–968.

¹³ GABLER 2009, 46.

Dácia vastermelése

A történelmi Erdély legnagyobb részét és a Bánság területét két hosszas háború árán sikerült meghódítani Traianus császárnak a Kr.u. első század legelején (Kr.u. 101–102; 105–106). Az Erdélyi Sziget-hegységben már korábban jól ismert bányák – leghíresebb ezek közül természetesen a verespataki (Roşia Montană, Románia) aranybánya – komoly érvként szolgálhattak a latinok számára az amúgy egyáltalán nem egyszerű hódítás mellett.¹⁴ Vasban leginkább a Bánsági-hegyvidék bővelkedik ma is, és bővelkedett a rómaiak idejében is. A századforduló környékén Téglás Gábor régész foglalkozott a Vajdahunyad (Hunedoara, Románia) környéki bányákkal, ahol több esetben talált rá római kitermelés nyomaira.¹⁵ Emellett munkája során felhasznált 18. század eleji bányatérképeket, amelyeken olyan lejárásokat és aknákat is bejelöltek, melyekről a későbbi szakemberek már nem tudtak.¹⁶

A római kori bányák azonosítása természetesen igen nehéz feladat, egyrészt mert legjellemzőbb a felszíni kitermelés volt, melynek nyomai azóta nyilván már eltűntek. A mélységi kitermelés identifikálása szintén nem egyszerű, mivel az akkor használt bányaüregeket mára már nagyrészt tovább bontották, megszüntetve a régészeti nyomokat. Ritkább esetekben még kerültek elő római bányászati szerszámok, általában azonban csak feltételezhetjük, hogy a nagyobb vaskohászati műhelyek közelében folyt a nyersanyag kitermelése is. A régészeti emlékek mellett a *Lex metallis Vipascensis*¹⁷ nevű, Hadrianus által a *Hispania Lusitania* provinciabeli *Vipasca* bányaváros (a mai Portugália vidékén megtalálható ezüst- és rézbánya) számára kibocsátott törvény tanúskodik arról, hogy a birodalomban a kohókat kötelező módon a nyersanyaglelőhely mellett kellett felépíteni. A rendelkezés egészen pontosan azt mondja ki, hogy az egy nap alatt kibányászott ércet, míg a nap fenn van, át kell szállítani a kohászati műhelyekbe, máskülönben az államtól való lopásnak számít.¹⁸ Bár a mai Portugália vidéke meglehetősen távol esik a Kárpátoktól, azonban mivel a bányászat a római állam által szigorúan ellenőrzött termelési folyamat volt, ezért azt is feltételezhetjük, hogy hasonló rendelkezések voltak érvényben minden provinciában. Nyilván nem volt sok értelme távolra szállítani a salakanyaggal vegyes ércet, ha helyben is megoldható volt a redukálás, a tiszta fém pedig sokkal kifizetődőbb szállítani. Érdemes megjegyezni, hogy az általános elképzeléssel ellentétben nemcsak rabszolgák dolgoztak az ércek kitermelésénél, hanem gyakran szegényebb sorsú szabad születésűek is elszegődtek néhány évre.

A nyugati provinciákban a bányászat nagyobb, ún. bányakörzetek szerint volt csoportosítva (ezt nevezték *territorium metallinak*). Ilyenek voltak például *Noricum*, *Hispania*, *Gallia* és *Sardinia* területén is, amelyeken belül egy-egy kisváros (*vicus metalli*) jelentette az adminisztrációs központot. Esetenként kisebb katonai egységek (*stationes*) is táboroztak itt, illetve ugyanitt laktak a *metalliaresek*, akik a vasércek kohósításával foglalkoztak.

Dáciában a hasonló felépítést csak feltételezhetjük. Ferenczi István, majd Doina Benea, legújabbban pedig Constantin Ilieş régészek is két ilyen körzetet különítenek el a vashányászat szempontjából. Egyiket az Erdélyi Sziget-hegység déli részén illetve a Ruszka-havasban (Alsótelek központtal – Teliucu Inferior, Hunyad megye, Románia), másikat a Bánsági-hegyek környékén (Újmoldova központtal – Moldova Nouă, Krassó-Szörény megye, Románia).¹⁹ Ezekről a településekről epigráfiai emlékek bizonyítják a bányabérlelők létezését. Kisebb méretű vaskitermelés és feldolgozás természetesen a provincia egyéb területein is zajlott, így Dácia délkeleti részein, ismeretesen például Ósinkán (Şinca Veche, Brassó megye, Románia).²⁰

¹⁴ Az itt élő dákok különben nagyon is értettek a fémek feldolgozásához és megmunkálásához – gyönyörűen díszített tárgyakat készítettek aranyból és ezüsből, de vasból is. Ennek legpompásabb bizonyítékai a *Sarmizegetusa Regiaról* előkerült kovácsműhely és vastárgy-depó. Ld. GLODARIU–IAROSLAVSCHI 1979.

¹⁵ TÉGLÁS 1895.

¹⁶ WOLLMANN 1996. 234.

¹⁷ ILS 6891.

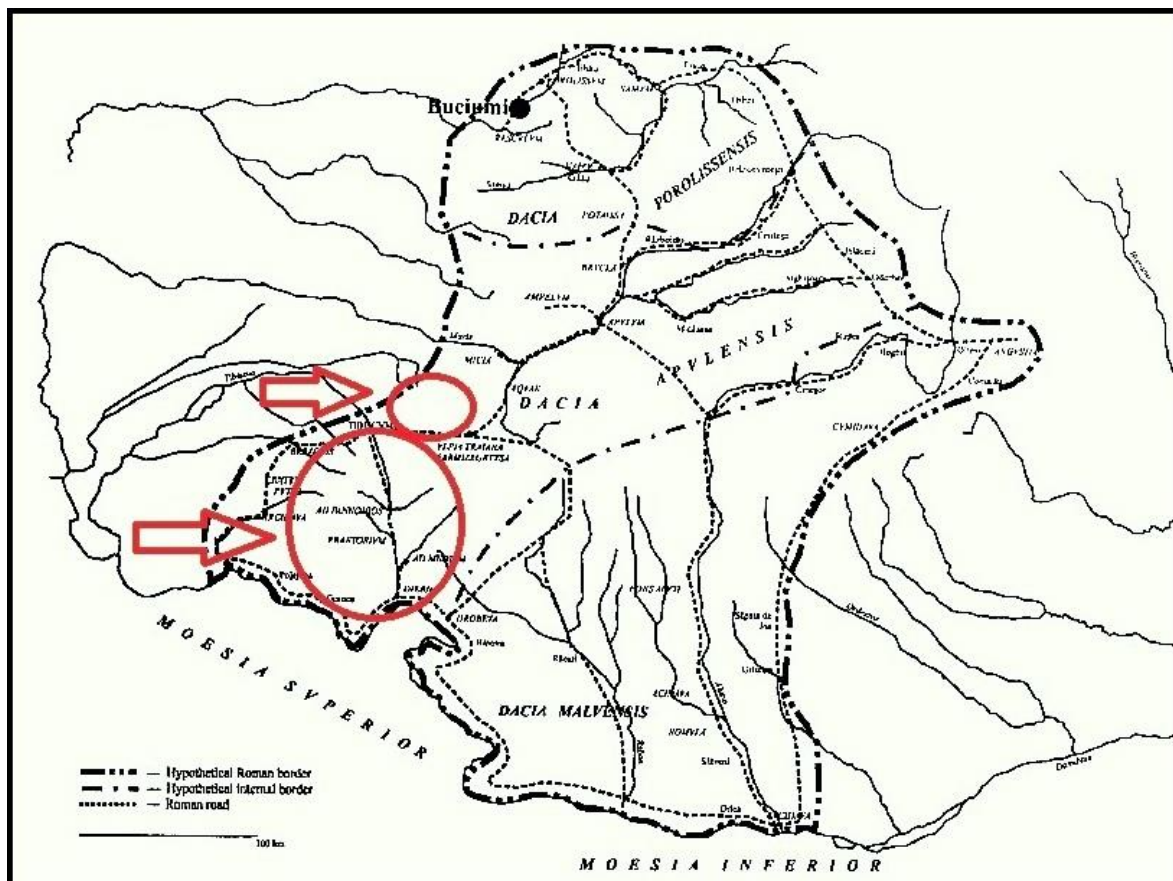
¹⁸ FLACH 1979. 403–406.

¹⁹ BENEA 2008. 16–17. A központok megállapításánál régészeti leletek mellett epigráfiai emlékeket is figyelembe vett Doina BENEA.

²⁰ MARCU 1981. 196–201.

Sajnos ezekről a területekről sem ismerünk túlságosan sok kohászati műhelyt, bár Alsóteleken és Újmoldován is tártak fel nagyméretű vasolvasztó kemencéket. Ezekon kívül azonban sokkal jellemzőbbek a kisméretű, kerek kohók, melyek valószínűleg egy-egy kisebb közösség szükségleteit látták el. Ennek megfelelően ezek a települések közelében találhatóak, míg a nagy kohászati centrumok általában a lakott területektől távolabb helyezkednek el (valószínűleg a tűzveszély miatt).²¹

A kohók termékei, a vasbucák – Dácia esetében különben formai szempontból nem standardizáltak – ezek után a kovácműhelyekbe kerültek feldolgozásra. Vasmegmunkáló műhelyeket sajnos még kevesebbet ismerünk, mint kohászati, de alapvetően kétféléről beszélhetünk: egyrészt a civil településeken, másrészt a katonai táborokban megtalálható kovácműhelyekről.

3. térkép: Dáciai bányakörzetek (1. Alsótelek – Teliucu Inferior; 2. Újmoldova – Moldova Nouă).
GÂZDAC 2012 nyomán

A hadsereg állomásain megtalálható *fabrica*eről már volt szó. Dáciából csak néhány esetben tudták az ilyen műhelyt beazonosítani, mint például Vármező (Buciumi, Szilágy megye, Románia),²² *Samum* (Alsókossály – Cășeiu, Kolozs megye, Románia),²³ *Porolissum* (Zilah – Zalău közelében, Szilágy megye, Románia)²⁴ vagy *Potaissa* (Torda – Turda, Kolozs megye, Románia)²⁵ esetében.

²¹ LEROY 2001, 90–91.

²² CHIRILĂ et al. 1972.

²³ ISAC 2003.

²⁴ GUDEA 1989.

²⁵ BĂRBULESCU 1994, 107–109.

Civil településekről sem származik több információ, nagyrészt falusias jellegűek esetében tudunk egy-egy kisméretű kovácsműhelyről, ilyen például Medgyes (Mediaș, Szeben megye, Románia),²⁶ *Tibiscum* (Temesvár – Timișoara, Temes megye, Románia),²⁷ kérdőjelesen Kisbács (Baciu, Kolozs megye, Románia)²⁸ stb. A salakanyag mellett általában a kovácseszközök árulkodnak az adott épület funkciójáról. Míg utóbbi ritkán kerül elő, fémes salakok szinte minden hosszabb távon működő római telepről származnak, ezek azonban csak nagyon nagy mennyiségben utalhatnak egyértelműen vasművességre. A mikházi (*Călugăreni*) katonai tábor *vicus*ában felszínre került több száz hasonló töredék alapján például nagy valószínűséggel feltételezhetünk vasműves műhelyt a helyszínen.

Emellett a régészet számára fokozott problémát jelent, hogy a III. századtól az egész birodalomban megfigyelhető fémválság Dáciában is takarékosná tette a mestereket: a szerszámokat a teljes kopásig használták, majd ezután begyűjtötték és újrahasznosították. Ráadásul a kivonuláskor is összeszedtek minden használható eszközt, sok esetben valószínűleg a selejteket is. Ennek következtében aránytalan kép alakulhat ki az utókor szemében, hiszen a vas sokkal elterjedtebb volt, mint ahogyan ezt a régészeti leletek igazolnák számunkra.²⁹

Összegzés

Jelen dolgozat természetszerűen nem egyenértékű egy hosszas, monográfia jellegű összefoglalással a római és ezen belül a dáciai vaskohászatról és vasművességről. Nem is ez volt a cél, csupán egy rövid betekintést nyújtani ebbe az államilag ellenőrzött, bonyolult rendszerbe, amely méreteiben és jellegében is egyedülálló volt a történelem folyamán. Reményeink szerint a közeljövőben interdiszciplináris kutatások segítségével sikerül újabb adatokat feltárni, s ezáltal pontosítani és árnyalni a jelenlegi képet.

²⁶ WINKLER–BLĂJAN 1982

²⁷ BENEÁ–BONA 1994. 96–100.

²⁸ WOLLMANN 1996. Pl. 101/3–6.

²⁹ BENEÁ 2008. 33.

Bibliográfia

ANGUS-BROWN-CLEERE 1962

ANGUS, N.S.–BROWN, G.T.–CLEERE, H.F: The Iron Nails from the Roman Legionary Fortress at Inchtuthil, Perthshire. *Journal of the Iron and Steel Institute* 200 (1962)/November 965–968.

BĂRBULESCU 1994

BĂRBULESCU, Mihai: Potaissa. Studium monografic. Muzeul de istorie Turda, Turda, 1994. (*Dissertationes Musei Potaissensis* 1.)

BENEA–BONA 1994

BENEA, Doina–BONA, Petru: *Tibiscum*. Editura Museion, București, 1994

BENEA 2008

BENEA, Doina: Metalurgia și prelucrarea fierului în Dacia. IN: D. BENEA (ed.): *Studii de istorie economică a Daciei romane*. Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Timișoara, 2008. 11–95.

BISHOP–COULSTON 1993

M. C. BISHOP–C. N. COULSTON: *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*. B.T. Batsford Ltd, London, 1993

CHIRILĂ ET AL. 1972

CHIRILĂ, Eugen–GUDEA, Nicolae–LUCĂCEL, Vasile–POP, Constantin: *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetare alimesului Daciei Porolissensis*. Muzeul de Istorie și Artă Zalău, Cluj, 1972

FLACH 1979

FLACH, Dieter: Die Bergwerksordnungen von Vipasca. *Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts* 9 (1979) 399–448.

GABLER 2009

GABLER Dénes: Ferrariae et ferraria. A vas kitermelése és feldolgozása a római korban. In: NAGY Zoltán–SZULOVSKY János (szerk.): *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében*. MTA VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottság, Szombathely, 2009. 41–53.

GAITZSCH 1978

GAITZSCH, Wolfgang: Römische Werkzeuge. Limesmuseum Aalen, Stuttgart, 1978 (*Kleine Schriften zur Kenntnis der Römischen Besatzungsgeschichte Südwestdeutschlands* 19.)

GĂZDAC 2006

GĂZDAC, Cristian: *The Roman Auxiliary Fort at Buciumi (Roman Dacia, Romania). Coins in archaeological context*. BAR International Series, 2381, Oxford, 2012

GLODARIU–AROSLAVSCHI 1979

GLODARIU, Ioan–AROSLAVSCHI, Eugen: *Civilizația fierului la Daci*. Dacia, Cluj-Napoca, 1979

GUDEA 1989

GUDEA, Nicolae: Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de norda Imperiului Roman. Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al Județului Sălaj–Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău, 1989. (*Acta Musei Porolissensis* XIII.)

HOLDER 2003

HOLDER, Paul: Auxiliary deployment in the reign of Hadrian. IN: J. J. WILKES (ed.): *Documenting the Roman army: essays in honour of Margaret Roxan*. Institute of Classical Studies, London, 2003. 101–145.

ILS 1902

DESSAU, Hermann: *Inscriptiones Latinae Selectae*. Vol. II. Pars I. Berolini apud Weidmannos, 1902

ISAC 2003

ISAC, Dan: *Castrul roman de la SAMUM-Cășeu/ The Roman Auxiliary Fort Samum-Cășeu*. Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2003

LEROY 2001

LEROY, Marc: La production sidérurgique en Gaule: changements et mutations perceptibles entre le Haut-Empire et les débuts du haut Moyen Âge. In: M. POLFER (ed.): *L'artisanat romain: évolution, continuités et ruptures (Italie et provinces occidentales), Actes du 2ème colloque d'Erpeldange, 26-28 oct. 2001*. Monographies Instrumentum 20., Montagnac, 2001. 79–95.

MARCU 1981

MARCU, Mariana: Contribuții privind prelucrarea metalelor în așezările daco-romane din sud-estul Transilvaniei. *Studiidacice*, Cluj-Napoca, 1981. 196–201.

PETRIKOVITS 1981

PETRIKOVITS, Harald von: Die Spezialisierung des römischen Handwerks. In: H. JANKUHN et al. (ed.): *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit I*. Vandenhoeck & Ruprecht GmbH KG, Göttingen, 1981. 63–132. (*Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse 3. Folge, Band 122.*)

PLEINER 1964

PLEINER, Radomír: Eisenverhüttung in der "Germania magna" zur Römischen Kaiserzeit. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 45. (1964) 11–86.

PLEINER 2000

PLEINER, Radomír: *Iron in Archaeology. The European Bloomery Smelters*. Archeologický Ústav Avčr, Praha, 2000.

TÉGLÁS 1895

TÉGLÁS Gábor: A Vajdahunyad vidéki vasbányászat legrégibb emlékeiről. *Földtani Közlöny*, 25. (1895) 354–356.

VAN DAELE 1999

B. VAN DAELE: The military Fabricae in Germania Inferior from Augustus to A. D. 260/270. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 10. (1999) 125–136.

WINKLER–BLĂJAN 1982

WINKLER, Iudita–BLĂJAN, Mihai: Atelierul de fierărie descoperit la Mediaș. *Acta Musei Porolissensis* VI (1982) 81–108.

WOLLMANN 1996

WOLLMANN, Volker: Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia Romană – Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im Römischen Dakien. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, 1996 (*Bibliotheca Musei Napocensis* XIII.)

Debreczeni Márton (1802–1851), az „egyetlen” erdélyi bányász műszaki hagyatéka

BITAY Enikő

The „Only” Transylvanian Miner, Debreczeni Márton’s (1802-1851) Technical Legacy

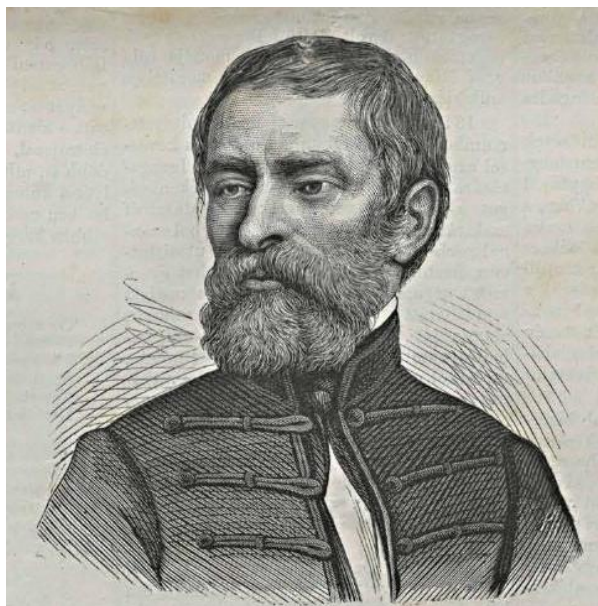
Egy szakma precíz elsajátítása, a tudományterület korszerű ismeretének birtoklása mellett – ahhoz, hogy maradandót alkossunk, s mindezt hatékonyan tovább is tudjuk adni– szükséges megismerni mindezek történelmi hátterét, jeles képviselőit s azt a belső rendszert, ami őket s az általuk képviselt tudományágat a fejlődés, a haladás ívére emelte.

Mining engineer Márton Debreczeni was the reformer and pioneer of Transylvanian mining, a significant personality of the intellectual elite of Transylvania in the reform period. Debreczeni is better known as a man of letters, his works have been published by several editors. However, his full work in the field of technical sciences has not been made available up to now. The aim of the present paper is to sink this debt. His posthumous papers and the preserved documents of his life have been digitized in the framework of a large-scale project started a few years ago. The procession of the documents focused on technical reforms as well as the renewal of Hungarian technical language.

Bevezető

Debreczeni Márton bányamérnök és feltaláló a reformkori erdélyi bányászat megújítója és úttörője, a korabeli erdélyi értelmiségi elit jelentős személyisége. Nem véletlenül kapta kortársaitól az „*egyetlen erdélyi bányász*”¹ címet. Munkássága kiterjedt a bányászat tudományos alapokon történő megreformálására, Erdély pénzügyi igazgatásának átszervezésére, ám gazdag irodalmi tevékenysége is.

*Debreczeni Márton könyvmatos arcképe
Vasárnapi Ujság 1871/33.*

¹ GRÓF MIKÓ 1854. 19; DEBRECZENI-DROPPÁN 2001. 129; DEBRECZENI-DROPPÁN 2003. 25–26.

Életművének fennmaradt dokumentumait fiai, Debreczeni Balázs és Kálmán 1851-ben, édesapjuk halála után átadták gróf Mikó Imrének, aki a hagyatékot nagy gondossággal rendszerezte, illetve *A Kíóvi csata*² c. kéziratban maradt hőskölteményét 1854-ben kiadta.

Debreczeni Márton kéziratos hagyatéka Mikó Imre halála után (1876. szeptember 16.) az egyesített Mikó–Rhédey családi levéltárral együtt az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárába³ került.

Debreczeni mint literátor ismertebb, sokan tették közzé írásait, a műszaki tudományok terén létrejött életmű teljes körű feltárásával azonban korunk adós maradt. Ebből az adósságból szeretnénk törleszteni. Hagyatékát, életművének fennmaradt dokumentumait a néhány évvel ezelőtt elindított nagyszabású program keretében digitalizáltuk. A dokumentumok feldolgozásában figyelmünk elsődlegesen a technikai újításokra, illetve a magyar műszaki nyelv megújítására irányult.

A 21. századi Erdélyi Múzeum-Egyesület – Benkő Samu gondolataira építve⁴ – az egyesület szellemi elődei között tartja számon Debreczeni Mártont, jóllehet korai halála miatt nem tartozhatott a tényleges létrehozók érdemdús társaságába. Az EME műszaki tudományok szakosztálya évek óta kutatja Erdély műszaki tudományokkal foglalkozó kiemelkedő egyéniségeinek életművét, törekszik arra, hogy alkotásaikat megismertesse, élővé tegye, s mellette emberi vonásaikat is érzékeltesse, hiszen mindannyian eszményképekké válhatnak, örökségük erőt adhat. Ebbe a sorba illeszkedik a Debreczeni-kutatás és e tanulmány is.

Jól felelünk a nagyszerű reformkori újító életművére, ha az ő szellemében, de a 21. század lehetőségeivel élve tevékenykedünk. Az EME néhány évvel ezelőtt nagyszabású digitalizálási programot indított el, melynek eredményeképpen létrejött az Erdélyi Digitális Adattár.⁵ Feldolgozó munkánk a Debreczeni-hagyatékra is kiterjedt. Jóllehet a kéziratokat ma a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár kéziratára, illetve a Kolozsvári Állami Levéltár őrzi, a digitalizálás révén a hatalmas anyagot az EME beemelte saját digitális tárába, és hozzáférhetővé tette – egyelőre a zártkörű kutatás számára. Amint befejeződik a már részben elvégzett metaadatolás, és megkapjuk a társintézmények engedélyét, a hatalmas hagyatékot nyílt rendszerben is közzétesszük.

Irodalmi munkásságáról nem vagyunk hivatottak szólni. Megtették ezt nálunk avatottabb szerzők, akik írásait, verseit, leveleit közzétették, irodalmi tevékenységét elemezték: Moller Ede (1877), Fülöp Áron (1876), Szinnyi József (1893), Ürmössy Lajos (1897), Ferenczi Zoltán (1899), Kristóf György (1903, 1904), Széchy Károly (1903), Szász Ferenc (1913), Bitay Árpád (1925), Dani János (1960), T. Szabó Levente (2003) stb. Azonban a műszaki tudományok terén létrejött életmű teljes körű feltárásával korunk adós maradt. Ezt a hiányosságot Versényi György (1899), Angyal Miksa (1910), Faller Jenő (1951) szóvá is tették írásaikban. Ebből az adósságból szeretnénk jelen tanulmánnyal is törleszteni.

Debreczeni Márton életútja

Debreczeni Márton 1802. január 25-én született Magyargyerőmonostoron. Apja Debreczeni János fazekasmester, anyja a magyarvalkói Lőrincz Erzsébet. A Debreczeni-porta – Debreczeni-Droppán Béla szerint⁶ – olyan lehetett, amilyennek Jankó János írta le a régi kalotaszegi házakat: „szalmás, púpos tetejű, melynek ajtaja fasarkon fordult, fakapcsa fakulccsal zárult”. Ott állt a papkert tövében, a két patak találkozásánál, egy nagy sziklához lapulva, egyetlen szobája s kamrája volt mindössze, melyet Hory Farkas református lelkész „egyszerű falusi laknak” nevezett.⁷

² A kötethez írt előszóban Mikó jelzi, hogy a mű befejezetlen, azonban nem kívánta kiegészíteni vagy átírni a szöveget, eredeti formájában közli azt. A kötet második fejezetében a szerző Debreczeni életútját kortársai tükrében mutatta be. Az egész tizenhat énekből áll, cselekménye a honfoglalás korában játszódik.

³ Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárába, BENKŐ 1991. 78–79.

⁴ BENKŐ 2003. 5–8.

⁵ BITAY 2013. 203–216.

⁶ DEBRECZENI-DROPPÁN 2003. 21.

⁷ HORY 1854. 96.

A kalotaszegi ember kreatív. Kreativitásra kényszeríti környezete, a természet. A dimbes-dom-bos gyengén termő vidék emberének keményen meg kell ragadnia bármely lehetőséget, amely megélhetését segíti. A férfiak a fát dolgozzák fel, már-már művészi szintre emelve mindazt, ami a kezük alól kikerül. Díszesek használati eszközeik, szerszámaik, lakásuk kandallói, viseletük, minden, ami az életüket, hétköznapijaikat vidámmá teheti. Annak, akit a szép megteremtésének vágya, gondolata foglalkoztat, vidámnak kell lennie. A szomorú hangulatú ember szomorú alkotásaiban is. A kreatív ember optimista, s ez alkotásaiban is megnyilvánul. Ezt látta, ezt tapasztalta a fiatal, nyugtalan fiú, Debreczeni Márton már a családjában is, hiszen apja híres fazekas és csempekészítő mester volt. Ő lehetett az első példaképe, hiszen minden fazekas újtó is egyben, és minden edény egyedi alkotás. A kandallók csempei egyszerre művészi és műszaki alkotások. Megvolt hát az alkotói légkör már a családban is. Bárhova sodorta Debreczeni Márton az élet, bármerre járt, szülőhelyére mindig nagy szeretettel gondolt. Ragaszkodását érzékelti lehet abból a leveléből is, amelyet selmecebányai tartózkodásakor írt: „A levegő itt nagyon friss – sokat hasonlít a Kalotaszegihez.”⁸

A szülőház az 1890-es évek végén még állt. Versényi György emlékezésében ezt találjuk: „*megvan a papilak alatt s nem is rozoga állapotban. De mai tulajdonosa, Imre Jankó András, le akarja bontatni...*”⁹ Barátja, iskolatársa, Herepei Károly¹⁰ így emlékezik a gyermek Debreczenire: „...*fejér homlokú, pirospozsgás ábrázatú, kék szemű és sárga hajú, eleven fiú...*”¹¹ volt.

Tanulmányait a győrmonostori református iskolában kezdte el 1809-ben, s édesanyja szerint „*mindig könyveit búvja*”.¹² Különös érdeklődést mutatott a zene iránt, hangszere nem lévén azonban gyakran járt a templomtoronyba harangozni, így történt, hogy jobb hüvelykujjának „egy íze” a harangozás áldozatául esett: a harang kötele szakította le.¹³ Talán ezért sem lett volna alkalmas arra, hogy édesapja mesterségét folytassa. Emellett azonban a tudás iránti vágya s az új iránti érdeklődése volt a meghatározó abban a döntésben – melyben a szülei is támogatták –, hogy a kolozsvári Református Kollégiumban tanuljon (1813-tól). Tíz évig volt jeles tanulója a kollégiumnak, ahol az összes bölcséleti és törvénytani stúdiumot, valamint a hittan első évfolyamát is elvégezte, mellette pedig görög irodalmat oktatott az alsóbb osztályoknak.

A pályaválasztást mégsem a tanult ismeretek döntötték el, hanem a bányásztársadalom eszménye, mellyel Désaknán ismerkedett meg, ahol bányatisztek körében ünnepelt. Itt határozott arról, hogy bányász lesz. Saját szavai szerint: „*Soha egy testületnél is oly barátságos, oly jóérlmű emberekre nem találtam. [...] Ezek az elsőtől utolsóig hivatali rang, születés s más különböztetés nélkül mint testvérek látszanak együtt élni.*”¹⁴

⁸ Debreczeni Márton 1820–1823 között a magyarköblösi Rettegi Sándor gyermekeinek volt a tanítója s gondozója. A hozzájuk intézett levelében, melyet 1824. szeptember 4-én írt Selmecebányáról, találjuk az idézetet. Vö. Szász 1913. 262.

⁹ VERSÉNYI 1899. 28.

¹⁰ Herepei Károly (1802–1871) református lelkész, az MTA levelező tagja. 1825-től kolozsvári lelkész, majd 1835-től a nagyenyedi főiskola teológiatanára és igazgatója. Egyháztörténelemmel, a természettudományok népszerűsítésével is foglalkozott. Főbb művei: *A szeretet végtisztelete; Templom, pap és nép.*

¹¹ Herepei Károly levele gr. Mikó Imréhez Debreczeni Mártonról, Vízakna, 1853. december 30-án. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Debreczeni Márton kéziratgyűjteménye. BCU Ms 2803. 29.

¹² „*Mesterségünkhöz nincs kedve, mindig könyveit búvja*”, idézi édesanyja panaszoló szavait gr. Mikó Imre. GRÓF MIKÓ 1854. X.

¹³ Vö. Éltető Péter levele gr. Mikó Imrének Debreczeni Mártonról, Zilah, 1853. szept. 22. BCU Ms 2803. 23–26. Debreczeni Márton kéziratgyűjteménye

¹⁴ GRÓF MIKÓ 1854. XIII.

Selmebányai tanulmányait 1823. november 8-án kezdte el.¹⁵ Ezt megelőzően a bukovinai Fundu Moldovei¹⁶ község melletti Mancz-féle réz- és vasércbányánál dolgozott három hónapig, s ekkor új ásványérre bukkant. A bányatulajdonos, felismerve tehetségét, felajánlotta: taníttatja, ha kötelezi magát arra, hogy a selmeci akadémia végeztével a szolgálatába áll. Debreczeni az ajánlatot visszatartotta, „*csak honában s honának kívánván dolgozni*”.¹⁷ A selmeci bányászakadémiát két és fél év alatt végezte el, saját erőből, kitűnő eredménnyel, s – elsajátítva „*az összes bányásztudományokat*”¹⁸ – bányamérnök lett.

A 21 éves ifjú 1823-ban került Selmebányára, a korban európai híré akadámiára: bánya- és kohómérnök szeretett volna lenni. Rendhagyó életutat választott ezzel, hiszen sokkal egyszerűbb lett volna számára, ha jogi vagy teológiai pályán folytatja tanulmányait. De nem ezt tette, vállalta a viszonytagságokat, amelyek – ha az ifjú nem elég erős és nem elég határozott – zsákutcába vezethették volna. Mérnök akart lenni, ehhez volt hivatástudata, hozzá erős akarata. Azt, aki ennyire keményen küzd elhatározásának valóra váltásáért, valami belső erő vezérli, belső láng, a tenni akarás, a kreativitás lángja lobog benne. Debreczeni Márton már akadémiai diák korában kitűnt tehetségével, szorgalmával, tehervárával. Királyi jóváhagyással egy év alatt végezte el a másod- és harmadévet. Az eset nem mindennapi, ilyen csak a különlegesen tehetséges diákoknak engedélyeztek.

Debreczeni Márton mérnöki pályafutása

1825-ben kezdte el bányagyakornoki pályafutását. Nemsokára már helyettes olvasztómester Radnán, s rövid idő alatt Erdély majd' minden jelentősebb bányavidékén megfordul. Erre az időszakra esik házasságkötése Láner Terézszel, akinek családját Selmebányán ismerte meg. Nyolc gyermekük született, közülük hetet neveltek föl. Szertesen, Hunyad megyében helyettes kémlelő, 1829-ben Zalatnán kohóellenőr, majd kohónagy, bányabíró lett. 36 évesen már az összes zalatnai bánya és kohó igazgatója. 1840-ben Nagyszebenben az Erdélyi Királyi Kincstár egyik előadó-tanácsosa, majd ideiglenes előadója. Volt hát lehetősége arra, hogy az erdélyi bányászat és kohászat minden ágát részletesen megismerje. Láta a 18. századi mentalitás megcsontosodását és ennek következményeit a visszamaradott erdélyi bánya- és kohóiparban. Ekkor kezdődött igazi alkotómérnöki pályafutása. Újítások sorát vezette be a kohóiparban, ahol az általa kidolgozott módszerek bevezetésének hatására ugrásszerűen megnőtt az ezüst-olvasztók jövedelme

Debreczeni Márton korán kiérdemelte környezetének és feletteseinek teljes elismerését. Vízaknai tartózkodása alatt a helység református lelkésze, egyben barátja, Herepei Károly egyszerűen géniusznak nevezte. „*Soha nem látogathattam meg úgy, hogy asztala mellett actákkal elborítva ne találjam.*”¹⁹ Szorgalmának, szakmai kompetenciájának köszönhetően egyre magasabb pozíciókat töltött be. Már 1842 márciusában erdélyi királyi kincstári tanácsos. Szakmai elismerésként könyvelhetjük el, hogy a Magyar Királyi Természettudományi Társulat rendes tagjává választotta. Hivatalos beosztásainak sora a tekintetben is rendhagyó, hogy a Debreczeni Márton által betöltött tisztségeket abban a korban elsősorban nemesi címet viselő személyek kaphatták meg. Így lett Zaránd megye táblabírája is. Nagyszebeni tartózkodása alatt társadalmi munkájával is kiemelkedett: a szebeni kaszinó elnöke, az Erdélyi Református Egyház főgondnoka s egyben az egyházi főtanács ülnöke.²⁰ 1847-ben az Erdélyi Kincstár elnöke, gr. Mikó Imre, Debreczeni felettese a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott beosztottja munkásságáról, mondván:

¹⁵ FALLER 1951. 508.

¹⁶ Fundu Moldovei régi pásztorközség Suceava megyében. A településen nagy hagyományai vannak a kézművesmesterségeknek, a faépítésznek, népi viseletnek és szokásoknak. Környékén vasércbányászat folyik.

¹⁷ GRÓF MIKÓ 1854. XV.

¹⁸ GRÓF MIKÓ 1854. XVI.

¹⁹ Herepei Károly levele gr. Mikó Imréhez Debreczeni Mártonról, Vízakna, 1853. december 30-án. BCU Ms 2803. 29. Debreczeni Márton kéziratgyűjteménye.

²⁰ DEBRECZENI-DROPPÁN 2001. 133.

*Ime mint ölelte fel alkotó talentuma az egyetemes bányáügyet, mint terjesztette munkásságát e nemzeti és státuszgazdászati ipar minden ágára, hogy észrevett minden hiányt, mindent tökéletesít, s mennyire képes volt széles ismeretei és ügyes tapintata által, hol baj jelentkezett, azonnal orvoslás után látni! Képzeltetni mennyi idő s minő eredményei voltak egy ilyen tevékeny élet soha nem tágitó fáradozásainak a kincstári jövedelmekre s általában a hazai bányászatra nézve. Szíve volt ő az erdélyi bányászok pangó testületének, életadó friss vért satnyult ereibe, rugékonyságot merev tagjaiba ő szivárogtatott, ő volt éltető lelke a szinte vegetáló organismusnak.*²¹

Az ekkora öntudattal és tenniakarással megáldott egyéniség jelenléte a társadalmi megmozdulásokban természetesnek mondható. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményeinek is az élvonalában találjuk. 1848. május 30-án az erdélyi országgyűlés – amelyen Debreczeni Márton is részt vett – kimondta az uniót Magyarországgal s egyúttal kinevezi azt a bizottságot, amelynek az unió gyakorlati kivitelezése a feladata. Debreczeni Márton aktív szerepet játszott e bizottságban. Ő dolgozta ki az erdélyi pénzügyigazgatás rendezésének, valamint az erdélyi kincstár megszervezésének szabályait. A szabályzat annyira precízre sikerült, hogy változtatás nélkül elfogadták. Kossuth Lajos ismerte az erdélyi bányáügyek szakavatott mérnökét, tudta, hogy bármilyen megbízással ruházzák fel, bármilyen területre küldik, Debreczeni Márton tökéletesen oldja meg a feladatait. 1848. augusztus 22-én kinevezette pénzügyminiszteri tanácsossá a bányászati osztály igazgatója mellé, majd rövid időn belül újabb feladatot bízott Debreczenire. A távol lévő osztályigazgató helyettesévé léptette elő, ami azt jelentette, hogy teljes jogkörrel vezethette a bányászati osztályt.

Az események úgy hozták, hogy engedélyezték hazautazását Erdélybe, a családjához. Így élhetett át otthon október 23-án Zalatna felgyújtását, a bányatisztek, köztük Ferenc öccse és sógora megölését. A hatalmas lelki trauma ellenére november végén már újból Pesten tevékenykedett, s decembertől az állami fegyvergyár igazgatója. Ám a naponta változó események a kormányt menekülésre kényszerítették. Debreczeni is velük tartott Debrecenbe. A sok megrázkódtatás, lelki trauma és a rendetlen táplálkozás következtében agyvérzést kapott, amelyből – szinte lehetetlen módon – mindössze négy hét alatt fölépült. Meggyengült szervezetével nem törődve 1849 februárjában már ismét Erdélyben tevékenykedett, ugyanis Csányi László országos teljhatalmú biztos Szentkirályi Zsigmondot és Debreczeni Mártont bízta meg az erdélyi bányáügyek rendezésével. Utólag a két szakember mellé helyezték Graeu Zenstein Gusztávot is. Ők hárman dolgozták ki a bányáügyek szabályozását. A Csányi által jóváhagyott rendelkezést körlevélben hozták nyilvánosságra, és kötelezővé tették Erdély-szerte. A tervezet végrehajtásának felelőse Debreczeni Márton. Emiatt 1849. április 28-tól Erdély pénzügyminiszteri biztosaként Kolozsváron dolgozott. Hatékony munkáját mi sem bizonyítja jobban, mint az a nagy volumenű levelezés, amelyet a szabadságharc győzelme érdekében bonyolított le.

1849 májusában kelt levelében utasította a vajdahunyadi vashámor igazgatóját, hogy sürgősen szállítson acél- és vastermékeket az állami fegyvergyárnak. Levele a vas- és az acéltermékek pontos méreteit is tartalmazta, ami Debreczeni mérnöki precizitásáról tanúskodik.

A szabadságharc jelentős lőszergyára Nagyváradon működött. Debreczeni Márton 1849 májusában kelt levelében utasította az állami Sószállító Hivatalt, hogy 10 tonna higanyt juttasson el katonai kísérettel Nagyváradra. A higanyt gyutacsok gyártásánál használták. Levelében utasítást adott, hogy a higanyt tartalmazó hordócskák kezelését gondosan végezzék, nehogy megrongálódjanak, és a higanyszállítmány veszteséggel érkezen Nagyváradra. Ekkor még nem lehetett békeidőkről beszélni Erdélyben, Debreczeni intézkedéseit a bányáknál és a kohóműveknél törvényként tisztelték, és végrehajtották. Levelet írt a királybiztoshoz, amelyben a zalatnai és a vajdahunyadi bányák újraindítását és a további teendőket intéző igazgatók kinevezését javasolta. Javaslatja részletesen tartalmazza a bányákat adminisztráló személyzet feladatkörével kapcsolatos teendőket, még a végrehajtás megoldási lehetőségeiről is beszél. Például a zalatnai vérengzések idején felégetett hivatalnoki lakások újrakepítését sürgeti, de elkészülésük előtt az ideiglenes megoldásokat is részletezi a levélben.²²

²¹ GRÓF MIKÓ 1854. XXI.

²² Debreczeni Márton levelezése. DJAN Cluj Mikó–Rhédei cs. lvt. Fond 253 III. B 417r-v

Folyamatosan intézkedéseket hozott a vajdahunyadi vasgyár irányításával kapcsolatosan. Szigorúságot sürgetett, kimondva, hogy „Az igazgatóság eddigi colegiális rendszere ezennel megszűntetik, annak [...] hatósága egész terjedelmében az igazgatóságra ruháztatik át.”²³ Erdély pénzügyi intézményrendszerét, a vele kapcsolatos teendőket az utolsó percig felelősséggel irányította.

A szabadságharc leverése után sok más társával együtt Debrecenit is perbe fogták, s ezzel minden állami funkciójától is megfosztották. Nagy szegénységben élt, csak barátai segítségével tudta a létminimumot biztosítani népes családjának. Feleségével és hét gyermekével Kolozsváron telepedett le. Élete utolsó éveit a nélkülözés, a súlyos betegség terhei megkeserítették, de a műszaki tudományokkal ekkor sem hagyott fel: Rajka Péter kolozsvári gépgyáros megbízásából tüzeléstechnikával foglalkozott.²⁴ Legyengült szervezete azonban már nem tudott megbirkózni mindennapi gondjaival. Az akkor még gyógyíthatatlan betegség, a tüdőgyulladás végzett vele. Halála előtt néhány nappal, 1851 februárjában súlyos betegen mondta gyermekének: „Életemnek vége van s nektek még mindennapi kenyeretek sincs.”²⁵

Forradalmi tevékenységét egy mondatban úgy tudjuk összefoglalni, hogy hőn szeretett hazája kohó- és bányaiparának fellendítéséért küzdött. Talán ez is közrejátszott abban, hogy perében a vádak alól felmentették, elfoglalhatta volna állami munkahelyét. Ám a felmentés, sajnos, túl későn érkezett meg. 1851. február 13-án hunyt el, mindössze 49 éves korában. A politikai rehabilitálását közlő levelet a család csupán halálát követően kaphatta kézhez. Debreczeni Márton a házsongárdi panteonban kapott végső nyughelyet, végső tiszteletadásként 1855-ben Kagerbauer Antal kolozsvári építész saját költségén állított neki síremléket.²⁶

*Debreczeni Márton síremléke
a kolozsvári Házsongárdi temetőben
(Kagerbauer Antal építész munkája)*

²³ Debreczeni Márton levelezése. DJAN Cluj Mikó–Rhédei cs. lvt. Fond 253 III. B. 419r–v

²⁴ FALLER 1951.

²⁵ GRÓF MIKÓ 1854. XXXIII.

²⁶ VASS 1856. 266.

Debreczeni Márton, az alkotómérnök

Mint szakmai életrajzából kitűnik, volt lehetősége arra, hogy az erdélyi bányászat és kohászat minden ágát részletesen megismerje. Értékes műszaki megvalósításai: a kohóknál felhalmozott salak hasznosítása a kéngyártásban; vasgálickészítés a zalatnai főkohónál (új hazai kereskedelmi cikként); az arany és ezüst fekete rézből való kifejtésének legelső szerencsés kísérletei; találmánya az Erdélyben és külföldön is használatba vett csigafúvó, mely egyenlő fúvással az olvasztási kezelésre igen kedvező hatást gyakorolt, s ugyanakkor az addigi megoldásokhoz képest csaknem félszázszázalékos erőt kíván; a zalatnai kohóknál a gőzmozdony alkalmazása.

A Rhédei-Mikó-hagyatékban talált levelek között – melyeket a gróf kérésére Debreczeni Márton kortársai írtak – található Rajka (Péter) 1854. január 18-án keltezett levele²⁷ is. A szövegből kitetszik a feltaláló Debreczeni fogékonyasága az újítás, a műszaki alkotás iránt, amivel még a nehéz, betegséggel küszködő időszakában is szívesen foglalatoskodott.

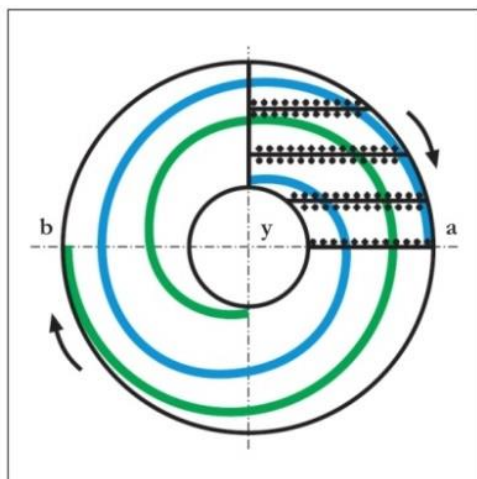
Debreczeni Márton újításai a kohók hatékonyabb üzemeltetését szolgálták. A faszéntüzelésű olvasztókemencék hatásfokának növelését, az egész folyamat javítását a kemencék hőfokának növelését, a szénfogyasztás csökkentését tűzte ki legfőbb célul. Tudta, a gyakorlatban tapasztalta, hogy az égési folyamat csak hatékonyabb levegőbefújással erősíthető. Korának befúvószerkezetei: a kovácsműhelyekben is használt tömlős fújtató a kisebb olvasztókemencéknél, szekrényfúvók, dugattyús fúvógépek a nagyobbaknál. Teljesítményük alacsony, a levegőmennyiség befújása nem folyamatos, a nyomás sem elég magas értékű, nem az optimális. Tudta, ezen kell változtatnia. Kidolgozta, megépítette és bevezette kora legkorszerűbb levegőfúvóját, a csigafúvót. Az új befúvógép jócskán megnövelte a kohók olvasztókapacitását (teljesítményét). Nagyobb mennyiségű levegőt adagolt magasabb nyomáson, ezáltal javult az égés folyamata. A faszén magasabb hőfokon égett, magasabb olvasztási hőfok keletkezett. Az ércek kiolvasztása hatékonyabb lett, kisebb hőveszteség mellett megnőtt a kinyert fém-tömeg részaránya. A salak folyékonyabb lett, a felhasznált salakképző anyag mennyisége csökkent. Ezek voltak a magasabb hőmérsékleten történő olvasztás előnyei. Mint gépnek, a csigafúvó felépítése aránylag egyszerű, szerkezete fából készült. Mozgást végző alkatrészeinek nem volt holtpontja, ezzel kizárta a fárasztó dinamikus, gépkárosító erőket. Lassú fordulatú tengelyét össze lehetett kapcsolni a vízkerék tengelyével, ami nagyban leegyszerűsítette alkalmazhatóságát.

A csigafúvó gyorsan elterjedt Erdély kohóműveiben, és használatát már 1840-ben külföldi kohóművekben is bevezették. A korabeli műszaki szakkönyvek ismertették felépítését, működési elvét. Franz Rischner grazi kohófelügyelő 1843-ban megjelent bányagépekről szóló cikkében is bemutatta a csigafúvót.²⁸ A Debreczeni-csigafúvó tulajdonképpen egy kompresszor, hiszen levegősűrítést végez, viszonylag kis nyomással. Ebben a kompresszorban a dugattyú folyadék (víz), amelybe a forgó járókerekek félig merülve levegőt sűrítene (komprimálnak). A csigafúvóval nem lehet nagy nyomást elérni, de nem is ez volt a célja, hiszen csak a kis levegőnyomást igénylő fémkohókban, avagy bányaszellőztetésre használták, akkoriban nagy haszonnal. Debreczeni csigafúvója nem „*úttörő találmány*” – ahogyan Terény János nevezi –, nagy teljesítménnyel sem rendelkezett (a nagy hatásfoknak abban az időben nem volt jelentősége az elérendő végcélhoz képest), de a maga korában mindenképpen nagyon hasznos gépezet volt, s ezt Terény is elismeri, amikor megállapítja, hogy „*egy elmés alkalmazással van dolgunk*”.²⁹

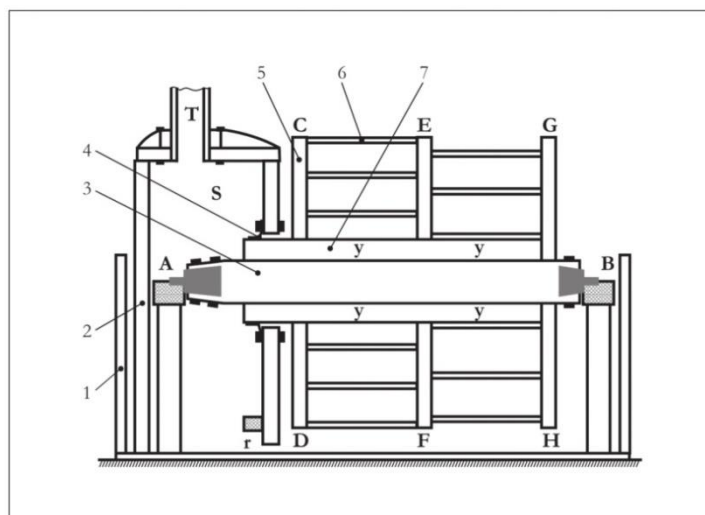
²⁷ Rajka gépész levele, Kolozsvárt, január 1-jén 1854. BCU Ms. 2803. 70. (37r–v) Debreczeni Márton kézírathagyatéka

²⁸ *Das von dem königl. montanistischen Thesaurariats-Rathe Herrn Debreczeny erfundene, und in den Verhandlungen des niederösterreichischen Gewerb-Vereines vom Jahre 1841 angerühmte Schnecken-Bläse hat meine Aufmerksamkeit in hohem Grade erregt.* RISCHNER 1843. 241. (241–246. Tab. IX.)

²⁹ TERÉNY 1932. 393–394.

A tengelyre merőleges lapátrendszer

A csigafúvó tengelymetszete

Debreczeni Márton csigafúvója. Forrás: BITAY et al. 2010. 114–115.

A csigafúvó alkalmazásának terjedése – még a modern levegőfúvók megjelenése előtt is – arra utal, hogy a találmány kitűnő elgondolás, jelentős mérnöki alkotás volt. Julius von Hauer kohógéptanában említi a Debreczeni-féle csigafúvót, sőt rajzát is közli.³⁰ Különösen Erdélyben terjedt el, de Ausztriában s más környező országokban is működtették, sőt egy példánya pedig Luzon szigetére (Fülöp-szigetek) is eljutott, a mankayani rézkohóban működött egy Debreczeni-csigafúvó.³¹

Természetes, hogy a technika fejlődése nem állt meg a csigafúvónál. A gőzgép, amely a meghajtásokat forradalmasította, új távlatokat nyitott a fúvógépek terén is. A korlátlan teljesítmény és a magas fordulatok technikája számos új szerkezet megalkotását tette lehetővé, többek között a befúvógépek terén is. Ilyen újdonság volt Debreczeni korában a centrifugális ventilátor, amely forradalmasította a levegőbefúvás technikáját a kohóiparban.

Vitathatatlan, hogy Vajdahunyd, Gavosdia vagy Zalatna fejlődése, kilépése a 18. századi kohóipar tehetetlenségéből Debreczeni Márton szakértelmének, szervezőkészségének, kreativitásának köszönhető. A csigafúvó kidolgozása és alkalmazása a zseniális mérnökről tanúskodik, akit az erdélyi műszaki múlt és technikatörténet legnagyobbjai közé lehet és kell sorolni.

Ám e találmány csak egyike Debreczeni kohászati témájú újításainak. Alkotómérnöki pályafutása alatt újítások sorát vezette be. Mint bányamérnök találmányaival, újításaival föllendítette az erdélyi bányászatot, kohászatot, a magas korszerűsítési költségek ellenére gazdaságossá tette az iparágat. A vajdahunyadi vasmű újrászervezése, a govasdiai³² vasgyár korszerűsítése (1838) fáradságot nem ismerő, kitartó munkáját fémjelzi. A kohók kiszolgálására 1837-ben Zalatnán gőzmozdonyt helyezett üzembe, melyet saját maga tervezett, s Mariazellben készíttetett el (FALLER 1951). Hazájában elsőként ő dolgozta fel a kénes ércekből felhalmozódott salakot, s kénsavat állított elő belőle. Zalatnán a vasgálic és a rézgálic gyártását vezette be, s szintén az ő érdeme a feketerézsből az arany és ezüst „kifejtése” (MOHR 1868/a–b). Ő dolgozta ki a szódagyártás eljárását is, hasznosítva az erdélyi sóbányák heverő hulladékát. Legkiemelkedőbb találmánya kétségtelenül a nagyolvasztó teljesítményének növelésére tervezett, róla elnevezett csigafúvó.

³⁰ Das Schöpfradgbläse, auch Schnecken- oder nach dem Erfinder Debreczény'schen Gebläse genannt... HAUER 1867. 121.; Taf. IX. Fig. 147–148.

³¹ TERÉNY 1932. 393.

³² Falu Romániában, Hunyad megyében, románul Govădia, németül Sensehammer.

Nagy horderejű újítása volt **új fémkinyerési módszere** a zalatnai kohóknál. A feketeréz aranyat, ezüstöt és rezet tartalmaz, amelyet pörköléssel, dúsított zagy hozzáadásával választott szét alkotóelemeire. A pörkölés és a nagy kéntartalmú zagy hatására a feketeréz rézoxidra, vasoxidra, kénsavra, vasgálicra és rézgálicra és – ami a legfontosabb – arany és ezüst keverékére bomlik szét. Ez az eljárás takarékosabb és gyorsabb a korábbi eljárásoknál.

Debreczeni Márton másik újítása a kohóknál felgyülemlett **nagy kéntartalmú salak felhasználása** kénsav gyártására. Ez a salak addig felhasználatlanul elfekvő, környezetszennyező anyag volt. Módszerével jelentős anyagi megtakarítást valósított meg a kohóműveknél, nem is beszélve a környezetszennyezés csökkentéséről. A kénsavfelhasználástól csak egy lépés volt hátra a vasgálic és a rézgálic gyártásának bevezetéséig, amit szintén Debreczeni Márton kezdeményezett.

Az elfekvő, haszontalannak kikiáltott bányászati termékek terén végzett, megvalósított hasonló újítása az erdélyi sóbányák meddő anyagának és szennyezettség-törmelékének a szódagyártásban való értékesítése. Jelentőségét aligha kell hangsúlyoznunk, hiszen nagy mennyiségű, a környezetet szennyező anyag értékesítését, a **sótörmelék hasznosításának eljárását** dolgozta ki.

Német nyelvű kézirata, melyben a **sógyártás technológiáját** részletesen tárgyalja, hagyatékában maradt fent, s jelenleg a Kolozsvári Állami Levéltárban található. Az 1842. augusztus 23-án keltezett, saját aláírásával ellátott 66 oldalas kézirat címe: *Soda-Fabrication*.³³

Az igazi, nagyméretű, egyben nagy horderejű találmányai és újításai mellett jelentéktelennek tűnik a **kétaknás kályha** kidolgozása. Pedig a széntüzelés hatásfokát emelte vele addig (abban az időben) elgondolhatatlan szintre.

Debreczeni Márton műszaki hagyatéka

Szépirodalmi munkái mellett a tehetséges bányamérnöknek szép számban maradtak fenn műszaki vonatkozású szakmunkái. Hagyatékát 1851-ben fiai, Debreczeni Balázs és Kálmán átadták gróf Mikó Imrének, aki az átvett forrásokat, munkákat nagy gondossággal rendszerezi és közli, majd az ő tulajdonából az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez került. E forrásdokumentumok jelenleg a Kolozsvári Állami Levéltárban, illetve a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban találhatók.

³³ DJAN Cluj Mikó–Rhédei cs. lvt. Fond 253 III.7. 131r–163v

1. Rendezett kéziratok

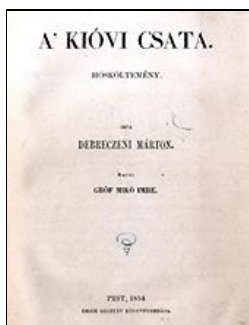
A rendezett kéziratok többnyire a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kézirtárába kerültek, hiszen ezek bekötött dokumentumok.

Előkészületek a Kiovi csata énekléséhez

Nemcsak az eposz előkészítő munkálatait tartalmazza, hanem magát a 16 éneknyi művet is. A kézirat terjedelme 163 géppel számozott levél.

Az eposz, amely javításokkal, toldásokkal, bejegyzésekkel tarkított, a szerző többször újraírt részeket benne.

A kiovi csata. Hősköltemény – 1854

Debreczeni hőskölteményét Mikó Imre adta ki. A kötethez írt előszóban Mikó jelzi, hogy a mű befejezetlen, azonban nem kívánta kiegészíteni vagy átírni a szöveget, eredeti formájában közli azt.

Az eposz tizenhat énekből áll, cselekménye a honfoglalás korában játszódik. Megjelent 1854-ben, Budapest, Emich Gusztáv Könyvnyomdája. Terjedelme 367 oldal.

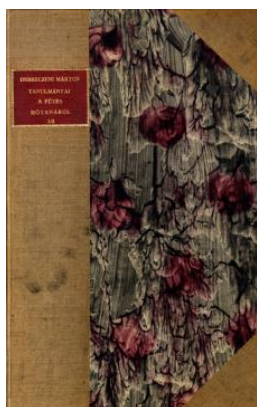

Versek

A két részre osztott kézirat Debreczeni Márton költeményeit tartalmazza, terjedelme 88 géppel számozott levél.

A szerzőnek 39 verse található ebben a kötetben.

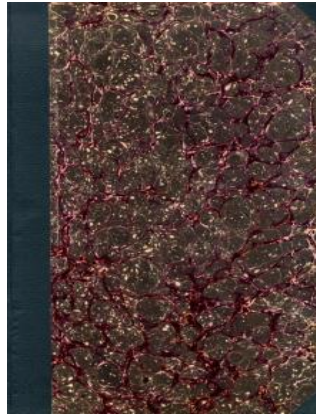
A költemények témája természeti jelenségek, évszakok, napszakok, barátok, gyászversek, mitologikus témák feldolgozása.

A hűtés hőtanáról I–II.

A hűtés hőtanáról I–II. című kézirat terjedelme 24 géppel számozott levél.

Nem egyazon kéz írása, méréseket, számításokat, táblázatokat tartalmaz, melyeket egyedül vagy kollégáival végzett.

Bányászati naplójegyzetek

A bányászati naplójegyzék terjedelme 27 géppel számozott levél.

Debreczeni Márton jegyzetei 1839–1845-ből.

Zalatna, Nagyág, Körösbánya bányáival kapcsolatos jegyzeteket, feljegyzéseit tartalmazza.

Bányászattal kapcsolatos jegyzetek, törvények, szabályok

Tartalma: 211 kézzel számozott levél

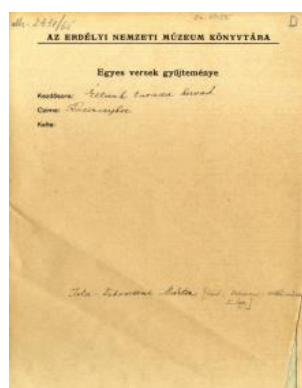
A zalatnai fő bányahivatal 1782-ben az erdélyi bányászatról adott jelentésének kivonatja; A kincstári tanácsos változtatásai; Vélemények a bányák jobb rendezéséről; A bányászok adóztatása; Nagyági bányász iskola; Köszönet illető intézkedések Erdélyben; Só kutatási irományok; Normatáblázatok; A bányász tudományok rövid rendszere; Allgemnium pyronomik; Favesztegetés; Jegyzetek; Kövületek; A Bihar hegynek Zárándra nyúló oldala.

Metallurgische Pneumatik

A kézirat terjedelme 76 géppel számozott levél.

Két részből áll: metallurgiai méréseket, rajzokat, képleteket tartalmaz.

Kazinczyhoz

Magyar nyelvű vers Kazinczy Ferenchez, nem végleges, több javítást tartalmaz.

Terjedelme: 4 levél.

2. Rendezetlen kéziratok

Debreczeni Márton hagyatékában fennmaradt: iratok, levelek, irományok, rajzok többnyire rendszeretlen állapotban vannak.

Javarészüket német nyelven íródott, hiszen az volt a hivatalos nyelv, így a levelezés is németül folyt. De találni Debreczeni Márton jegyzetei között nyilvánvalóan nem hivatalos irományt is: német nyelvű, műszaki jellegű kéziratot számítással, avagy leírással. S olyat is, amelyben az egyik oldalon magyarul, a másikon németül ír. Műszaki gondolkodásába a német nyelv (műszavak, kifejezések) valószínűleg alaposan beépült, hiszen selmecbányai tanulmányait is németül (avagy latinul is) végezte, s a magyar nyelvű műszaki szakirodalom még nagyon hiányos volt.

Műszaki vonatkozású szakmunkái

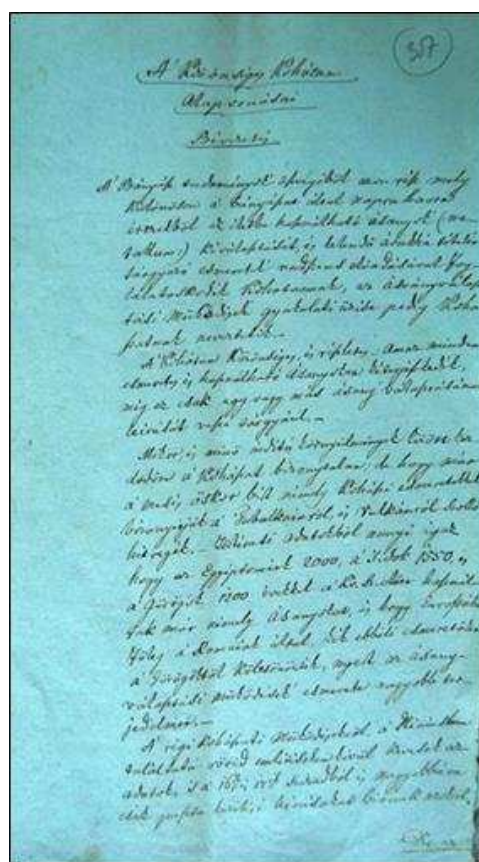
A hagyatékban a kéziratok között találhatunk német nyelvűt (pl. *Metallurgische Pneumatik*) s magyarul íródottat

(pl. *A bányászat*). Fontosabb szakmunkái kéziratban:

- *A bányászat,*
- *A közönséges kohótan alapvonásai,*
- *Soda-Fabrication,*
- *Debreczeni Márton bányászati naplójegyzetei 1848-ból,*
- *Metallurgische Pneumatik,*
- *Debreczeni Márton tanulmányai a fűtés hőtanáról I–II.,*
- *A bányástudomány rövid rendszere (töredék)*

Debreczeni Márton:
A közönséges kohótan alapvonásai
(A kézirat első oldala).

Forrás: DJAN Cluj Mikó–Rhédei cs. lvt.
Fond 253 III. 357r

Szótárai

Természetesen ő maga is érzékelhette ezt a fontátságot, ezt a kettősséget, ami a kifejezés nyelvében rejtőzött. Szükségét látta, hogy anyanyelven lehessen elsajátítani a szakmát, s hogy e nyelvezet mielőbbi kialakításához eszközök kellenek, legfőképpen szótárak. Ennek érdekében törekedett a műszaki nyelv magyarosítására. Irodalmi munkáin túl a szótárírással, illetve magyar nyelven írott műszaki tanulmányai által próbálta fejleszteni a magyar műszaki nyelvet.

1. A Német–magyar bányászati műszótár

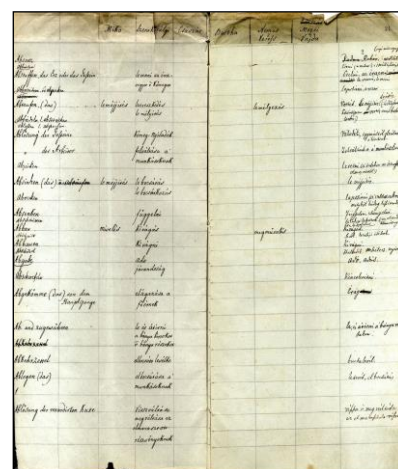
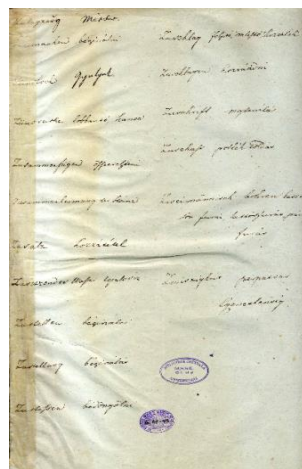
Terjedelme 54 géppel számozott levél. A kéziratnak nincs saját címlapja. A szótárban a címszavak minden oldalon két hasámban vannak elrendezve. A szótár az *Abäthmen* címszóval kezdődik, a legutolsó címszó *Zwistigkeis*.

A szótár befejezettnek tűnik, nincs véglegesítve, erre az utólag beillesztett kiegészítések utalnak. A legtöbb szónál a névelők is utólag vannak beillesztve. A kézirat szerzői, szerkesztői utasításokat is tartalmaz.

2. A Bányászati műszótár

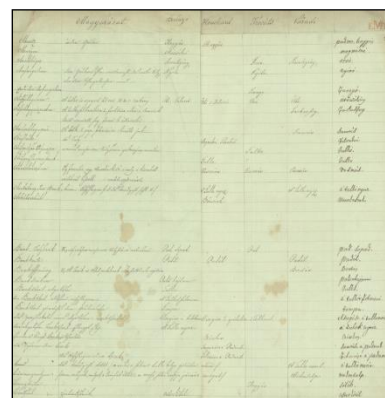
Négy összekötött füzetből álló német–magyar bányászati szakszótár, terjedelme 94 géppel számozott levél. A szótárban a szavak jelentését nemcsak saját kútfőből adja meg, hanem kollégái, Mikó Samu, Szentkirályi Zsigmond, Császár Zsigmond, Bartha Gyula, Nemes János, Veress Márton, Mezei János, Vajda Mihály javaslatait is igénybe veszi. A kézirat 2367 címszót tartalmaz.

3. Sóbányászati német–magyar műszótár

A szótár félvászon kötésben van, terjedelme 12 géppel számozott levél.

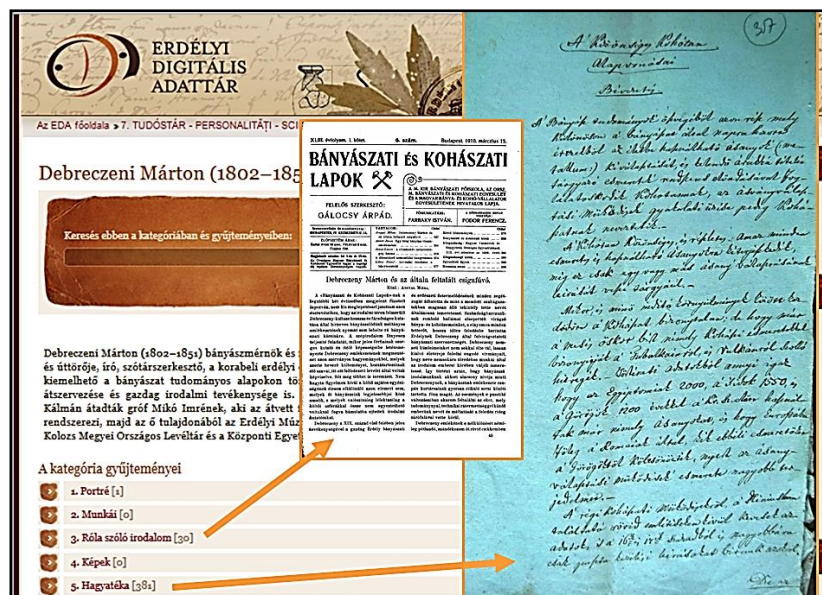
A cím ceruzával van felírva a címlapra. Itt is megadja kollégái (Berényi Manó, Houchard József, Kováts János) szakterminusait is az egyes szavak esetében. A szótár összesen 204 címszót tartalmaz, az első az *Absatz*, az utolsó a *Zertkeilung*.

A gyűjteményben egy személyhez öt kategóriában rendelünk adatokat, információkat: 1: portré (egy jellegzetes arcképet tárolunk, illetve a személy életét és munkásságát bemutató szöveget), 2: munkái (megvalósításai, közleményei), 3: róla szóló irodalom, 4: képek (képanyag, fotók a személyről, családjáról, s munkáiról), 5: hagyatéka (a digitalizált hagyatéka).

Debreczeni Márton az Erdélyi Digitális Adattár Tudóstárában

Debreczeni Márton hagyatéka az EDA Tudóstárában <http://eda.eme.ro/handle/10598/13250>

A digitalizált és feltöltött hagyatékok a feldolgozást s közzétételt megelőző időszakban csupán zártkörű rendszerben használhatók a kutatásban részt vevő személyek által. A kutatás lezárásával ezen gyűjtemények elérhetővé válnak a nagyközönség számára is. A Debreczeni Márton-hagyaték is jelenleg zártkörű rendszerben van tárolva.

A hagyatékok gyűjtése, megőrzése, és a kutatásban való hasznosítása az EME-nek mindig feladata volt. Így módon a digitális technika fejlődésével ezen korszerű eszközök újabb lehetőségeit is kihasználjuk céljaink megvalósításához.

Az „egyetlen” erdélyi bányász

Debreczeni Márton – kora szellemét meghaladva – zseniális alkotásokra, megoldásokra volt képes, amelyeket a gyakorlati ismeretek, az alapos mérnöki tudás s a jól behatárolt célok tettek lehetővé. Élete folyamán nagyon sok téren igyekezett tudását, tehetségét, szorgalmát kamatoztatni. Műszaki alkotásai, írásai értékeremtőek.

Fellendítette a 19. század bányászatát-kohászatát, iparát. Különös ereje, tehetsége, szorgalma, hite erre alkalmassá tette. Igaz műszaki egyéniség, példakép, s idézőjel nélkül is nevezhető az egyetlen erdélyi bányásznak.

Köszönetnyilvánítás

A szerző ezúton köszöni meg a digitalizálási programban részt vevő kollégáknak: Papp Kingának, Szabó T. Csabának és Szilágyi Júliának kitartó és szakszerű munkájukat.

Források

BCU = Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Cluj-Napoca, Romania (Kolozsvári Egyetemi Könyvtár)

Ms = Manuscrise – Kéziratok

DJAN Cluj = Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, Cluj-Napoca, Romania (Kolozsvári Állami Levéltár)

Bibliográfia

BENKŐ 1991

BENKŐ Samu: Debreczeni Márton szótárszerkesztményei. In: HAJDU Mihály–KISS Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Lóránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE, Budapest, 1991. 78–91.

BENKŐ 2003

BENKŐ Samu: Debreczeni Márton és az EME. In: SIPOS Gábor (szerk.): Debreczeni Márton emlékezete. EME, Kolozsvár, 2003. 5–8. (*Erdélyi Tudományos Füzetek* 242.)

BITAY et al. 2010

BITAY Enikő–MÁRTON László–TALPAS János: Technikatörténeti örökség Magyargyerőmonostoron. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2010 (*Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek* 2.)

BITAY 2013

BITAY Enikő: Az Erdélyi Digitális Adattár. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás (MTM)* 60. (2013)/5. 203–216.

DEBRECZENI-DROPPÁN 2001

DEBRECZENI-DROPPÁN Béla: Debreczeni Márton és az erdélyi bányászat. In: SOMAI József (szerk.): *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából (XIX–XX. század)*. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 2001. 129–140.

DEBRECZENI-DROPPÁN 2003

DEBRECZENI-DROPPÁN Béla: *Debreczeni Márton élete és működése (1802–1851)*. In: SIPOS Gábor (szerk.): *Debreczeni Márton emlékezete*. EME, Kolozsvár, 2003. 21–38. (*Erdélyi Tudományos Füzetek* 242.)

FALLER 1951

FALLER Jenő: Debreczeni Márton (1802–1851) bányamérnök élete és munkássága. *Bányászati Lapok* 84. (1951)/10. 517–518.

GRÓF MIKÓ 1854

GRÓF MIKÓ Imre: Debreczeni Márton élete. In: *Debreczeni Márton: A kióvi csata. Hősköltemény*. Mikó Imre–Emich Gusztáv, Pest, 1854

HAUER 1867

Julius von HAUER: *Die Hüttenwesens-Maschinen*. Tendler & Comp., Wien, 1867

HORY 1854

HORY Farkas: Debreczeni Márton. *Vasárnapi Ujság* 1854/12. 96.

JANKÓ 1892

JANKÓ János: *Kalotaszeg magyar népe*. Athenaeum, Pest, 1892

MOHR 1868/a

MOHR Károly Nándor: Az Offenbányán történt nyersréz-lugzási kísérletről. *Bányászati és kohászati lapok* 1. (1868)/9. 69–70.

MOHR 1868/b

MOHR Károly Nándor: Néhai Debreczeni Márton módszere a nyersréz ezüstitelenítésére. *Bányászati és kohászati lapok* 1. (1868)/16. 123–124.

RISCHNER 1843

Franz RISCHNER: Das Schneckengebläse zu Hammerau in Bayern. *Die steiermärkisch-ständische montanistische Lehranstalt zu Vordernberg... ein Jahrbuch für den innerösterreichischen Berg- und Hüttenmann* 2. (1842) [1843] 241–252.

SZÁSZ 1913

SZÁSZ Ferenc: Debreczeni Márton ifjúkori levelei. *Erdélyi Múzeum* 30. (1913)/4. 253–262.

TERÉNY 1932

TERÉNY János: Debreczeni csigafúvója. *Bányászati és Kohászati Lapok* 65. (1932)/80. 392–394.

VASS 1856

VASS József: Síremlékek a kolozsvári temetőben. Dr. Barra Imre és Debreczeni Márton hamvai felett. *Család könyve* 1856/IX–X. füzet 265–269.

VERSÉNYI 1899

VERSÉNYI György: Debreczeni Márton emlékezete. *Erdélyi Múzeum* 16. (1899)/1. 22–33.

The Environmental Consequences of Industrialization in Western European Core Countries and the Borsod Basin of Hungary, 1850–1945: A Comparative Outline

Viktor PÁL

The Borsod Basin in a comparative European perspective in the late 18th and early 19th centuries

Coal and iron ore were widely available in eighteenth century Britain; hence, steam power could be utilized. There was a fairly reliable infrastructure and stable government, which created the background for business and stressed the pivotal role of private initiative.¹ Industrialization and urbanization rapidly transformed Great Britain. By the mid-19th century there were nine British cities that had more than 100,000 inhabitants.² Industry was an important user of coal, and source of smoke pollution. In large cities a great number of homes were heated with coal during the winter months which worsened all-year around pollution from industrial chimneys. Smoke and pollution control did not go usually together, and it took decades of industrialization and pollution until the first effective pollution control laws were legislated and exercised in Britain. Business interests were normally in controversy with the environmental and public health interests of the local communities. Even though the efficiency of steam engines improved, their numbers were growing faster, hence they produced more pollution.³

In the 19th century in East-Central Europe, Maria Theresa and Joseph II facilitated industry and commerce, especially in the Bohemian and Moravian provinces of the Habsburg Empire. This “economic development facilitated from above” was in a sense different from the British way, because it was not initiated by private entrepreneurs. However, the outcome was similar, albeit smaller in scale.⁴ As a result of this process, Bohemia took a leading position in the modernization of the empire. By the 1780s, there were over 200,000 workers employed at textiles manufactures northeast of Prague and in and around Brno.⁵

During the same period, Hungary was a dominantly agricultural land. Modest industrial establishments concentrated in the mountainous regions of Transylvania and the Uplands. In the Borsod Basin, for example, industrial potentials were rooted in local forests (timber and charcoal), brown coal and iron ore deposits. One of the first entrepreneurs who settled as a result of the court’s progressive economic policies was Henrik Fazola, a German-born iron master from Würzburg. After 1765, Fazola established a small number of iron manufacturing workshops in the Garadna and Szinva valleys.⁶ In the 1820s, forges sought more water power and space, and operations moved a few kilometers downstream in the Garadna Valley.

The overall annual production of the Fazola works remained low and never exceeded 1,000 tons annually. Despite the financial and administrative support of the Vienna court, the Garadna forges did not prove to be financially stable. Local iron ore was of poor quality and large markets were hard to access from this remote location on unpaved roads. The overall scale of industry in the Borsod Basin was not comparable to the business activity of the Czech lands. However, the modest resources and industrial beginnings of Borsod meant a grounding for future industrial development after the end of the 19th century.⁷

¹ HOBBSAWM 1989, 14.

² MOSLEY 2008, 2.

³ CLAPP 1994, 16.

⁴ MAŁOWIST 2009, 226.

⁵ EVANS 2006, 92.

⁶ The Garadna and Szinva valleys are incorporated in city of Miskolc and are popular leisure destinations.

⁷ *Diósgyőr 1765–1910*, 2.

Germany possessed the advantage of being a “late comer” to industrialization, which meant that German industrialists adopted modern production technologies faster than already established producers in Britain and Belgium. The main pillars of German industrial development were typical of late 19th century Europe: coal, iron, and steel. Between the 1830s and 1870s, German industries grew at an enormous rate.⁸ Similarly to Britain and Belgium, one of the facilitators of the German industrial “revolution” was the growing rail network. The construction of the first line in 1833 was followed by the expansion of the rail network, reaching 6,500 km in 1852, 50,000 km in 1873, and 61,000 kilometers by 1910.⁹ Prussia had substantial indirect state investments in the growing rail network. Several other plants and mines were state-run as well. The German chambers of commerce were “semi-public, semi-private” institutions. The German type of industrialization included strong state intervention and therefore was different than the Anglo-Saxon deregulated market of the private initiative.¹⁰

Industrial Development and its Environmental Consequences in the Ruhr and in the Borsod Basin, 1850–1914

During the second half of the 19th century, Germans witnessed a rapid population growth and urbanization trend. Between 1850 and 1910, Berlin grew from a city of 412,000 to a metropolis of over 2 million inhabitants. Hamburg’s population was close to 1 million by the end of the same period, and Munich surpassed half a million inhabitants.¹¹

As a result of industrialization and urbanization, contemporaries noticed that pollution caused by Germany’s booming industries began to have a negative impact on communities. It was along the Ruhr, the Lippe, and the Emscher rivers, and in Saxony, where industrial and urban wastewaters took their tolls first and coal mining, iron, and steel manufacturing were to become the most important employers.¹² One of Europe’s largest bituminous coal and lignite fields is located in Rhineland-Westphalia. The Rhine, Western Europe’s international transport route, provided easy transportation access for the region.¹³ As Ruhr mines and factories multiplied, small settlements grew into “sporadic industrial towns” and eventually into a “continuous industrial belt”. Simultaneously with the spread of the industry, water supply became a pressing issue. Traditional water sources proved to be inadequate or contaminated for the rapidly developing area.

In Hungary, industrial and urban development boomed after 1867, when Magyars gained independence from Vienna in domestic economic matters. Soon Pest-Buda began to support Hungarian industry with tax reliefs, aid for investment, loans and the development of transport.¹⁴ Between 1867 and 1873, 4,100 km of new railroads were constructed. After the economic depression of 1873, the boom continued (1882–90), and added 4,000 km of new railways to the existing system.¹⁵ Initially, most rails and carriages were imported. However, from the 1880s, a growing number of items of the Hungarian railway infrastructure were supplied by domestic producers. Additional rail infrastructure, for example bridges, also required a great number of domestic products. Simultaneously with the railway boom, major Hungarian river flows were regulated and large areas of agricultural land were reclaimed. Railway construction and river regulation were both part of Hungary’s epic modernization project during the second part of the 19th century. As a result of industrialization, the number of factory workers nationally grew from around 660,000 (10 percent of total workforce) to 862,000 between 1869 and 1890.¹⁶

⁸ BLACKBOURN 1997, 178–180.

⁹ Ibid., 362–370.

¹⁰ Ibid., 185.

¹¹ BERGHAHN 2001, 185–186.

¹² BLACKBOURN 2007, 180.

¹³ CIOC 2002, pages between 21 and 24.

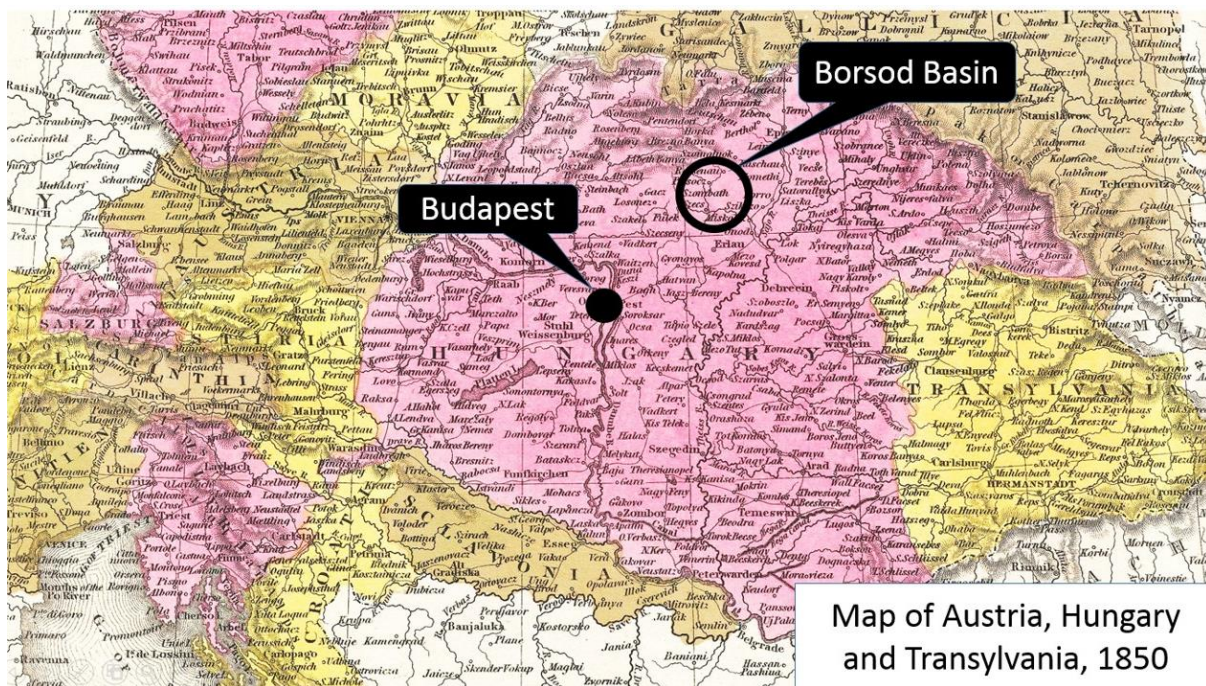
¹⁴ KATUS 1979, 943.

¹⁵ Railroad construction provided opportunity for widespread corruption in Hungary. Despite the tumultuous economic and social history of railroad construction in Hungary the presence of an extensive rail network brought economic development to Hungary eventually.

¹⁶ KATUS 1979, 1010–1012.

The center of commerce in Hungary was Budapest. Railroads and commercial and financial ties met there. Budapest became a rising metropolis, home to large commerce warehouses, pig markets, railway head stations, and credit and commercial banks. The city also hosted many large-scale industrial establishments. Grain mills became lucrative business opportunities, and by 1895 they employed about 3,600 workers and the total capacity of their machinery was over 15,000 horsepower.¹⁷

The Ganz, Schlick, Láng, Vulkán, MÁVAG and Hunnia companies represented the heavy industry in Budapest. Most of these factories grew large to supply the demands of railway construction and the mechanization of agriculture. After the 1890s electrical engineering, war industries (*Weiss Manfréd Művek*), and the chemical industry grew at a high rate.¹⁸

From the second half of the 19th century, growing industries and urban population in the Ruhr needed unprecedented amounts of water. The forested drainage basin of the Ruhr and the hilly slate mountains nearby were less suitable for the filtration and storage of groundwater. Ruhr tributaries of the Rhine had limited discharge capacities, and when industrial plants and towns began to discharge a growing amount of pollution to the Rhine and its tributaries, water supply became a significant issue. Eventually, water for municipal and industrial use was mostly stored in reservoirs in the Ruhr area upstream to users. Water was not directly taken from large upstream reservoirs because industrial and municipal users were located further down, at the medium and downstream reach of the river, so it would have been very costly to construct an artificial water supply system. Also in the Ruhr, runoff from the Ruhr basin was able to supply users with water normally, except in dry periods. Then water was discharged from reservoirs to the river Ruhr to maintain adequate flow. The complex water management system aimed to supply industries and municipalities with adequate amount of water all year long.¹⁹

The self-cleaning capacity of the Rhine, which served both as a source of industrial water and an industrial waste-water canal, were limited. Industrial pollutants accumulated in rivers of the *Ruhr-gebiet* and their self-cleaning capacity was soon exhausted. Phenols were some of the most notorious pollutants in the Ruhr area because they were bound to the coking process. Therefore, phenols re-

¹⁷ Vörös 1978, 350.

¹⁸ Ibid., 353. A detailed list of factories.

¹⁹ RENZ 1983, no. 147., 638–639.

mained present in the Rhine until the middle of the twentieth century when oil and natural gas replaced coal as fuel for the industry. Phenols also smelled very unpleasant and were considered a threat by non-chemist local residents as well. Debates soon escalated to a point where steps needed to be taken.²⁰

By 1910, half of the Emscher's flow was of municipal and industrial effluent. This was because over 1.5 million residents, 150 mines, and 100 other industrial plants used the Emscher as a sewer. Another contributing factor was that the Emscher was the shortest and had the smallest watershed among the main Rhine tributaries in the Ruhr area. After a while, the river hardly had enough water in its riverbed to wash off the pollution effectively. Also, the river had a low gradient, which meant that during dry seasons, waste-water hardly flowed and caused environmental degradation of the riverbed. This was also a threat to public health. The river had a legendary stench due to the high phenol content. Waterborne diseases such as typhoid and cholera took their painful tolls in local communities, but industrial interests prevailed and the Emscher remained an open-air dump. After the inauguration of the Emscher Association (1899), engineers sought practical solutions and altered the Emscher effectively. The river's length was reduced to make it steeper and cement was employed in the riverbed to transform what remained of the river into an efficient wastewater canal, which led wastewater to the Rhine more quickly.²¹

Because the Emscher was designated to be the "toilet" of the *Ruhrgebite*, the more water-abundant Ruhr River was preserved to supply industrial plants with clean water.²² By 1900, water intakes were soaring along the River Ruhr, at around 150 million cubic meters annually, and within another 10 years, water intake reached 200 million cubic meters annually.²³ As a result, there was less water in the riverbed and its velocity and self-cleaning capacity deteriorated. Water loss occurred because of the share of functions between the Emscher and the Ruhr and wastewater was taken out from the Ruhr, and wastewater was pumped back into the Emscher. By the end of the 19th century, water shortages were frequent and disputes began among factory users to secure adequate water supply. New water engineering projects were created by the Ruhr Dam Association (1899) and the 1901 Ruhr Dam Act. Based on experiences with water reservoirs in Great Britain and the USA, six large dams were constructed in Rhineland-Westphalia between 1899 and 1965. Their capacity was enough to hold 469 million cubic meters of water. Water quality in the river Ruhr and its tributaries was guaranteed by the Ruhr River Association (*Ruhrverband*), founded in 1913, and water quantity in the Ruhr reservoirs was overseen by the Ruhr Reservoirs Association (*Ruhrtalsperrenverein*), founded in 1899. The total storage capacity in the Ruhr Basin is 410 million cubic meters, of which more than half is stored in two large reservoirs, the *Möhne* (127.8 million cubic meters effective capacity), and the Bigge reservoir (160.2 million cubic meter effective capacity). The three smaller reservoirs, the Henne, Sorpe and Verse, stored 36.4, 66, and 18.5 million cubic meters of water respectively.²⁴

²⁰ „Phenol is both a manufactured chemical and a natural substance. It is a colorless-to-white solid when pure. The commercial product is a liquid. Phenol has a distinct odor that is sickeningly sweet and tarry. You can taste and smell phenol at levels lower than those that are associated with harmful effects. Phenol evaporates more slowly than water, and a moderate amount can form a solution with water. Phenol can catch fire. Phenol is used primarily in the production of phenolic resins and in the manufacture of nylon and other synthetic fibers. It is also used in slimicides (chemicals that kill bacteria and fungi in slimes), as a disinfectant and antiseptic, and in medicinal preparations such as mouthwash and sore throat lozenges.” Agency for Toxic Substances and Disease Registry's website, <http://www.atsdr.cdc.gov/substances/toxsubstance.asp?toxid=27> (accessed July 14, 2013).

²¹ Cioc 2002, 89.

²² The notion of „tap and toilet” originally used by Cioc 2002.

²³ Cioc 2002, 89.

²⁴ RENZ 1983, 639-640.

Between 1904 and 1958, a total of eight water associations (*Genossenschaften*) were established in the Ruhr area by special laws (*Sondergesetzen*). These associations in the Ruhr area carried out extensive planning and construction for waste disposal, water supply, flood damage reduction, and land drainage, which caused significant problems, especially in former mining areas. Membership in the *Genossenschaften* was compulsory and voting power was distributed “in accordance with the size of contribution to an association’s expenses.” As a result, *Genossenschaften* were controlled by their largest and most affluent industrialist members.²⁵

Despite the evident priority given to industrial needs, the *Ruhrverband*, *Emschergenossenschaft*, the *Rurhtalsperrenverein*, the *Lipperverband*, the *Wupperverband*, the *Niersverband*, the *Lineg*, and the *Erftverband* were “the only organizations in the world that have designed, built, and operated regional systems for waste disposal and water supply” as recently as the 1960s, according to the Kneese and Bower.²⁶

From the early 1900s, the Ruhr Dam Association also facilitated the installation of mechanical treatment facilities such as the Imhoff tanks, to reduce the quantity and improve the quality of industrial effluent. These sedimentation tanks were promoted by Karl Imhoff, a water engineer. They functioned just like any other primitive sedimentation tanks. Water was rested in tanks to let solid particles sink to the bottom, and then the somewhat cleaned top layer of water was discharged to the Emscher. Mark Cioc notes that the high metal ore content sediment sludge was dried and sold as a low-grade nitrogen fertilizer, causing further environmental and health damage. All together, 138 Imhoff tanks were installed along the river between 1907 and 1914.²⁷

Another initiative to reduce water pollution along the river Ruhr was the Cooperative for a Clean Ruhr (1911). This association targeted the notorious phenol pollution of the coke and coal industry. By 1910, over 6,000 cubic meters of phenols were discharged in the Ruhr area, mostly to the Emscher, annually. Phenols could not become sediment in Imhoff tanks, and recycling was capital-intensive and not profitable. Phenols, however, were apparent and dangerous. They produced an undesired odor, contributed to the outbreak of waterborne diseases, and when built up in fish fat, they made caught fish inedible. Still, it took quite a while until the first phenol removal plants appeared in 1926. Even as late as 1956, there were only twenty such plants in operation, removing only about half of the Emscher’s phenol pollution.

The final stop for waste discharged by Swiss, French, and German industry to the Rhine and her tributaries was the Netherlands and Dutch cities. Here, the international pollution of the Rhine limited possibilities for the Netherlands’ growing urban population to extract drinking water after the 1870s. Water problems were especially pressing in Amsterdam, according to Cornelius Disco. The Dutch capital city acquired water from a Dune Catchment Area, and following chronic water shortages in dry summers, in 1885 the Dune Water Company was granted a concession to serve Amsterdam with water from the river Vecht, a river in the Rhine delta. Unfortunately, this plan did not provide solution after all, because water from the Vecht was very polluted, and the city commission forbade its use for drinking purposes.²⁸

While the Ruhr and Dutch urban areas struggled with water pollution and new industries thrived in Budapest. In some areas of Hungary where industrial potentials were left unexploited by private entrepreneurs because of the high financial risks involved, the Hungarian state intervened. In 1867, the Ministry of Finance initiated the construction of a state owned rail and rail wheel factory in Diósgyőr. Two civil servants, János Gombosy and Miksa Glanzer, were appointed to manage the construction works.

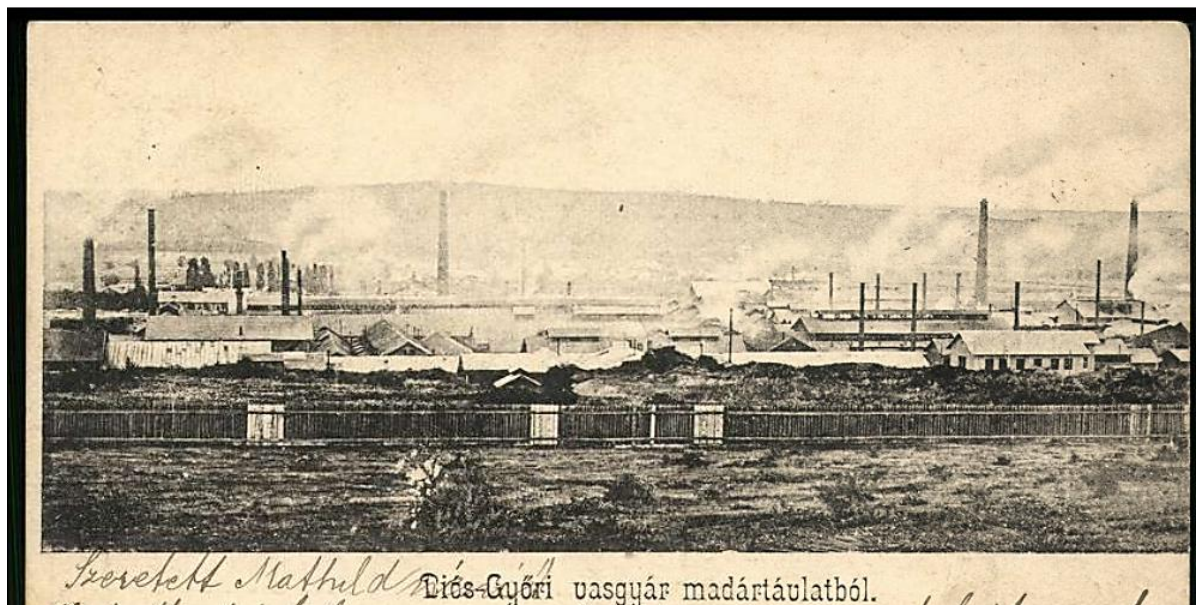
²⁵ KNEESE 1985, 238.

²⁶ Ibid., 237.

²⁷ Cioc 2002, 95.

²⁸ Disco 2007, 386.

The Royal Diósgyőr Iron and Steel Factory received large state orders. The environs of the factory were not the narrow and dark upper valleys of the Szinva and Garadna anymore. Diósgyőr mills needed more space and were built in the lower plain of the Szinva Creek, between the provincial towns of Diósgyőr and Miskolc. Within less than a century, these two towns and a handful of other smaller communities grew into an industrial center of over 225,000 people called “Greater Miskolc.”

The Diósgyőr factory on a postcard, around 1900.
Zempléni Múzeum [Museum of Zemplén], Szerencs (0129761)

The Diósgyőr factory was donated by the state with a number of coal and iron mines in the immediate surroundings of the factory, and also further away in the Rosenau (Rozsnyó, today: Rožňava, Szlovákia) and Rudabánya area. Local iron deposits around Diósgyőr were insignificant and could only be used as added materials. Therefore, iron ore was chiefly transported to Diósgyőr from the mines of Rudabánya and Telekes. Contrary to iron, local coal deposits in Pereces had substantial potential and were already extracted by the 1880s. In Pereces, a vital mining community had developed and the geographical range of mining had been extended to valleys north of the village by a 2,300 m coal and workforce rail tunnel. The upper layer of the Pereces coalfield consisted of poor quality brown coal, but coal from deeper layers was suitable for fueling Diósgyőr's steam engines.²⁹ Having its own brown coal was an advantage and made Diósgyőr more competitive on the domestic market. Further advantage was taken when the new Rožňava–Miskolc and Miskolc–Diósgyőr rail line was built. By rail, iron ore was easily transported to Diósgyőr, and the factory's steel products were linked to their markets in Hungary and abroad by rail when preconditions grew favorable and Diósgyőr began operation in 1870. First, furnaces and rolling plants were installed, but technological setbacks halted production. When production lines were finally running smoothly, it was difficult for the factory to gain a niche on the market, because it was already dominated by more established Western competitors. After years of struggles, the 1873 economic depression hit Diósgyőr especially hard. It took the plant over a decade to recover and it was able to fulfill its annual 11,000-ton rail production capacity for the first time only in the early 1880s.³⁰

²⁹ PÉCH 1873, 70.

³⁰ “d) Súlymértékek: 1 bécsi mázsa annyi mint 56.006: ötvenhat egész, hat ezredrész kilogr. [d] Weight, 1 Wiener Zentner (Viennese Centner) equals to 56.006 kilograms.]” Therefore 200,000 Zentner of iron equals to roughly with 112,000.tons. 1874. évi VIII. törvénycikk a métermérték behozataláról, [Act VIII/1874 on the Implementation of Metric Standard] Enacted in Budapest, Hungary.

Success continued thereafter. Diósgyőr rose from dismal to boom in a few years, and the factory was the supplier of the majority of rails during the second wave of the Hungarian railway construction boom in the 1880s. Besides rails, Diósgyőr produced slightly more than 5,000 pairs of train wheels a year. The factory also produced steel parts for bridges and the gigantic drill heads for the construction works of the Iron Gate river regulation project on the Lower Danube. To deal with competition, Bessemer converters, a Martin furnace, and a new generator plant were introduced. By the late 1880s, Diósgyőr emerged as a relatively modern and large factory in European comparison with 1,600 employees.³¹

But by the end of the 1890s conjuncture was over, and during the last years of the 19th century Diósgyőr was mostly restricted to producing steel parts for bridges. The growing number of military orders did not counterbalance economic decline, and in 1901, 1,000 workers were laid off and hundreds more were forced on holiday. After 1906, war preparations and artillery production orders continued to employ the Diósgyőr plant, and the advance of World War I provided a steady supply of contracts. Even though the production scale and success of the Diósgyőr mills was dwarfed compared to the giants of the Ruhr and Silesia, Diósgyőr and factories like it in Hungary made a solid industrial base for further industrialization under Stalinist development plans in the latter half of the twentieth century.

During the 19th century, and especially after the Compromise of 1867, Miskolc's population rapidly grew, and the city emerged as a center for industry and commerce. By the end of the 19th century, Miskolc and Diósgyőr, a former royal domain, jointly formed an urban area. A sign of urban growth was that the two main parts of the city were connected by light rail in 1897. For the urban areas' growing population, a reliable and safe water supply was needed. Miskolc commissioned József Fodor in 1885, and János Wein in 1890 to conduct research on the urban water supply of the city. Both Fodor and Wein considered two major options for water supply. They researched the limestone cave system of the Bükk Mountains. Here, significant amount of karst waters were stored in the hollow mountains, which after purification sprung to the surface in a number of locations in close proximity of the town. Another option was water from the river Sajó. However, bank filtration experiments on the Sajó produced unsatisfactory results. Therefore, engineers favoured the abundant karst springs of Tapolca.³²

The decision to supply Miskolc by the Tapolca springs was followed by lengthy negotiations with the Greek Catholic Bishop of Munkács (Mukachevo), the landlord of the area. The city council purchased the property in 1908 and the first version of the city's water supply and wastewater system was built between 1909 and 1913. This first system connected mostly wealthier residents to the water supply system. All together, 840 of the total 4,843 houses were on the grid by 1913.³³

Before World War I pollution on high levels was unheard in Northern Hungary, excluding a few tiny spots of industrial development. In Budapest, however, the situation was different. Large production capacities concentrated in and around this city, along with a steadily growing population. Act XXVIII of 1885 discussed the water use of industrial plants, and stated that in case of user disputes over water resources, considerable priority should be given to industrial plants over agricultural users. Field users could access water only on weekends, between 9 pm Saturday and 3 am Monday. Excess water use for agricultural users was only possible if they paid compensation to industrial users.³⁴

³¹ *Diósgyőr 1765-1910.*

³² VINCZE 1965, 140.

³³ VINCZE 1965, 140.

³⁴ 1885. évi XXIII. törvénycikk a vízijogról [Act. XXIII. in 1885 on Water Rights] Enacted in Budapest, Hungary. 30.§ and 31.§.

The “polluter pays” principle appeared in the 1885 Hungarian law. Owners of water infrastructures were obliged to pay compensation when “*they (owners of water infrastructures) changed the flow of water and that caused harm*” downstream. The 1885 law forbade any type and quantity of pollution in theory. The law did not establish a system of water pollution fines, rather pollution from “*factories, mines and other companies*” were treated on an individual case basis. After the examination of each case “*(state) authority decides what measures should be taken.*”³⁵ For those who did not comply with state measures, polluter fines were set: “*Fines up to 100 forints can be set (on those) [...] who pollute waters with harmful and infectious materials.*”³⁶

The 1885 water law and its remarks on water pollution followed Western European principles over water rights and pollution. Priorities were given to industrial water use over agriculture both in Hungary and in Western Europe. Both Hungarian and Western European law established the “polluter pays” principles in water regulation. During the second half of the 19th century, industrial development and urban expansion multiplied the volume of discharged wastewaters both in Hungary and in Western Europe.

The Aftermath of Rapid Industrialization. Environmental Awareness before WWI in Western Europe and in Hungary

In 1913, Hungarian water laws grew stricter. Tighter regulations reacted to the increased discharge of water pollutants. New regulations complemented the 1885 law, and aimed to enforce the protection of public health. The 1885 and 1913 water protection legislation had a favorable impact on water research as well. Gábor Baross, Minister of Communal Works, established a ministerial Department of Hydrography, Hungary’s professional government unit for water-related research. In 1952, this department evolved into the Institute for Water Management and Research (*Vízgazdálkodási Kutató Intézet*, VITUKI), and had considerable scientific authority over water supply and wastewater planning issues in Hungary.

To manage flood control, river channelization and the management of water resources, the Engineer Service (*Kultúrmérnöki Szolgálat*) was established with the leadership of Jenő Kvassay in the Ministry of Agriculture (*Földművelésügyi Minisztérium*) in 1879.

Water quality protection changed in the latter part of the 19th century in the United Kingdom. At that time, organic content of river flows generally determined the degree of pollution for authorities. By the beginning of the twentieth century, a growing number of engineers argued that relying solely on organic compounds was insufficient and the absorption of dissolved oxygen should be included in water quality monitoring. To make water quality monitoring more reliable, the November 1912 report of the Royal Commission supported the inclusion of oxygen absorption into the water quality monitoring process. It was, however, not until the interwar era when the professionalization of wastewater issues reached a higher level of complexity on a local level. For example, in response to the central government’s aim to control pollution with greater efficiency, the Nottinghamshire County Council’s Public Health and Housing Committee set up a Rivers Pollution Prevention Subcommittee in July 1923. This subcommittee was responsible for any pollution of watercourses county-wide, and received its first full time “Rivers Pollution Officer” in May 1927.³⁷

³⁵ Ibid., B) A hatósági rendelkezés alatt álló vizekről [B) About Waters Controlled by State Authorities], 24. § “A vizeknek ártalmas anyagokkal való megfertőztetése tilos. Hogy mily intézkedések szükségesek arra nézve, hogy gyárakból, bányákból és más vállalatokból hulladékok és megfertőztetett vizek más vizekbe bebocsáthatók legyenek: az iránt a közegészségügy követelményei és a fennálló használatok tekintetbe vételével a hatóság intézkedik.”

³⁶ Ibid., VII. Fejezet Büntető határozatok [Chapter VII. Punitive Decisions], 185. § Száz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő: 1. a ki vizeket ártalmas anyagokkal megfertőztet (24. §), a mennyiben az az 1879:XL. tc. 105. §-ba nem ütközik.”

³⁷ SHEAIL 2002, 51.

In the United Kingdom in the latter part of the 19th century, sanitary engineers “*emphasized, the most important, in any case, was the state of the river, once the discharge had been mixed with its water.*” The British system inspired other dilution and dilution-based wastewater discharge fines.³⁸

After the war, defeated Germany suffered under war reparations and the discharge of pollutants decreased for a brief period. In the weak and slowly stabilizing Weimar Republic, industrial production began to rise steadily after 1924 and it surpassed pre-war levels by 1928.³⁹

On the lower section of the Rhine, excessive pollution once again provoked growing concern over the water quality of Dutch rivers and water supply in the Netherlands. In 1927, the Dutch Ministry of the Interior and Agriculture established an interdepartmental commission for the “Taste and Smell of River Water” to investigate and analyze the condition of the lower Rhine in the Netherlands. Investigators were particularly concerned about phenol, saline, and chloride in water. Between 1927 and 1931, monitoring in the Nederrijn at Rhenen found an average 441 mg/l of electrical conductivity (*geleidingsvermogen*), 332 mg/l of solid materials (*vaste stoffen*), 61.9 mg/l of chloride, 3.2 mg/l of nitrate, 45.1 mg/l of sulfuric acid, 0.32 mg/l of ammonium, 29.3 mg/l of alkali metals such as Na⁺.⁴⁰

Even though the Rhine was very depleted, it was a straightforward choice as a source of water for Rotterdam, and the city’s first waterworks were established on the Rhine. Following the excessive international pollution of the Rhine upstream, typhoid epidemics threatened users, and several complaints were filed in Rotterdam about the phenol taste of drinking water from the Rhine. Phenol pollution continued episodically and in 1929 Rotterdam was forced to install new sand filters and in 1931 the city waterworks introduced chlorination to prevent epidemics.⁴¹

Bibliography

Diósgyőr 1765–1910

A Diósgyőri M. Kir. Vas- és Aczélgyár története 1765–1910 [The History of the Royal Hungarian Diósgyőr Iron- and Steel Factory 1765-1910]. Miskolcz: Szelenyi És Társa Könyvnyomdája, 1910.

BERGHAHN 2001

BERGHAHN, Volker. “Demographic Growth, Industrialization and Social Change.” In *19th century Germany. Politics, Culture and Society 1780–1918*, ed. by John BREUILLY, London: Arnold, 2001. 185–8.

BLACKBOURN 1997

BLACKBOURN, David. *Fontana History of Germany, 1780–1918: the Long 19th Century*. London: Fontana, 1997.

BLACKBOURN 2007

BLACKBOURN, David. *The Conquest of Nature, Water, Landscape, and the Making of Modern Germany*. New York–London: W.W. Norton, 2007.

BRAUN 1990

BRAUN, Hans-Joachim. *The German Economy in the Twentieth Century*. London–New York: Routledge, 1990.

CIOC 2002

CIOC, Mark. *The Rhine: An Eco-Biography, 1815–2000*. University of Washington Press, 2002

CLAPP 1994

CLAPP, W. Brian. *An Environmental History of Britain since the Industrial Revolution*. London–New York: Longman, 1994.

³⁸ Ibid., 48.

³⁹ BRAUN 1990, 48.

⁴⁰ DISCO, 392–394. Figures from the Table on 394.

⁴¹ Ibid., 388–390.

CORNELIUS 2011

CORNELIUS, S. Deborah. *Hungary in World War II. Caught in the Cauldron*. New York: Fordham University Press, 2011.

DISCO 2007

DISCO, Cornelis. "Accepting Father Rhine? Technological Fixes, Vigilance, and Transnational Lobbies as „European” Strategies of Dutch Municipal Water Supplies 1900-1975." *Environment and History* 13, No. 4 (2007): 381–411.

EVANS 2006

EVANS, J. W. Robert. *Austria, Hungary and the Habsburgs, Essays on Central Europe, c. 1863-1867*. Oxford: Oxford University Press, 2006.

HOBBSAWM 1989

HOBBSAWM, Eric J. *Industry and Empire, An Economic History of Britain since 1750*, Weidenfeld and Nicolson: London, 1989⁶

KATUS 1979

KATUS, László. "A Gazdasági fejlődés politikai feltételei [The Political Preconditions of Economic Development]." In *Magyarország története 1848–1890 [A History of Hungary 1848–1890]*, ed. by László KATUS,, 933–1038. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.

KNEESE–BOWER 1985

KNEESE, V. Allen, and BOWER, T. Blair. *Managing Water Quality, Economics, Technology, Institutions*. Washington D.C: Resources for the Future and the John Hopkins University Press, 1985.

MAŁOWIST 2009

MAŁOWIST, Marian. "East and West Europe in the 13th-16th centuries. Confrontation of social and economic structures." In: *Eastern Europe and World Development 13th – 18th centuries. Collection of Essays of Marian Małowist*, ed. by Jean BATOU and Henryk SZLAJFER. Leiden-Boston: Brill, 2009. 215–227.

MOSLEY 2008

MOSLEY, Stephen. *The Chimney of the World. A history of Smoke Pollution in Victorian and Edwardian Manchester*. London-New York: Routledge, 2008.

PÉCH 1873

PÉCH, Antal. *Jelentése a selmeczi és diósgyőri területben és Rézbánya vidékén létező állami bányák és kohók állapotáról [His report on the condition of mines and furnaces in the Selmecz, Diósgyőr and Rézbánya areas]*. Budapest: Magyar Királyi Állami Nyomda, 1873.

RENZ 1983

RENZ, F. W. "Goals and management of the Ruhr Reservoir System since the Beginning of our Century". *Scientific, Procedures Applied to the Planning, Design and Management of Water, Resources Systems. Proceedings of the Hamburg Symposium of IAHS, August 1983*. Hamburg: IAHSPubi, 1983. 637–647.

ROMSICS 1999

ROMSICS, Ignác. *Hungary in the Twentieth Century*. Budapest: Corvina–Osiris, 1999.

SHEAIL 2002

SHEAIL, John. *An Environmental History of Twentieth-Century Britain*. Basingstroke: Palgrave, 2002.

UEKÖTTER 2005

UEKÖTTER, Frank. "Polycentrism in Full Swing, Air Pollution Control in Nazi Germany." In: *How Green were the Nazis?, Nature, Environment and Nation in the Third Reich*, ed. by Franz-Joseph BRÜGGEMEIER, Mark CIOC, and Thomas ZELLER. Athens: Ohio University Press, 2005. 101–128.

VINCZE 1965

VINCZE, Oszkár. "A miskolci vízmű (Miskolc Waterworks)." *Vízgazdálkodás* 5, No. 5 (1965): 140–144.

A Lenin Kohászati Művek éjjeli szanatóriuma Miskolc-Tapolcán (1955–1976)

KARLAKI Orsolya

The Night Sanatorium of the Lenin Metallurgical Works (LKM) in Miskolc-Tapolca (1955–1976)

Családi albumokból előkerülő régi képek: *borostyánnal futtatott ház előtt nyugágyban üldögélő fiatal férfiak, vagy a rádió előtt egyen rózsás pongyolában mosolygó hölgyek*. Akinek a családjában van ilyen fénykép, hozzátartozója feltehetően az LKM-ben¹ dolgozott az 1960-as években, ahonnan beutalták az éjszakai szanatóriumba. Ez a legendás intézmény a mai Miskolc-Tapolcán, akkori nevén Görömböly-Tapolcán, a stranddal szemközt meredek kaptatón épült egykori villában működött.²

Bár máshol is volt hasonló az országban, mégpedig a mecseki szénbányászoknak 1955-ben létrehozott, és azóta is működő sikondai *Bányászati Utókezelő és Éjjeli Szanatórium*, Tapolcán csupán éjjeli szanatóriumot alapítottak, amelynek szolgáltatását csak a miskolc-diósgyőri kohászat dolgozói vehették igénybe. Működése alatt sokan megfordultak benne, mégis elég nehéz a történetére vonatkozó adatoknak nyomára bukkanni. Az épület, amelynek telkére az 1970-es években egy „szocialista” üdülőt is felépítettek, ma is áll, és magánkézből van. Egy 1965-ben kiadott gyári kiadvány úgy említi, mint a szociális és egészségvédelmi terület egyik vívmányát:

*Az egészségvédelem érdekében védőételeket és védőitalokat, valamint díjmentes munkaruhát bocsátanak rendelkezésre. Éjszakai szanatóriumot is rendszeresítettek. Az egészségileg rászoruló dolgozók kéthetenkénti váltással, munkaidő után a gyönyörű fekvésű Görömböly-Tapolcán felállított éjjeli szanatóriumba vonulnak, s ott orvosi felügyelet mellett a másnapi munkakezdésig pihennek.*³

Mivel ez idáig igen kevés dokumentum került elő a szanatóriummal kapcsolatban, a családoknál őrzött fényképek és az ezek nyomán születő néhány visszaemlékezés alapján igyekszünk működésére némileg fényt deríteni. Az éjszakai szanatóriumról mint szolgáltatásról meglepően egyezőek az emlékek mind a fenntartó, mind a beutaltak részéről, ráadásul olyan egykori dolgozók is világosan emlékeznek rá, akik nem jártak ugyan a falai között, de tudtak róla. A visszaemlékezések a működés időtartamára vonatkozóan igen eltérőek, úgy tűnik azonban, hogy 1955 körül indult, majd az 1960-as években volt a legnépszerűbb, ekkor vették a legtöbb igénybe, a megkérdezett egykori munkások ugyanis ezt az időszakot ismerték leginkább;⁴ míg az LKM egykori vezérigazgatója, dr. Drótos László 1976-ra teszi a végleges bezárását.

¹ LKM = Lenin Kohászati Művek, a Diósgyőr-Vasgyári Kohászat neve 1953-tól 1989-ig.

² A villa építtetőjét nem sikerült beazonosítani. Egy 1935-ben készült turisztikai térképen még nem szerepel (GÁSPÁR Imre: *Görömböly-Tapolca üdülőhely térképe*. Miskolci Nyomda, Miskolc, 1935), a területen akkor Miskolc neves kereskedőinek hétvégi telkei, esetleg kis nyaralói sorjázta. Elképzelhető, hogy valamelyikük emeltetett ott családi villát.

³ *Lenin Kohászati Művek: Miskolc-Diósgyőr*. Szerk.: Bozsik Pál et al. LKM Vezérigazgatóság, Miskolc, 1965. 93.

⁴ Egy 1960-ban kiadott LKM-kiadványban már képpel és megnevezéssel szerepel, de nem írnak róla részletesebben, családi albumban pedig 1955-ből is találtam fényképet a szanatóriumról, vagyis ekkor már bizonyosan működött.

Az LKM tapolcai éjjeli szanatóriumának épülete 1960 körül. Fénykép. MMKM KM 2006.192.9.

Az éjjeli szanatórium létrehozása Valkó Márton (1911–1996, vezérigazgató: 1953–1964) nevéhez fűződik, aki 1953–1964 között több mint 10 évig irányította a gyárat. Az egykori tapolcai villalakást több szobás szanatóriummá alakították át, amelyet a Lenin Kohászati Művek munkásai vehettek igénybe, orvosi beutaló alapján. A női és férfi turnusok felváltva használták kétheti vagy havi beosztásban, a munkaidő leteltével a gyárból külön busszal szállították ide a munkásokat. A gyár sajátos egészségvédelmi szolgáltatásaként a cél ugyan a dolgozók fizikai állapotának feljavítása volt, de az ápolás alatt nem mentették fel őket a munkavégzés alól, a műszakból jártak ide pihenni. A könnyítést az jelentette, hogy a beutalás időszakára állandó délelőtti beosztásban voltak, vagyis délután 2 óra után érkeztek a szanatóriumba, és reggel 6 órakor, mikor „fújt a gyár”, ők már a posztjukon kezdték a munkát.

Reggeli a szanatóriumban az 1950-es évek végén. Fénykép. MMKM KM 2006.192.7.

A beutalást, rászorultság alapján, a gyári üzemorvos, szakszervezet, üzemi tanács, nőtanács stb. javasolhatta. Akinek felajánlották, többnyire élt a lehetőséggel, a munkások körében népszerű juttatás volt. Nem volt kötelező elfogadni, ha valaki nem tudta egyéb, legtöbbször otthoni kötelezettsége miatt megoldani, hogy otthonán kívül töltsse a szabadidejét, nem kötelezték a beutalás elfogadására. Népszerűsége sokaknak éppen abban rejlett, hogy a munkásokat nem mentették ugyan fel a munkavégzés alól, de az otthoni teendők ellátása lehetetlen volt, hiszen nem jöhettek ki a szanatóriumból, így adva volt a valódi pihenés lehetősége.

Orvosi vizsgálat a szanatóriumban, 1955 körül. MMKM KM 2006.192.4.

A beutaltak délutánjaikat állandó orvosi és nővéri felügyelet mellett pihenéssel, társas tevékenységgel, bőséges étkezéssel töltötték, szinte szállodai körülmények között, hiszen itt elsősorban olyan munkások pihentek, akiknek életkörülményei elmaradtak a szanatórium nyújtotta színvonaltól: pár ágyas szobák, zuhanyzók, napi többszöri étkezés, TV, rádió, könyvtár, kert. Az éjjeli szanatórium gondolata, szokatlansága ellenére is, illeszkedett a gyár vezetésének korábbi, kapitalizmus-kori törekvéseihez: különböző szociális gondoskodással javítani a munkások életkörülményein, ezért jött létre a 19. század végén a vasgyári kolónia is.

A szanatóriummal kapcsolatos első interjúrészletben dr. Drótos László emlékezik,⁵ aki az 1960-as években titkárként dolgozott a gyárban dolgozott, s mint végzős egyetemista – kivételezettként – éppen vizsgaidőszakban élvezhette a szanatórium szolgáltatásait, és mint későbbi vezérigazgató, az épület további sorsáról is felvilágosítással szolgált.

Na, most a 60-as években még mindig elég nehezek voltak a körülmények, köztük az élelmezés, az ellátás. És ugye a Kohászatnál az emberek elég tekintélyes része nehéz fizikai munkát végzett. Akkor még különösen, meleg üzemekben kellett, hogy dolgozzon. [...] A meleg üzemekben országosan is voltak szociális kedvezmények, pl. hamarabb mehetek nyugdíjba, úgy, mint a bányászoknál.

Ezek voltak azok a környezeti előzmények, melyeket figyelembe véve, Valkó Márton vezérigazgató, aki amúgy is különleges szociális érzékenységgel rendelkezett, mint említettem, Franciaországban töltött több évet a '30-as években. Ő találta ki, hogy azok az emberek, akikről orvosilag is megállapítható, meg a szociális vezetés is kiderítette, hogy olyan helyzetben vannak; tehát, akik egészségileg és családiról, szociálisan olyan helyzetben vannak, hogy indokoltta teszik, azoknak csinálnak a gyár közelében egy orvosilag felügyelt, bentlakásos szanatóriumot. S ezt nevezzék el éjszakai szanatóriumnak, mert a munkát nem kell abbahagyni, dolgozni lehet mellette. Tehát nem olyan állapotban vannak, hogy munkaképtelenek az illetők, csak le vannak fogyva, rossz a táplálkozásuk, le vannak strapálva, pihenés nélkül kezdik a következő műszakot. Ezeket az embereket az üzemi szakorvos, meg a szakszervezeti megbízott kiválogatták és egy busznyi, olyan 30-40 fős csapatot a gyár különböző munkaterületeiről havonta összeszedtek, és egy hónapra később 3 hétre kiküldték Tapolcára, ebbe a berendezett éjszakai szanatóriumba. Azért, hogy pihenjenek, kondícióba jussanak, magasabb kalória és tápértékű élelmet kapjanak; és mindezt úgy, hogy folyamatos orvosi vizsgálat, teljes kiszolgálás legyen 24 órában. Reggel ment értük a busz, úgy hogy 6-ra beérjenek, és 2-kor ugyancsak várta busz őket, beszálltak és mentek ki az éjszakai szanatóriumba. [...]

Ezt mind a gyár állta, tehát egy fillért nem kellett fizetni. Ugye, akkor hízni kellett, most meg a fogyókúráért fizetnek sokat. [...] Nem járhattak haza, a dohányzás volt még korlátozva, valami helyiség volt kinevezve ennek. Mikor hazajöttek a munkából, volt egy ilyen délutáni csendes pihenő. Hajnali fél 5 körül volt az ébresztés, mert reggelizni kellett és hatra beérni a gyárba. [...]

Döntően a melegüzemekből: a nagyolvasztóból, a Martin-acélműből, a hengerműből és a kovácsüzemekből. De jöttek ezen kívül a csavargyárból, a karbantartó üzemekből. Ki ne felejtsem, akkor még nagyszámban voltak a tűzálló téglagyárból, ott szilikózis veszélyben voltak az emberek. [...]

A személyzet ott volt külön az épületben folyamatosan. Volt az egésznek egy vezetője, aki ellenőrizte a dolgokat. [...]

Nagyon népszerű volt. Sorban álltak érte. Előjegyzés volt rá.

Persze az illetőknek is megvolt a maguk szempontjai, nem csak a termelő üzemeknek. Az otthon, a családi dolgok is meghatározták a lehetőségeket. Mert ha épp mezőgazdasági munka volt, akkor nem nagyon szívesen ment, akkor vonakodás volt. De általában népszerű volt. (Drótos L.)

Ezt a szolgáltatást elsősorban a nehéz fizikai munkát végzők vehették igénybe, de ha a feltöltöttség vagy egyéb szempontok megengedték, akkor irodisták, szellemi dolgozók is eljutottak, mint a következő visszaemlékező, aki fiatal lányként jutott be a szanatóriumba:⁶

⁵ Dr. Drótos László 1982–1988 között volt az LKM vezérigazgatója, az interjút 2013. nov. 12-én készítette: Karlaki Orsolya

⁶ K.L.-né Ilona, LKM dolgozó. Az interjút 2013. okt. 31-én készítette: Karlaki Orsolya

Az üzemi Nőtanácstól valaki megkérdezte, van e kedvem elmenni.

Én meg: hát hogyné.

Főleg azokat vitték, akik ilyen rosszabb egészségi állapotú nők voltak. Engem azért választottak, mert sovány voltam. Olyan 18 éves koromban, a '60-as években volt ez.

Akinek nem volt családja, az nyilván könnyebben elvállalta. Azokat vitték, akik ilyen nehéz fizikai munkát végeztek az üzemekben. Elsősorban azokat.

Mondjuk én irodán dolgoztam, csak túl soványnak találtak, vagy létszámihiány volt. A sógornőm Magdi is volt. Ő is irodista volt. Na, mondjuk ő is sovány volt.

Akkor nem a fogyókúra tábor volt divatban, hanem ez.

Teljes ellátást kaptunk, volt orvosi ellátás is. Igyekeztek felhizlalni minket. Aki a legtöbbet híztta, az kapott egy tortát, hogy hízzon tovább.

És akkor délután volt ilyen klubműsor, vagy amit csináltunk magunknak. Volt ilyen népi tánc tanulás stb. Reggel behoztak, délután vittek ki.

A teljes ellátás is egy juttatás volt, meg a pihenés. Már az megérte.

Délután nem otthon csináltad a házimunkát, hanem pihentél. Ebéd előtt lemértek, hogy hány kg-ot hízik az ember. Én nem sokat híztam.

Nekem jó volt. Egyedül voltam, és ez szórakozás volt, barátságok kötődtek ott.

Falusi környezetből beszabadult az ember, ez érdekes volt. [...]

Azt hiszem, 4 ágyas szoba volt. Nem egy ilyen tömegszállás. Volt fürdő, zuhanyzó. Sőt még ilyen rózsás pongyolát is kaptunk. Le is vagyunk fotózva.

Volt ott valami fotós. Ilyen üzemi, vasgyári fotós. A képekért aztán már fizetni kellett, ki mennyit rendelt. A szanatóriumért nem kellett fizetni.

Egyszer voltam, aztán én többet nem foglalkoztam azzal már. Olyan tíz múlva jártam arra, de már be volt zárva. (K.L.-né Ilona)

Női turnus érkezik a szanatóriumba, 1960 k. Fénykép. MMKM KM 2006.192.7.

Az éjszakai szanatórium az 1970-es évek közepéig működött, majd, mivel a szanatórium tapolcai épülete továbbra is a gyár tulajdonában maradt, csereüdülőként funkcionált, ahová a „testvéri” országokból érkeztek a kiválasztottak. Az így megnövekedett igények miatt a kertjében felhúztak egy újabb épületet is.

A végén az igény már inkább csökkent. Akkor lett abbahagyva, mikor már nem volt ez annyira kuriózum, mint korábban. Lecsökkent az érdeklődés, részben, hogy az emberek is saját maguk lehetőségei szerint jobban hozzájutottak megfelelő élelemhez, és jobban beosztották az erejüket. E miatt szűnt meg.

1976-ben szűnt meg éjszakai szanatórium lenni és utána, mint csereüdülőt használta a gyár, általában németek és oroszok jöttek, a szocialista blokkból. A mieink meg mentek cserébe, ilyen gyakorlat is működött. Olyan 15 évig ment ez, tehát a 60-as évek elején kezdődött.” (Drótos L.)⁷

Az éjjeli munkásszanatórium mint korabeli „wellness-szolgáltatás” kapcsán a helyzet sajátosságát nem feledve, mégiscsak „értelmét” látták egy ilyen munkaidő utáni pihenésnek, és a hízókúra-fogyókúra ellentétet mindenki megemlítette, s ez nagyon is kifejezi a kor változásait is.

Ám az akkori „szórakozási” kínálat: torna, vetítések a TIT-től, társasjátékok, klub délutánok, táncok, napozás a kertben, talán egy mai csendes szanatóriumban is jól esne.

Mint ahogy, egy ilyen lehetőség is.

Ha volna rá pénz, lehetne csinálni, mert sok emberre ráfér munka mellett egy kis pihenés, mert nagyon idegesek az emberek. Nagyon sok embernek elférne. Inkább idegileg vannak tönkre ma az emberek, mint fizikailag. De miből? Hol? Meg ki? (S-né Mária)⁸

Az egykori éjjeli szanatórium épülete ma (Karlaki O. felv.)

Múzeumi gyűjtemény

MMKM KM = Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Kohászati Múzeuma, Miskolc-Lillafüred

F = Fotógyűjtemény

⁷ Dr. Drótos László 1982–1988 között volt az LKM vezérigazgatója, az interjút 2013. nov. 12-én készítette: Karlaki Orsolya.

⁸ S-né Mária, LKM dolgozó, az interjút 2013. nov. 16-án készítette: Karlaki Orsolya.

A szlovákiai Vaskultúra Útjának emlékei és megőrzésük

KUNHALMI Gábor,

a Szlovák Vaskultúra Egyesület (Slovenská železná cesta) elnöke

The Iron Route's cultural heritage and its preservation in Slovakia

One of the objectives of cultural routes is preservation of cultural heritage. Two types of cultural heritage are possible to appoint – so called spiritual and substantial heritage. Both have particularity and purpose. Between spiritual heritages, we can arrange traditions. The mining and metal production are the most ancient human works. There are several cultural routes in Europe, one of them is Central European Iron Trail. Jumping over leather, mining parade in mining cities in mining uniform in different occasions and so on. One of these were for example 15th meeting of mining and metallurgical cities in 2013 in Košice. In this paper are some examples for both forms of heritage.

*

Az Európai Tanács szerint a kulturális utak egyik célja a kulturális örökség megőrzése. A kulturális örökségnek kétféle formája van: szellemi és anyagi örökség. Az anyagi örökség közé számítjuk a berendezéseket – bányákat, kemencéket, szerszámokat –, míg a szellemi örökség részét a könyvek, okmányok, szokások és hagyományok képezik. Felmerülhet a kérdés, miért kellene megőrizni a Vaskultúra Útja vagy bármely más kulturális út örökségét. A legfontosabb ok: megőrizni a jövő generáció részére ezt a hagyatékot, hogy ismerje és több célra is kihasználhassa. A Közép-európai Vaskultúra Útja az Európai Tanács által regisztrált 28 kulturális út egyike; olyanokkal említik egy sorban, mint például a Mozart-út, a *Via Regia*, a *Via Francigena*, az Olajfa út és így tovább. Ide tartozik a három Osztrák Vaskultúra Útja, a Szlovák, a Szlovén, a Német Vaskultúra útja, de sok más is. Az elnevezés ugyan Vaskultúra Út, de ide számítjuk az ércbányászatot, az ércelőkészítést és a színesfémek metallurgiáját is.¹

Szellemi örökség – hagyományok

A bányászat, a fémek kohósítása, a fémfeldolgozás a legrégebbi tevékenységek közé tartozik az emberi történelemben. Erről tanúskodik a fémkorszakok (réz-, bronz-, vas-) létezése és időtartama. Ehhez fűződnek a hagyományok is: a bányász-hagyományok a legkorábbiak közé sorolhatók mások mellett. A bányász-címert, az egymáson keresztbe helyezett kalapácsot és vésőt az etruszkok vezették be a bányászat szimbólumként. A bányász és a kohász védőszentje – Szent Borbála és Szent Kelemen – a legrégebbi védőszentek egyike. A bányász díszegyenruha, a szakestély, a bőrugrás, a bányászfelvonulás ugyancsak régi hagyomány, ahogyan élő szokás az MEEs (Közép-Európai Vaskultúra Útja Egyesület / *Mitteleuropäische Eisenstrasse* / *Central-European Iron Trail*) tagállamainak műszaki egyetemein a szakestély rendezése is. A szakestély jelenlegi formájának eredete a Selmezbányai Bányakadémiához kötődik, és az utódegyetemeken (Miskolcon, Kassán, Leobenben, Ostraván) minden tanévben az egyik legnevezetesebb ünnepség. A bányászegyesületek őrzik ezt a hagyományt, amit bizonyít az alábbi fénykép is az Iglói (Spišská Nová Ves, Szlovákia) Bányász Egyesületről: a bőrugrás az új bányászok és kohászok jelképes felvétele ezekbe a szakmákba.

¹ A Szlovák Vaskultúra Egyesület szervezeti szabályzata.

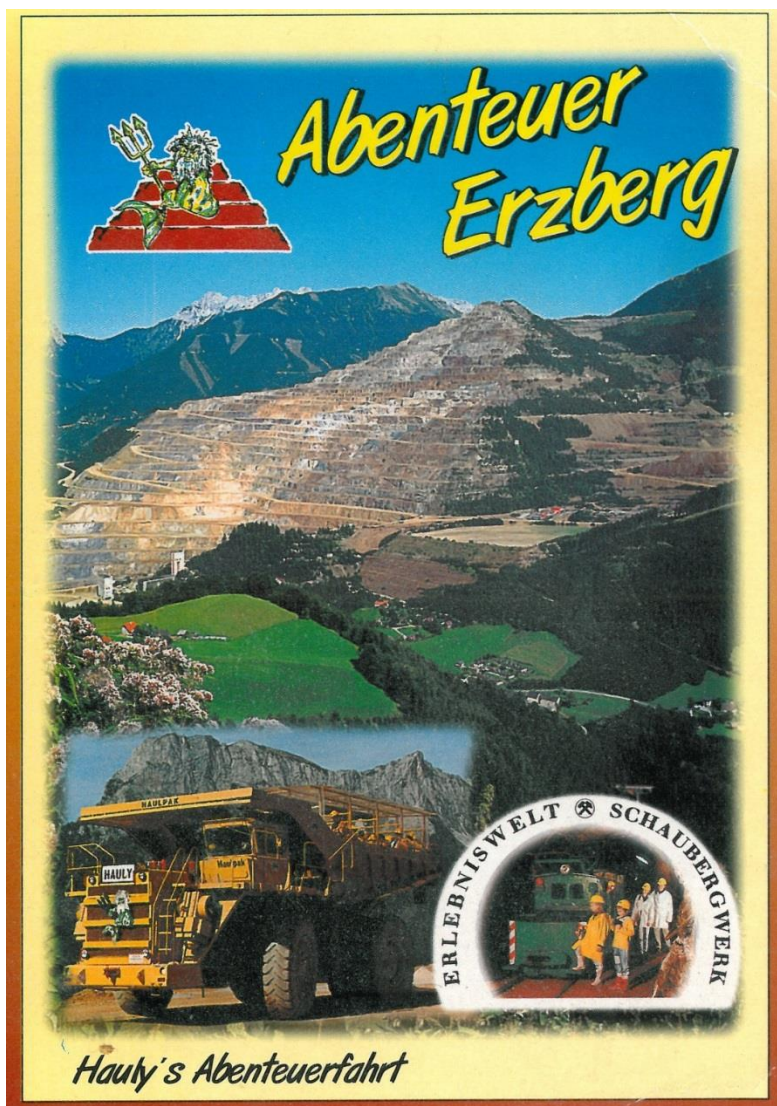

1. Bőrugrás az Iglói (Spišská Nová Ves, Szlovákia) Bányász Egyesület szakestélyén, a Szerző felvétele

Bányásztalálkozók, konferenciák, ásványkiállítások, ásványbörzék, fúvószenekarral kísért díszgymengetések felvonulások minden országban léteznek és nagy érdeklődést keltenek a nagyközönségben. A bányászrendezvények csúcsa az Európai Bányász-Kohász Találkozó: 2010-ben Pécsen, legutóbb pedig – 2013-ban – Kassán (Košice, Szlovákia) került megrendezésre. Kassán több mint 1500 résztvevő volt jelen, nyolc fúvószenekar vonult fel és értékes programokban bővelkedett a rendezvény. Az alábbi felvétel ízelítőül szolgál az eseményről és annak hangulatáról.

2. Felvonulás 15. Európai Bányász- és Kohóvárosok Találkozásán. 2013, Kassa (Košice, Szlovákia).
 A Szerző felvétele

3. Az erzbergi bányaskanzen (Ausztria) reklámfényképen

A szellemi örökség szép példája a Szent Borbála-könyv, amelyet Tóth János, a zalaegerszegi Magyar Olaj- és Gázipari Múzeum igazgatója, illetve Ősz Árpád, az OMBKE (Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület) egykori szakosztályelnöke szerkesztett. Szerepel benne a Szent Borbálának szentelt összes magyarországi szobor, festmény, valamint hozzá kötődő templomi és bányászszászlok, címerek, imák, fohászok és énekek, amelyek kápolnáknak, templomoknak, bányáknak és más helyeken találhatóak. Komplex szellemi örökséget képeznek a múzeumok és az „open air” jellegű bánya- vagy kohóskanzenek: régi aknák ércfejtési folyamatait bemutató berendezéseket, szerszámokat őriznek a jelen és a jövő generációinak. Egy ilyen bánya-skanzen létesült az osztrák Erzbergben, ahol az akna elején még "robbantást" is láthatnak a látogatók egy hatásos videó vetítésének formájában. A selmecbányai (Banská Štiavnica/Schemnitz, Szlovákia) található hasonló skanzen, a Bertalan-akna, amelynek a bejáratát mutatja az alábbi fénykép.²

² Szent Borbála, a bányászok és kohászok védőszentje. Szerk.: DALLOS Ferencné. OMBKE Kőolaj-, Földgáz- és Vízbányászati Szakosztálya. Montan-Press Rendezvényszervező, Tanácsadó és Kiadó Kft., Budapest, 2010.

4. A selmecbányai (Banská Štiavnica, Szlovákia) Bertalan-bánya bejárata a bányász-skanzenben
A Szerző felvétele

Érdekesekek, látványosak és tanulságosak a történelmi hűségre törekvő vas- és rézolvastás-bemutatók szerte Európában. Néhány év óta rendszeresen megrendezik Magyarországon Somogyfajszon, de Csehországban Adamov mellett és Elba szigetén Portoferreillo közelében is. Rendkívül népszerű az osztrák Ybbsitzben megrendezett Ferraculum-ünnepség (*Schmiedefest Ferraculum, Ybbsitz, Österreich*), amely egy nemzetközi művészkovács-verseny. A rendezvény az adventi időszakban zajlik a városka utcáin, ahol a kovácsok mesterségüket és szakértelmüket mutatják be és meg is tanítják az érdeklődőknek munkájuk alapfogásait.

Anyagi örökség

Hagyományőrzés szempontjából az anyagi örökség legalább olyan fontos, mint a szellemi, sőt talán még nehezebb megőrizni, mint az előbbi. Ennek oka nyilvánvaló: igen sok egykori ipari műemlék és vaskultúra-emlék rendkívül rossz, elhanyagolt állapotban van, több már megsemmisült, összeomlott. Egész Európára, sőt az egész világra jellemző ez az állapot, bárhol megfigyelhető mindaz, amit a Szlovákia területén található ipari emlékekről is el lehet mondani. Elsőként érdemes említenem az Andrássy család által alapított és Andrássy Gyula által működtetett dernői (Drnava, Szlovákia) vasüzemet Rozsnyótól (Rožnava, Szlovákia) nem messze. Vasmű és öntöde működött itt, ami arról vált híressé, hogy a pest-budai Lánchíd alkatrészeit készítették a falai között. Amikor William Tierney Clark angol tervező és építész belefogott a híd tervezésébe, az elképzelések szerint angol vasmű szolgáltatotta volna a híd alkatrészeit. Andrássy Gyula próbaként egy pár láncszemet öntetett, és felajánlotta, hogy Dernőn készítsék el a szükséges alkatrészeket. Miután a gyártmányok sikeresen helytálltak szilárdságban és más mechanikai tulajdonságokban, a dernői vasmű nyerte el a megbízást a Lánchíd alkatrészeinek elkészítésére. Egy próbáláncszem a Budapesti Közlekedési Múzeumban, egy másik a krasznahorkai várban (Hrad Krásna Horka, Szlovákia) van kiállítva, míg Dernőn sajnos csak a régi vaskohó falai maradtak meg, és semmilyen nyoma nincs annak, hogy itt készítették az említett alkatrészeket.³

³Juraj SCHMIED—Lubos WEIGNER: *Dejinyhutnictva na Slovensku /History of metallurgy in Slovakia/: história výrobyželeza, neželeznych a drahýchkovov na území Slovenska*. Tibor Turčan—Banská agentúra, Košice, 2006.

6. Az István-kohó maradványai Kluknón (Kluknava, Szlovákia), a Szerző felvétele

Hasonlóan értékes emléket képvisel a kluknói (Kluknava, Szlovákia) István-kohó maradványa. A kohót 1847-ben létesítették és tetraedrites érceket dolgoztak fel benne réz, antimon, higany és ezüst kinyerésével. A tetraedrites ércek feldolgozása a mai napig nagy probléma, főleg ökológiai szempontból. Annak ellenére viszont, hogy az akkori eljárás ma nem működhethetne az említett ok miatt, nagy elismerést érdemel, hogy már ebben az időben üzemben volt. Szintén kiemelkedő ide kötődő esemény, hogy 1992-ben ebben a kohóban indították el másodikként Európában a réz-elektrolízist. Az István-kohónak sajnos csak a falai maradtak meg és nagyon időszerű lenne a rekonstrukciója. Egy iglói vállalkozó elkezdte ugyan a felújítását, amelynek során sikerült feltárnia az egyik kemence alját, de szerény pénzügyi lehetőségei miatt nagyon lassan halad a munka. A Szlovák Vaskultúra Útja igyekszik olyan alapítványokat bevonni, amelyek segítségével nagyobb befektetéssel tudnák a kohó rekonstrukcióját véghezvinni, de eddig eredménytelenül. Hasonló a sorsa az Etelka-kemencének is Alsó Sajón (Nižná Slaná, Szlovákia), amely Andrassy Manó/Emánuel gróf (1821–1891) vállalkozása volt, és hosszú ideig sikeresen működött. Mára azonban nagyon leromlott az állapota, de ebben az évben egy vállalkozó elkezdte a rekonstrukcióját, remélhetőleg sikeresebben.⁴

⁴A Szlovák Vaskultúra Útja (Slovenskáželeznácesta) honlapja: www.zeleznacesta.sk

Még nagyon sok ehhez hasonló objektumot lehetne említeni Szlovákiában, de a többi MEEs-tagállam területén is. Ezeknek az ipari műemlékeknek a rekonstrukciója, az örökségük megőrzése és hasznosítása a regionális ipartörténet illetve az idegenforgalom számára – ezek a legnehezebb, egyszersmind legszükségesebb feladatok a Vaskultúra Út Egyesületek előtt az MEEs-tagországokban annak érdekében, hogy az ipari örökség, a hagyományok és szokások ne csak kijelentésekben és jelszavakban, de a valóságban is teret kapjanak. Egyként kellene munkálkodnia a közös cél elérésén az összes említett szervezetnek: így lehetnének mindannyian elégedettek, de a kulturális és ipari örökségünk is betölthetné rendeltetését, a múlt megfogalmazná a jövőnek szóló üzenetét.

7. Az Etelka-kemence Alsó Sajón (Nižná Slaná, Szlovákia), a Szerző felvétele

Nógrád megye iparának múltja, különös tekintettel a vasiparra

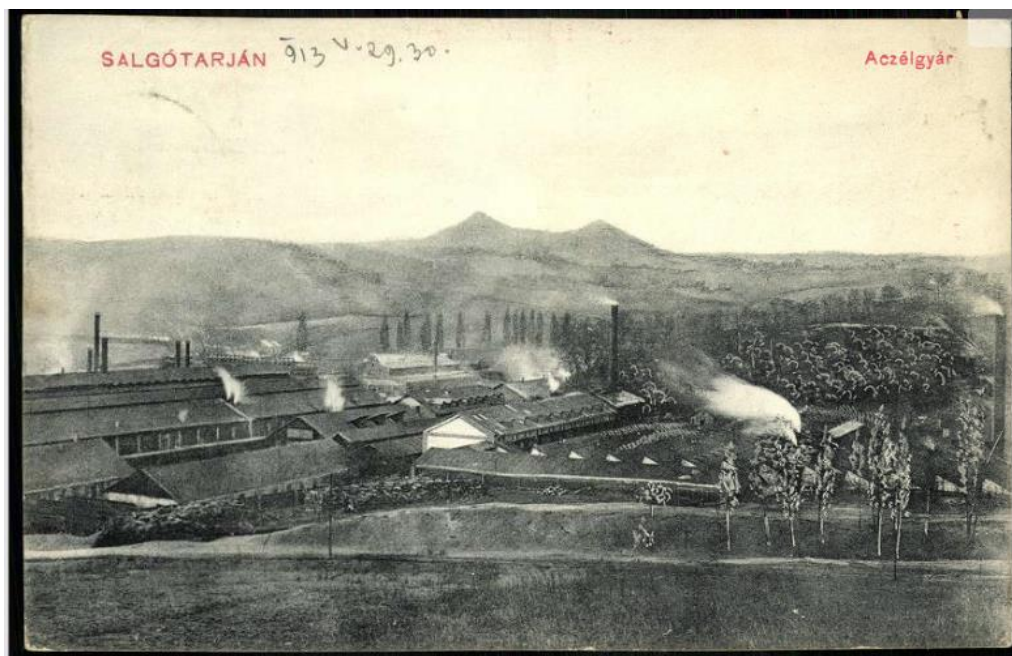
LIPTAY Péter

Nógrád Megyei Bányász-Kohász Hagyomány-ápoló Egyesület

Nógrád county's industrial history, especially the iron industry

Először is köszönetet szeretnék mondani a szervezőknek, hogy a mai rendezvényre meghívtak és egyben felkértek Nógrád megye ipartörténetének összefoglaló ismertetésére.

Hogy mikortól lehet Nógrád megyében vasiparról beszélni? Számomra, akinek a *Salgótarjáni Acélgár* volt a legfontosabb ipari üzem az életében, kicsit nehéz volt elszakadni attól a gondolattól, hogy csak a gyár 1867-es megalapításától kezdjem el előadásom.

Salgótarján Acélgár. Képeslap, 1913. Zempléni Múzeum Szerencs Ltsz 0179478

A honfoglalásunk óta éltek vasiparral foglalkozó mesteremberek a megyében, akik olyan termékeket hoztak létre – először teljesen magánosan, majd különböző céhekben –, amelyeket cserekereskedelem céljára, illetve később eladásra állítottak elő. Ezért úgy döntöttem, hogy a kézműves iparról is feltétlen meg kell emlékezni. Be kell vallanom, hogy levéltári kutatásokat nem folytattam. Így forrásként részben meglévő könyveimet, illetve internetes anyagokat használtam fel. Legrégibbi általam ismert forrásmunka, a *bocsári Mocsáry Antal* (1757–1832), Nógrád vármegye főszolgabírája által összeállított és 1826-ban kiadott könyv volt, melyet a szerző „*Nemzetem javára, Nemzetemért írtam*” mottóval bocsátott útjára. E könyv jelentőségét az a tény is alátámasztja, hogy 1982-ben a szécsényi *II. Rákóczi Ferenc Mezőgazdasági Termelőszövetkezet* támogatásával, reprint kiadásban ismét megjelentették. A könyv eredeti címe: „*Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése*”.¹ (A szerző megyénkben gazdálkodott, illetve különböző hivatalokat töltött be.)

¹ MOCSÁRY 1826.

Mocsáry Antal nem tartotta nagy jelentőségűnek megyénk iparát, figyelembe véve azt a tényt, hogy a négykötetes mű 940 oldalából mindössze csak „*A Fabrikák 's Kézművek*” fejezet két oldala foglalkozik a témával, és annak is 95%-a az egykor Gácson (ma: Halič, Szlovákia) működött posztógyárról szól. Azért sok település esetében említést tesz különböző ipari tevékenységről, így egy üveghutáról, amely „*már olly tökéletességre hozatott az üvegek tisztaságára és fehérségére tekintetve, hogy tsak nem a Tseh országi üveggel vetekedik.*”² Máshol azt írja, hogy az Ipoly folyón „*deszkametsző malom is vagyon.*”³ Az Ipoly folyón, mint Nógrád megye fő folyójáról megállapítja, hogy „*a vármegyén keresztül folytában mintegy 40 őrlő malmokat hajt.*”⁴

A már említett gácsi posztógyárról részletesebben kell szólni. Ez volt a szénbányászat és a vasipar megindulásáig a legjelentősebb nógrádi „*fabrika*”. Ennek keletkezése 1730 tájára tehető, amikor selyem- és damasztszöveteket készítettek, majd 1800 körül átalakították posztógyárrá. A tulajdonos, gróf *Forgách Antal* (1819–1885) a gyár megmentése érdekében részvénytársasággá alakította az üzemet.⁴ Ebben elsősorban az alapanyag termelő főurak voltak közreműködő partnerek. A gyár részletes ismertetését mellőzöm, azonban néhány érdekességet szeretnék megemlíteni. A már idézett *Mocsáry Antal* az erről szóló rövid leírásában a berendezések elnevezését németül rögzítette és hozzátette, hogy „*ezen új találmányokat nem akarom magyar néven nevezni, nehogy ez által érthetlenné legyenek.*”⁵ A posztógyár több éven át szállított készre gyártott ruhát a monarchia hadserege számára is. A cég nevéhez kapcsolódik egy úttörő fejlesztés. 1832-ben itt alkalmaztak először gőzgépet hazánkban. Feltétlenül meg kell említenem, hogy a kazán fűtésére már salgótarjáni szenet is használtak. Az üzem vezetése sokáig *Sztudinka Ferenc* kezében volt, aki ott született és több művében is foglalkozott megyénk iparának leírásával.⁶

Nógrádban jelentősebb vasérc-előfordulás nem volt. Említésre méltó azonban az Ipoly melletti Ráros-Mulyad (Rárósmúlyad, ma: Muľa, Szlovákia), „*ahol a falu része volt Hámorpuszta – hol hajdan vas- és ezüstolvasztó hámorok voltak és a vashánya közelében Szécsény-Kovácsi települése.*”⁷ Továbbá a Losonc melletti Nagyfalú, melynek „*határában vasércbányák vannak, de üzemén kívül*” – írta 1910-ben megjelent monográfiájában *Borovszky Samu*.⁸ A sok kisebb-nagyobb kovácsműhelyben hozott vasanyagokból készítették a helyi piac igényeit kielégítő termékeket.

A gömör megyei *Rimai Coalició* többször szerencsét próbált Nógrád megyében. Először 1824-ben bányajogosítványokat szerzett a Nógrád megyei Poltár község határában talált vaskőre, melynek kiaknázása azonban a telepek jelentéktelen volta miatt sohasem történt meg. Jelentősebb lehetett azonban az ércelőfordulás, amelyre alapozva a *Rimai Coalició* valóban átlépte a megyehatárt és termelésének fejlesztése érdekében 1832-ben úgy határozott, hogy a Nógrád megyei Málnapatakon (ma: Málinec, Szlovákia) egy új frissítóműhelyt létesít. Ezt 1836-ban valósították meg. Az új telep létesítését elősegítette, hogy környezete gazdag volt fában. Ezt a málnapataki friss- és nyújtóművet, miután a kovácsoltvasgyártás jövedelmezősége erősen megcsappant, 1867 végével működésen kívül helyezték. A leállított telepet ezt követően más célra adták bérbe. Az új tulajdonos az üzemet előbb üvegyárrá alakította át, majd 1878-ban eladta. Második, említésre érdemes vasművünket Kossuch János alapította 1854-ben Szinóbányán (ma: Cinobaňa, Szlovákia), amely később Kuhinka Ferencz tulajdonába került. Leginkább nyersvasat és kereskedelmi öntvényt termeltek. A vasérczet Szinóbánya, Ipolyróna és Etréfalva (ma: Rovňany, Turičky, Szlovákia) községek határán levő bányatelepekből kapta, de „a vasércz kifogyván, ezzel vármegyénkben a termelés megszűnt.”⁹

² MOCSÁRY 1826. 110.

³ MOCSÁRY 1826. 178.

⁴ SHVOY 2006. 179–180.

⁵ BOCSÁRI MOCSÁRY 1826. 32.

⁶ SZTUDINKA 1908.

⁷ SZTUDINKA 1908.

⁸ BOROVSZKY 1911.

⁹ BOROVSZKY 1911. 77.

A megye legnagyobb kohászati vállalata az általánosan *Salgótarjáni Acélgyárnak* nevezett gyár létrejöttének körülményei sok szakmánk történetével foglalkozó előtt ismeretes, a Salgó-Tarjáni Vasfinomító Társulat megalapítása, termelésének beindulása, majd 1881-ben bekövetkezett összeolvadása az ózdi székhelyű *Rimamurányvölgyi Vasmű Egyesülettel*. Ekkortól a *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.* részeként működött tovább.

Andrássy Manó. Fénykép, 1880 k.

(Forrás:

ROVART– A Rovás Alkotócsoporth Netvságja

<http://www.rovart.com/hu/index.php?nid=313>)

A cégalapító gróf Andrassy Emánuel/Manó (1821–1891) az Andrassy nemzetség tevékenysége nem tipikusan Nógrád megyére terjedt ki, sokkal inkább Gömörben foglalkoztak vaskohászattal. (Ez része lett később a *Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.* elődvállalatainak történelmének.) Pesten megszerzett bölcsész diplomával a zsebében beutazta Európát és Észak-Afrikát. 1848-49-ben csatlakozott a szabadságharchoz, amiért 1849 után jobbnak látta külföldre menekülni. Ekkor eljutott egészen Indiáig és Kínáig. Utazásairól később több könyvet jelentetett meg, melyekhez maga készítette az illusztrációkat. A kiegyezés után visszatért az aktív közéletbe, és egyik vezéralakja lett a *Salgótarjáni Vasfinomító Társulat*ot megalapító társaságnak. Sokrétű politikai tevékenységére itt nem akarok kitérni, az nem témája a jelenlegi rendezvénynek.

A gyár Kelet-Közép-Európa egyik meghatározó nagyipari komplexuma lett a dualizmus időszakában, jelentőségét jelzi, hogy az ezredéves kiállításon, az 1896. évi Millenárison a önálló pavilonnal rendelkezett, mint az ezeréves Magyarország egyik vezető ipari üzeme.

A salgótarjáni gyár történetével kapcsolatban Vertich József több tanulmányt, kiadványt is megjelentetett.

Megemlítem még, hogy az általam ismert legutolsó olyan könyv, amely a salgótarjáni gyárral is foglalkozik nemrég, 2007-ben jelent meg *Boros Árpádtól*, melynek címe: „*A diósgyőri kohászat Csa-var- és Húzottáru Gyárának története 1770–2007*”.¹⁰ E könyv a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárért alapítvány kiadványa, amely a privatizált diósgyőri gyár és a salgótarjáni gyár történetét ismer-teti valamennyi előd-vállalatól indulva, a különböző korszakokban történeken át, egészen 2007-ig. Amit ez a könyv már nem tartalmaz, hogy a salgótarjáni gyárat azóta jelentős részben lebontották, hasznosítható berendezéseit és anyagait eladták, majd 2013 végén végleg leállt és azóta felszámolás alatt áll.

Területünkön írásbeli források a 17. század végén említenek először szénelőfordulásokat. Ki-sebb jelentőségű bányászat már a 19. század elején folyt különböző szénkibúváson, amely lelőhe-lyeken ún. „*bicska-bányák*” működtek. Ez azt jelentette, hogy amikor a fűtéshez télen szükség volt szénre kinyitottak, majd tavasszal bezártak.

Részletek a salgótarjáni kőszénbánya r. t. bányáiból. BOROVSKY 1911. alapján

Az első iparszerű és folyamatos termelést adó szénbányánk Inászó településnél nyílt meg. Inászó a 13–15. században mezőváros volt, majd a huszita háborúk idején teljesen elpusztult, s 1478-tól pusztaként említik. A korabeli iratok között a következő biztos pont 1848-ból való, amikor az *Ó-Mária-táróval*, s annak 2,2 méter vastag, jó minőségű széntelepének feltárásával itt kezdődött meg elsőként a Salgótarján környéki iparszerű szénbányászat. Ebben az időszakban a nagyobb szénbányák nyitását elsősorban a dunai- és tiszai gőzhajózás, valamint a vasútépítkezések igényelték. Ezt követően itt jelentős bányász település létesült. Bö száz évvel ezelőtt lakosainak száma már 2307 fő volt. Ennek az első bányanyitásnak nem adatott hosszú működés, melynek okát a magas szállítási költségekben kell keresnünk.¹¹

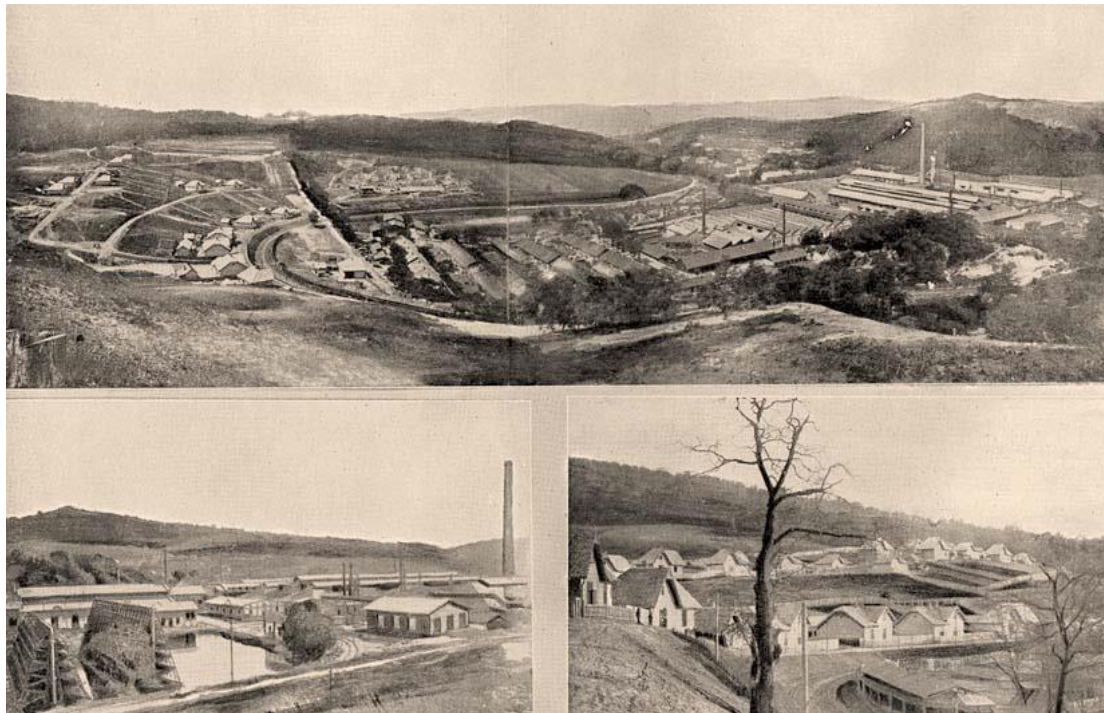
¹⁰ BOROS 1997.

¹¹ A távolsági szállítások nehézségeit egy példával szeretném ismertetni. Bizonyára sokaknak ismert, hogy a Lánchíd egyes elemeit Andrássy György dernői gyárában készítették, Rozsnyó mellett. Ez kb. 230 km-re van a hídtól, ahova hatlovas szekerekkel szállították az elemeket.

Újabb vállalkozók 1861-ben hozták létre a *Szent István Kőszénbánya Rt*-t, amely a szállítást az akkor megindult vasútépítéssel akarta megoldani. Hozzá is fogtak a *Pest–Salgó-Tarján vasút* megépítéséhez, befejezni azonban nem sikerült, eladósodott a cég. A nagyjobbbrészt kész vasutat a magyar állam vette át, s lett 1867-ben az állam első vasútvonala. A szénbányászat újrászerveződött és 1868-ban létrejött a *Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.*, melynek vezetése *Chorin Ferenc* (1869–1864) irányításával több területre is kiterjedt, gondolok itt erdélyi bányákra, de ugyanígy a dunántúli bányák egy részére is. Megyénkben egyedüli szénvállalat lett, amikor átvette a sok kis bányával 1880-ban beindult Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat Részvénytársaságot.

Nógrádban sok-sok település lett bányászok lakóhelye, egymás után nyíltak bányaknák – majd természetesen zártak be. Tudvalevő, hogy az államosítás után még jelentősen növekedett megyénkben is a széntermelés, de a kedvezőtlen adottságok miatt elsőként itt zártak be az egyes aknák. 1990-ben megkezdődött – a hazai szénbánya vállalatok között elsőként – a *Nógrádi Szénbányák* felszámolása. A folyamat 15 évig tartott és 2005-ben zárult le a vállalat teljes megszüntetésével és egyúttal a cégjegyzékből való törlésével. Mostanában újra foglalkoznak a bányanyitásokkal, reméljük Nógrádban is lesz még működő szénbánya.

Széntermelésünk a vasúttal elérte, hogy sokáig segítette Budapest iparának kialakulását, fejlődését, de ennek következtében, illetve ezzel párhuzamosan városunkban is több cég települt meg. A 19. század végétől volt üveggyárunk és vasöntödénk. Utóbbi többszöri átalakulás után még ma is működik. Az általam legfontosabbnak vélt *Salgótarjáni Acélgyár* is azért választotta székhelyéül városunkat, mert 1868-as alapításakor már működött itt szénbánya – de a gyáralapítók külön szénbányát is megnyitottak Salgóbányán – és már létezett vasúti összeköttetés Budapestről.

A salgótarjáni acélgyár. BOROVSKY 1911. alapján

Bibliográfia

BOROS 2007

BOROS Árpád: A diósgyőri kohászat Csavar- és Húzottáru Gyárának története 1770–2007. Szerk.: DOBROSSY István. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1997 (*Tanulmányok Diósgyőr történetéhez* 19.)

BOROVSKY 1911

BOROVSKY Samu: Nógrád vármegye. Országos Monográfiai Társaság, Budapest, 1911 (*Magyarország Vármegyéi és Városai – Magyarország Monografiája* 12.)

MOCSÁRY 1826

BOCSÁRI MOCSÁRY Antal: *Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmertetése*. Trattner, Budapest, 1826

SHVOY 2006

SHVOY Miklós: *Nógrád Megye Leírása*. (1874–1875) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 2006

SZTUDINKA 1908

SZTUDINKA Ferenc: *Magyar Ipartörténet. Gyármonográfiák és Ipartörténeti Közlemények Tára*. Wodiner F. és fiai, Budapest, 1908

Két 19. századi Miskolc-térkép:
Bécsi kadétok kézíratos katonai térképe (1854; ÖNB) és
Adler Károly főmérnök kataszteri térképének másolata (1880 k., BAZML) –
Előtanulmány a Herman Ottó Múzeum új várostörténeti kiállításához*

GYULAI Éva

Two 19th-century maps on Miskolc:
A manuscript map of Viennese military cadets (1854; ÖNB) and
a copy of Chief Engineer Károly Adler's cadastral map (around 1880, BAZML):
A preliminary study to the new exhibition on urban history of Miskolc
being planned in Herman Otto Museum, Miskolc (Hungary)

Miskolc 2015-ben megjelent reprezentatív történeti térképgyűjteményéből¹ kimaradt két lényeges 19. századi térkép, amelyek mind „műfajuk”, mind készítőik okán fontos forrásai a polgárosodó, az urbanizáció útján megindult város történeti topográfiájának és várostörténetének.

Miskolc első, 1702-ben *Kötel-könyv* néven készült telekösszeírása² a város megváltkozása alkalmával készült ingatlanlajstrom, amelyet a jobbágyi szolgálatok alól magát pénzzel megváltó mezőváros joghatósága azért készített, hogy a város lakosainak ingatlanvagyonát megismerve, ennek alapján vesse ki – kinek-kinek tehetsége szerint – azt az összeget, korabeli nevén a *quantumot*, amely a megváltkozás költségeire felvett kölcsönök visszafizetését célozta. A *quantum* nemes és jobbágyi jogállású lakost egyaránt érintett. Az összeírás ezért az 1702. évi tulajdonos neve alatt csak a város telekállományát tartalmazza, mind az *intravillanumot*, mind a beltelekhez a határban tartozó *extravillanumot*, utcák megnevezése nélkül, így, érthetően, térkép sem készült az ingatlan-nyilvántartáshoz. Miskolc első kézíratos térképéhez viszont nincs telekkönyv, a térképet Hugo Maria Hazael szerkesztette, Barkóczy István egri püspök földmérője készítette 1759-ben, kamarai megbízás alapján, hiszen Miskolc 1755-ben visszakerült a király, ill. az uralkodó képviselésében a kamara földesúri joghatósága alá.³ Bár ingatlan-összeírás nem készült a Hazael-féle térképhez, a középkori oklevelek határjárását idéző, latin nyelvű határjel-felmérés viszont igen,⁴ ez a határjárás a diósgyőri uradalom teljes birtokállományának határjeleit felmérve, Miskolc középkorból örökölt határát is meghatározza. A diósgyőri koronauradalom határfelmérését Borsod vármegye rendelte el, és a dokumentumban szereplő határjelek a Hazael-féle térképen is szerepelnek.

*Készült az OTKA K 116594 (Magyar Várostörténeti Atlasz) támogatásával.

¹ PAPP–SOMORJAI–TÓTH (szerk.) 2015

² *Conscriptio Oppidi Miskolcz tam Intravillanorum fundorum, quam omnium Extravillanarum appertinentiarum vulgo Kötel Könyv de Anno 1702.* MNL BAZML IV. 1501/b XXX. III. 305. Kiadása: TÓTH (szerk.) 1986

³ *MAPPA Regii Coronalis Boni Miskolcz cum adjacente territorio Csaba et annotatione reliquorum adjacentium Bonorum jussu Excellentissimi ac Illustrissimi Domini Domini ANTONII Comitis GRASSALKOVICS de Gyarak [...] delienata a P(atre) Hugone Maria Hazael Sacri Ord(inis) Serv(or)um B(eatae) M(ariae) V(irginis) Excellentissimi Illustrissimi ac Reverendissimi Domini Domini Francisci Comitis Barkoczy Episcopi Agriensis Geometra. MDCCCLIX.* HOM HTD II. 326. A térképről bővebben: KOMÁROMY 1959.

⁴ *Reambulatio metarum Coronalis Dominii Diósgyőriensis.* 1759. jún. 25. MNL BAZML IV. 501/c. III. I. 18.

1. Domby István 1817. évi Miskolc-térképének részlete, másolat.

Bár a 18. század utolsó harmadában több kéziratos térkép is ismert a városról, a város első valódi telekkönyvéhez nem készült térkép. Miskolc első telekkönyvét 1793-ban szerkesztették, és két változatban is fennmaradt: egyrészt a kamara által készített latin nyelvű, fólió méretű *Liber fundualis*,⁵ másrészt annak magyar nyelvű, a város által a helyi nemesség kérésére készült rövidített változata.⁶

Az első térképpel kísért telekkönyv 1817-ben készült Miskolc beltelkeiről és külsőségeiről.⁷ A telekkönyvhöz Domby István, Domby Sámuel (1729–1807) Borsod vármegyei főorvos másodszülött fia készített térképet, aki 1784-ben született Miskolcon,⁸ és 1844-ben még a diósgyőr-tokaji egyesített koronaadalom prefektusi hivatalának földmérője volt.⁹ A telekkönyvhöz 1817-ben Domby István külön rajzolt határtérképet,¹⁰ és külön belterületi térképet.¹¹ Mindkét térkép évtizedekre meghatározta a város topográfiai dokumentációját, a határtérkép alapján készítették el az 1880-as években a város tagosítási térképét, amely nyomtatott változatban is megjelent.¹²

⁵ *Conscriptio fundorum quantualium Miskolciensium die 12-a Augusti 1793 accepta. Repositum ad Libros Funduales Fasc. 6. No. 343.* MNL OL E 157 12. téka № 343. (Miskolc, 1793)

⁶ *A Miskolczi quantumos jószágoknak az Nemesség részire tett conscriptioja. Kezdődvén 7-dik [augusztus] 1793-ikban.* MNL BAZML IV. 1502/b 5. doboz. Conscriptiones (Házösszeírások) 1793. év

⁷ *Liber fundualis I. Comitatus Borsod ingremiati ad Regio Coronale Dominium Diós Győr spectantis Oppidi Miskolcz de Anno 1817.* MNL BAZML IV. 1501/g 1. köt.

⁸ GYÁRFÁS 1983. 94.

⁹ *Praefectorat. Dominor. Diósgyőr et Tokay. Praefectoratus Officii Cancellariae [...] D. Stephanus Domby geometra.* In: *Schematismus inclyti regni Hungariae... pro anno 1844.* Typogr. Reg. Univ. Hungaricae, Budae, 1844. 187–188.

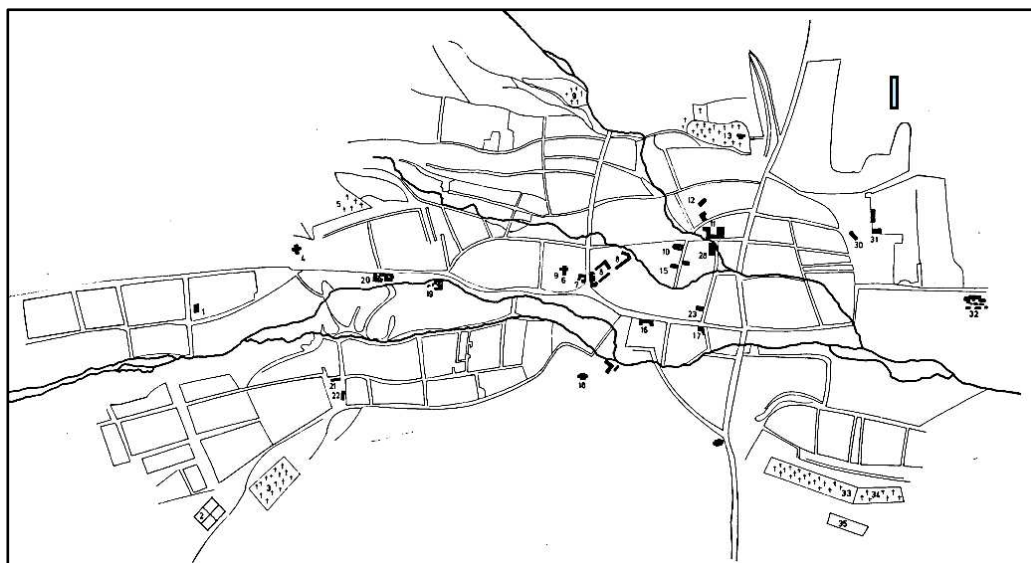
¹⁰ HOM HTD II. 6.

¹¹ *MAPPA REGIO CORONALIS COMITATUI BORSOD ingremiati OPPIDI MISKOLCZ INTRAVILLANUM individualiter exhibens de Anno 1817. Delineata per Stephanum Domby Cameralem Geometram.* MNL BAZML Térképgyűjtemény, sz. n., A Domby-térkép egykorú változata, előzménye: *Intravillan dem Kron Marktfleken Miskolcz in der Kron Herrschaft Diós Győr. Steffan Domby m. p. K. K(amerale) Ingenieur.* MNL BAZML XV. 6/a BmT 270. 1844-ben készült másolata: *MAPPA REGIO CORONALIS COMITATUI BORSOD ingremiati OPPIDI MISKOLCZ INTRAVILLANUM individualiter exhibens de Anno 1817. Delineata per Stephanum Domby Cameralem Geometram – Transumpta Anno 1844 per Ludovicum Czako geometram approbatum.* HOM HTD II. 38. (Restaurálva az OTKA K 81568 sz. pályázatának – Magyarország városainak atlasza II., témavezető: Szende Katalin – támogatásával.)

¹² *Miskolcz város határának térképe / az eredeti tagosítási térkép után kissébbítve rajzolta Adler Károly.* Miskolczon Ferenczi B. Ny., 1885. RMFLIB HGY 912 M 70. Vö.: PAPP-SOMORJAI-TÓTH (szerk.) 2015.

1. Bécsi kadétok kéziratos katonai térképe és leírása Miskolcra (1854; ÖNB)

Az 1817. évi Domby-térkép után évtizedekig nem készült releváns térkép Miskolcra, ezért bírnak nagy forrásértékkel az Osztrák Nemzeti Könyvtárban őrzött több szelvényből álló térképek és leírások, amelyeket bécsi kadétok rajzoltak és írtak Miskolcra és környékéről 1854-ben. A Miskolcra készült térkép már korábban is ismert volt a várostörténeti kutatás előtt, a hozzá tartozó leírás fordítását és a térképről készített vázlatot Dobrossy István (1946–2015) várostörténész, muzeológus – majd 1993-tól nyugdíjazásáig levéltárigazgató – közölte 1980-ban a *Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményeiben*.¹³ A cikk, részletesen ismertette a bécsi kéziratos térképet az eredeti német nyelvű leírás magyar fordítása (ford. Huszti Vilmos) alapján, mellékeli az eredeti térkép átrajzolt változatát is. Dobrossy István olyan forrásmásolatra hivatkozik cikkében, amely Komáromy József (1901–1973) helytörténész, 1953–1969 között a miskolci múzeum igazgatója hagyatéki iratanyagával együtt került be 1979-ben a Herman Ottó Múzeum Történeti Adattárába (HOM HTD).¹⁴ Sajnos, a cikkben közölt helytelen és elégtelen jelzet (HOM HTD 79.) alapján nem sikerült fellelnünk a Komáromy által gyűjtött másolatokat a múzeumi adattárban, így eldönthetetlen, hogy a térkép és a leírás cikk által megnevezett lelőhelye – „bécsi Udvari Levéltár” – valójában milyen gyűjteményt takar. Ezt részben csak Iglói Gyula (1946–2008) várostörténész, szakmérnök 1997-ben publikált cikke tárta fel.¹⁵ Iglói Gyula, folytatva Dobrossy István közel 20 évvel korábban megjelent tanulmányát, amelyben a Miskolcra vonatkozó bécsi térképet és leírást mutatta be, egy másik kapcsolódó forrással, a Miskolc környékét 1854-ben felmérő mappával foglalkozik, tulajdonképpen forrásközlést végezve, hiszen Miskolc és a környező települések teljes katonai-statisztikai leírását publikálja dr. Kenéz Győző fordításában, az eredetivel megegyező táblázatos formában.¹⁶ A leírás mellől azonban elmarad a térkép, kérdés, megvolt-e másolatban a Komáromy-hagyatékban.

Katonai célokra használható objektumok
Miskolcon 1854-ben

1. Porcelángyár	11. Minoriták temploma	23. Csendőrlaktanya
2. Katonai lovaglóiskola	12. Görög templom	24. Adóhivatal
3. Kálvinista temető	13. Kálvinista templom	25. Dohányraktár
4. Katolikus templom	14. Miskolci plébániatemplom	26. Császári és királyi posta
5. Katolikus temető	15. Császári és királyi toborzó alparancsnokság (?)	27. Katonai fogda
6. Evangélikus templom	16. A görög közösség háza	28. Katonai kórház
7. Városháza	17. Gimnázium (?)	29. Polgári kórház
8. Megyeháza	18. Kálvinista templom a temetővel	30. Sónivatal
9. Evangélikus templomudvar	19. Szeszgyár	31. Malátatároló
10. Református templom	20. Sörgyár és malátatároló	32. Császári és királyi élelmiszer-raktár
	21. Lovassági kaszárnya	33. Katolikus temető
	22. Lovassági állások	34. Görög temető
		35. Evangélikus temető

2. Miskolc 1854. évi katonai térképének másolata. DOBROSSY 1980. 38. alapján

¹³ DOBROSSY 1980.

¹⁴ DOBROSSY 1980. 38., 4. jegyzet.

¹⁵ Bécsi Nemzeti Könyvtár... jelzete: Wien, National Bibliothek, Kartensammlung 669 1. KA. 97.262. (Plan der Umgebung von Miskolcz. Im Jahre 1854. Mit Militärbeschreibung). IGLÓI 1997. 283., 9. jegyzet

¹⁶ IGLÓI 1997. 284–299.

Dobrossy Istvánnak és Iglói Gyulának a Komáromy-jegyzetek alapján írt cikkéből kiderül, hogy a bécsi térképészek leírásai és térképei katonai céllal, Miskolc hadászati védelmének előkészítésére készültek. Iglói Gyula véleménye szerint a bécsi hadapródok a Habsburg-birodalom II. katonai felmérésének részeként mérték fel és rajzolták le 1854-ben Miskolcot és környékét.

A Komáromy József és Dobrossy István által „előkerült”, és részben publikált bécsi kéziratos forrásokat az OTKA K 81568 (Magyar Várostörténeti Atlasz, témavezető: Szende Katalin, 2010–2014) támogatásával folytatott kutatásaim során ismét „megtaláltam” a bécsi *Österreichische Nationalbibliothek* (Osztrák Nemzeti Könyvtár) *Kartensammlung und Globenmuseum* (Térképgyűjtemény és Földgömb-múzeum) c. különgyűjteményében. 1854-ben *Friedrich Beck* hadnagy, katonai térképész – 1881–1906 között majd az Osztrák-Magyar Monarchia vezérkari főnöke (*Friedrich von Beck-Rzikowsky* 1830–1920) – ekkor még a bécsi *Kriegsschule* frissen végzett hallgatója, kadéttársaival (*Carl Goth, Josef Nikodem, Jeremias, Wenzl Wlczek, Johann Richter, Theodor Wahl, Franz Wanek, Andreas Watzek*) két leírással kísért térképet készített, az egyiket Miskolcra,¹⁷ a másikat Miskolc környékéről,¹⁸ amikor a 18-as császári-királyi táborig vadászszázalaj katonáiként Miskolcon állomásoztak.

3. Friedrich Beck Miskolc-kéziratának címlapja, 1854 (ÖNB K&G ALB 699h)

A Miskolcot ábrázoló négyszelvényes térkép négylapos szöveges mellékletét, amely Miskolc város és vele egybeépült Mindszent falu katonai-statisztikai leírását tartalmazza, Friedrich Beck hadnagy szerkesztette és Oswald Merz vadász-hadapród írta.¹⁹

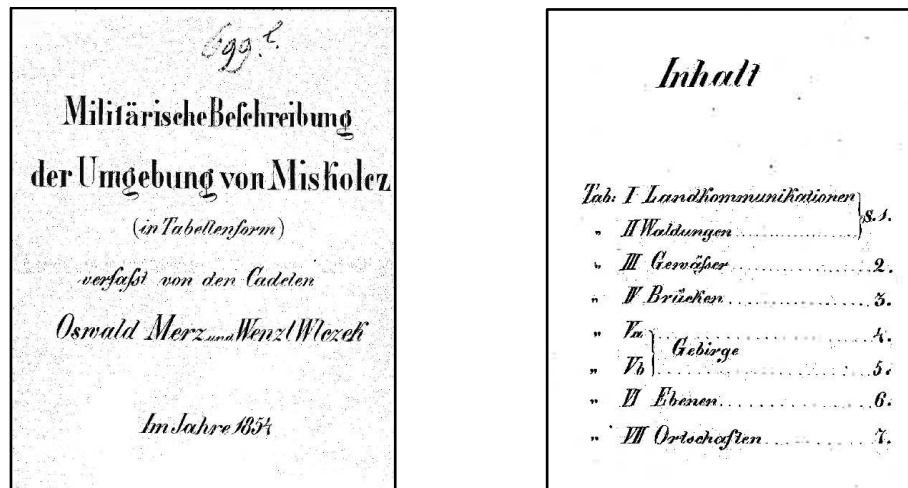
A másik, Miskolc és környékét ábrázoló, két szelvényből álló térképhez a bécsi katonai térképészek közül Oswald Merz és Wenzl Wlczek készítette el a 7+2 lapos táblázatos katonai-statisztikai leírást.²⁰

¹⁷ Friedrich Beck hadnagy és kadéttársai kéziratos térképe Miskolcra, 1854. *PLAN DER STADT MISKOLCZ UND DES DORFES MINDSZENT. in vier Blättern. Aufgenommen und gezeichnet unter der Leitung des Lieutenant Friedrich Beck durch instehende Cadeten des K. K. 18-ten Feldjäger Batallions nebs einre militärischen Beschreibung der Stadt. Masstab der Blätter 1"=800=200 Schritte. Im Jahre 1854* [Ca. 1:58 000]. 31x21 cm. ÖNB K&G ALB 699h. A térkép másolatának megszerzésében Majorossy Juditnak és Tringli Istvánnak tartozom köszönettel.

¹⁸ Friedrich Beck hadnagy és kadéttársai kéziratos térképe Miskolc környékéről, 1854. *Plan DER UMGEBUNG VON MISKOLCZ: in nördlicher östlicher und südlicher Richtung À la vue aufgenommen unter der Leitung des Lieutenant Friedrich Beck durch die Cadeten des K. K. Feldjäger Batallions: Carl Goth, Josef Jeremias, Oswald Merz, Paul Püchl, Johannes Richter, Wenzl Wlczek, Theodor Wahl, Franz Wanek und Andreas Watzek. Im Jahre 1854. Gezeichnet von de Cadeten Johann Richter und Josef Jeremias* [Ca. 1:28 000], 1 térkép + 16 lap, 41x50 cm. ÖNB K&G KA 97262. A térkép másolatának megszerzésében Majorossy Juditnak és Tringli Istvánnak tartozom köszönettel.

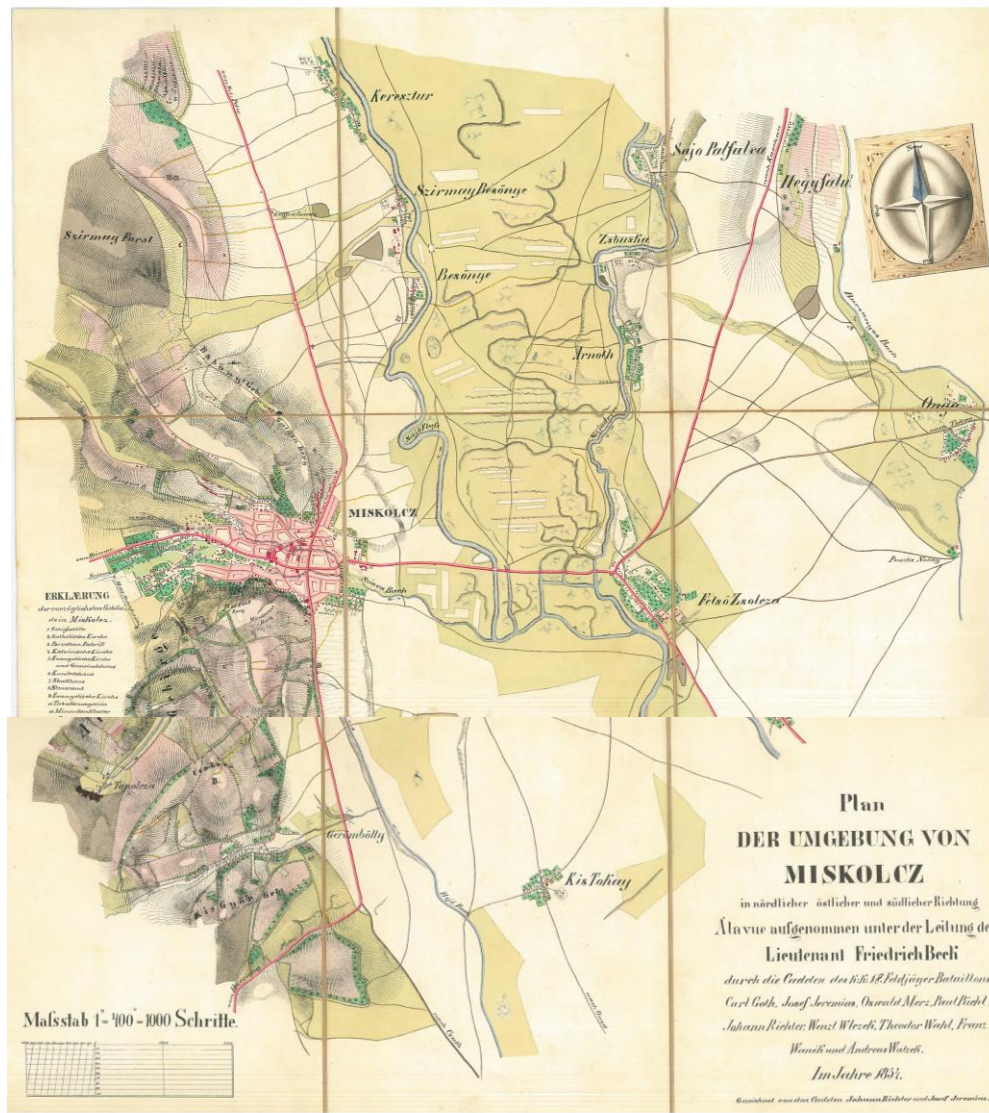
¹⁹ *Militärisch statistische Beschreibung der Stadt Miskolcz und des Dorfes Mindszent. Verfasst vom Lieutenant Friedrich Beck [...] geschrieben vom Kadet-Oberjägern Oswald Merz.* ÖNB K&G ALB 699h. Ismertette, az eredeti forrás jelzete nélkül: DOBROSSY 1980.

²⁰ *Militärische Beschreibung der Umgebung von Miskolcz (in Tabellenformen) verfaßt von de Cadeten Oswald Mert und Wenzl Wlczek Im Jahr 1864).* ÖNB K&G K&G ALB 699h. Magyar fordítása: IGLÓI 1997. 284–299.

4/1. Oswald Merz és Wenzl Wlczek kéziratának címe és tartalomjegyzéke (ÖNB K&G KA 97262)

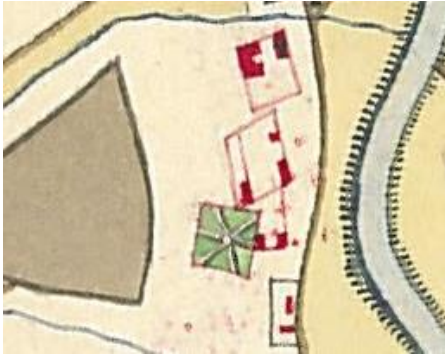
A kéziratos mappa térképészeti részét Miskolc és környékének 2 szelvényből álló színezett kéziratos térképrajza képezi. A terepmunkát a 18-as vadász-zászlóalj hadapródjai végezték, míg a rajzot Johann Richter és Josef Jeremias kadét készítette.

4/2. Miskolc és környékének térképe, 1854 (ÖNB K&G KA 97262)

A bécsi kadétok térképe igazolja, hogy a 19. század közepére végleges lett a Sajó mederváltása, az egykori Előér lett a Sajó, és a régi Sajó már csak a mellékága a folyónak, hiszen térképükön az egykori Előér már Sajó folyóként (*Fluss Sajo*), a Sajó régi medre pedig Sajó-ágként (*Sajo Arm*) szerepel. A leírásban a Sajó jellemzésénél az szerepel, hogy az Osztrovszki hegység Cserna nevű sziklájából (a Csernahora hegységben) eredő Sajó Kisfaludnál válik két ágra, és Felső-Zsolcánál egyesül újra.²¹ Sajnos, Miskolc környékének katonai szempontú mappációját a bécsi térképészek nem végezték el a Sajó ágakra szakadásáig, a térkép északi része korábban megszakad, így nem tudjuk, az általuk említett Kisfaludot hol lokalizálták.

A környékbeli települések térképvázlatain a térképészek vörös színnel jelölték a hadászati fontos kőépületeket, köztük a szirmabesenyői Szirmay-kastélyt is, francia parkjával.

5. A szirmabesenyői Szirmay-kastély, 1854
Részlet Miskolc és környéke térképéről.
(ÖNB K&G KA 97262)

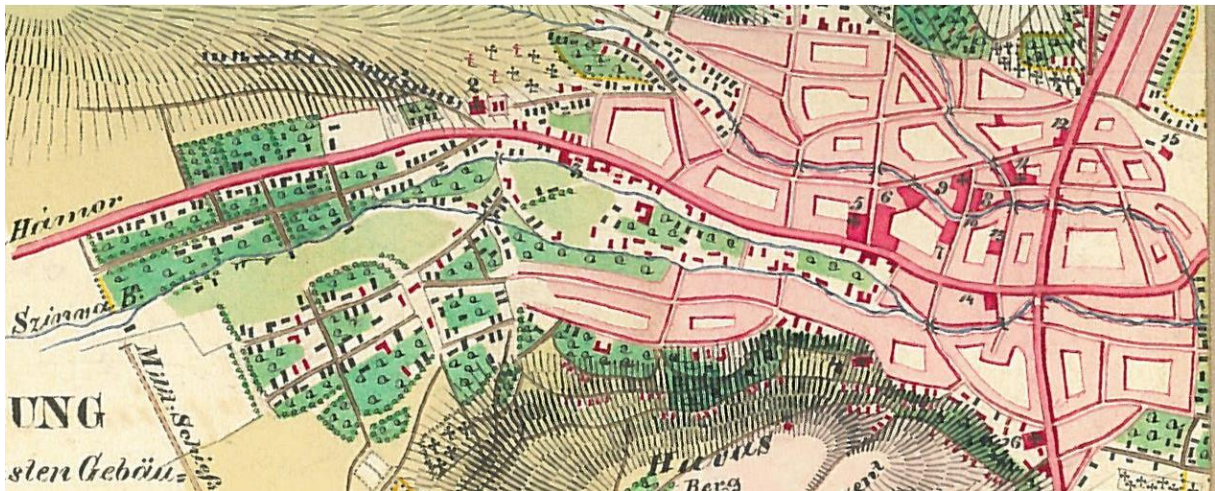
A Miskolci melletti tapolcai fürdő alaprajza is jól kivehető több kőépülettel, sötét színnel rajzolták meg a sziklákat, amelyekből a fürdőt tápláló meleg vizek fakadnak, jól kivehető az is, hogy a fürdőből távozó patak Tapolca területén kis tavat képez, majd innen folyik tovább a víz a Hejőbe.

6. Tapolca: 1854 részlet Miskolc és környéke térképéről, 1854 (ÖNB K&G KA 97262)

²¹ Sajó-Fluß. Ursprung am Czerna Skala im Ostrozky Gebirge, im Gömörer Comitat. Nebenarm: zweigt vom Hauptstrome bei Kiss Faludy ab. Vereinigt sich mit dem Hauptstrome bei Fölső-Zsolcza. 1854. ÖNB K&G ALB 699h(I)

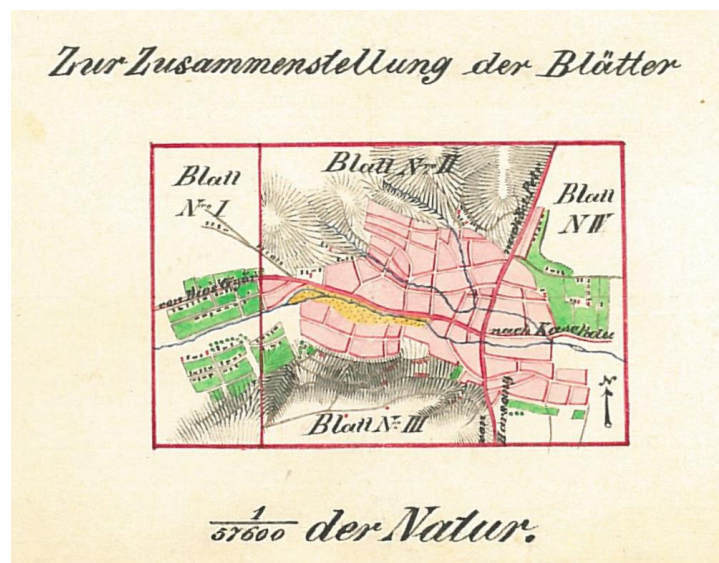
A kétszelvényes térkép tartalmazza Miskolc vázlatos rajzát is, a kőépületek megjelölésével, a számok azonosak a négyszelvényes Miskolc-térkép jelzéseivel, amelyeket a Miskolc-térképhez tartozó leírásból lehet azonosítani.²²

7. Miskolc: részlet Miskolc és környéke térképéről, 1854 (ÖNB K&G KA 97262)

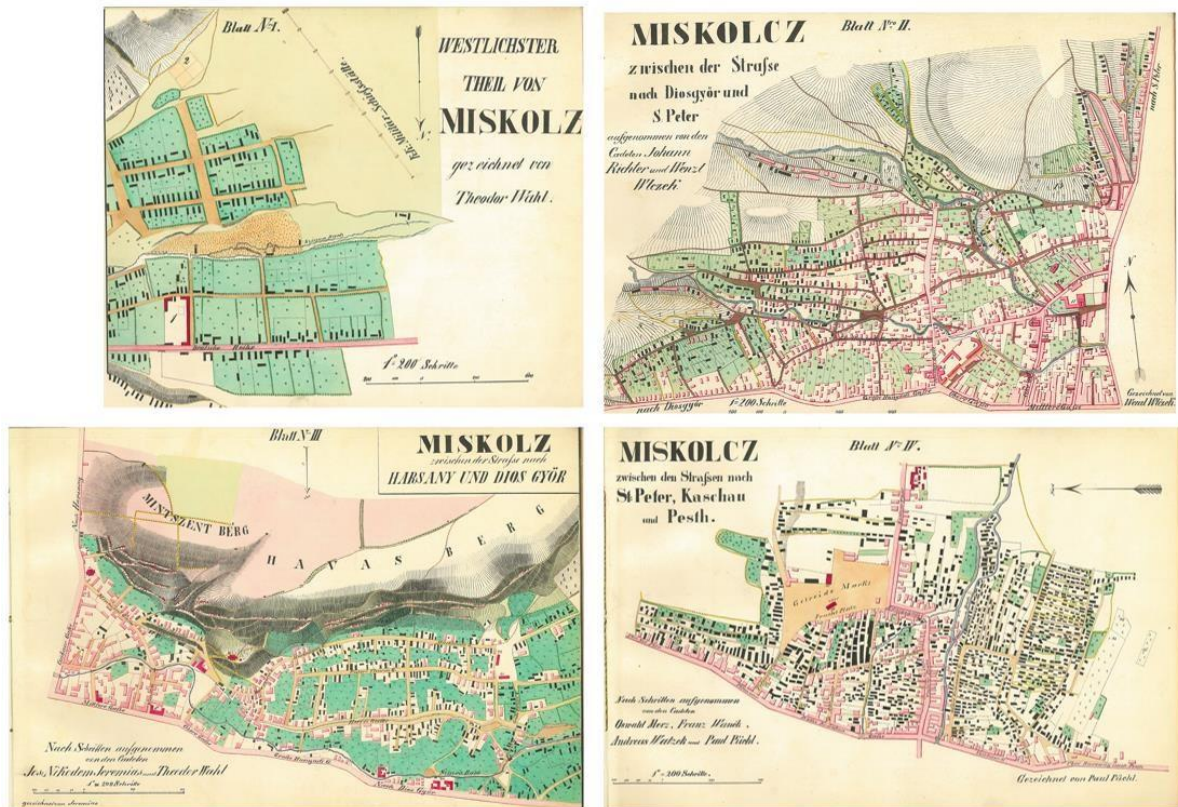
A másik, a négy szelvényre rajzolt Miskolc-térkép összeállítását megkönnyíti, hogy a mappa címlapján szerepel a térkép kicsinyített rajza.

8. Miskolc térképvázlata,
1854
(ÖNB K&G ALB 699h)

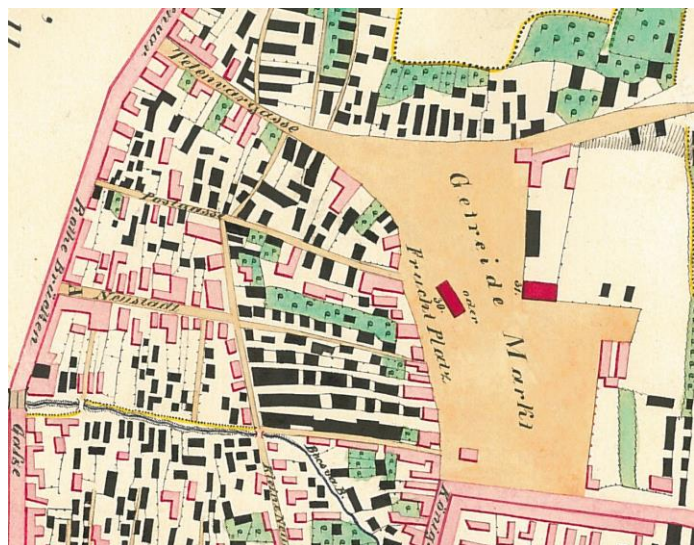
A négy szelvény felvételét – 1. Miskolc nyugati része, 2. Miskolc a Diósgyőr és Szentpéter felé vezető utcák között, 3. Miskolc a Harsány és Diósgyőr felé vezető utcák között, 4. Miskolc a Szentpéter, Kassa és Pest felé vezető utcák között – a szelvények felirata szerint megosztották egymás között a bécsi hadapródok, míg, mint említettük, a szelvényekhez tartozó leírást Friedrich Beck hadnagy irányítása alatt Oswald Merz vadász-kadét írta.

²² Militärisch statistische Beschreibung der Stadt Miskolcz und des Dorfes Mindszent. ÖNB K&G ALB 699h.

9. A Miskolc-térkép négy szelvénye, 1854 (ÖNB K&G ALB 699h)

A négy szelvényre osztott 1854. évi bécsi katonai térkép és leírása nagyszerű forrás az egyébként is forrásszegény Bach-korszak várostörténetéhez, értékét, művészi kvalitásain túl, növeli, hogy a térkép szerkesztői ismertek, a felvétel körülményeit is dokumentálták a készítőik. A térképezés, nagy valószínűség szerint, része volt a II. Katonai Felmérés (1806–1869) munkálatainak, de a bécsi kadétek nemcsak a hadászat szempontjából készítettek releváns felmérést és térképet, hanem a várostörténet tekintetében is rendkívül értékes forrást szolgáltatnak. Példaként idézzük térképünknek a miskolci Búzapiacot és környékét ábrázoló részletét, amely igazolja, hogy a 19. század közepén a Búzavásárnak is nevezett városrész egyetlen beépítetlen üres terület volt, csupán két kőépülettel, a sóhivatallal és a gabonaraktárral.

10.
A miskolci Búzapiac és környéke
a Sólóvatal (Salzamt, 31.) és a
Gabonárak (Schüttkasten, 30.)
kőépületeivel, 1854
(ÖNB K&G ALB 699h)

A bécsi térképészek, dacára a helyszíni felvételnek, térképükön hibáztak is, hiszen a Hunyad utca (ma: Nagy-Hunyad u.) vonalában folyó mesterséges malomcsatornához írták be a Szinva nevet (*Szinva Bach*), és az Urak utcájára (*Herren Gasse*, ma: Petőfi u.), ahol a Szinva főmedre húzódott, csak egy vékonyka kis vízfolyást rajzoltak be. Tévedésüket –amellett, hogy bővebb vízűnek érzékelték, ezért a főfolyásnak hitték a Malomcsatornát – az is mentheti, hogy maguk a miskolciak is „két Szinvának” nevezték a főmedret és malomvizet, tekintve, hogy Diósgyőrből érkező Szinva vált ketté a város szélén a Malomárokra és a Szinvára.

11. A malomárok (*Szinva Bach*) és az Urak utcáján (*Herren Gasse*) folyó Szinva Miskolc térképén, részlet, 1854 (ÖNB K&G ALB 699h)

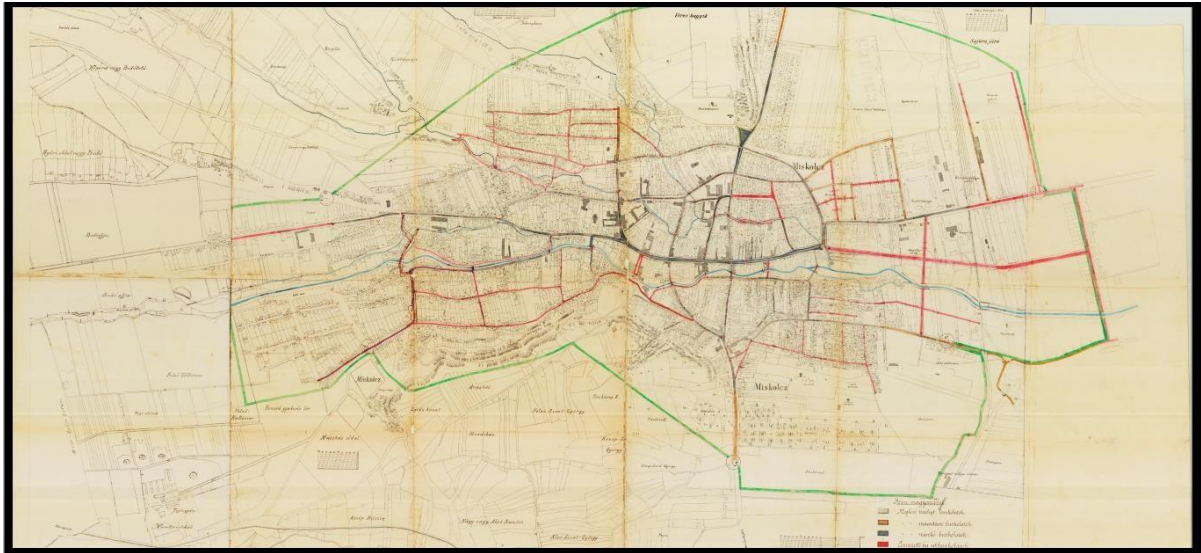
2. Miskolc város kataszteri térképének másolata, 1880 k. (Adler Károly)

Míg a Habsburg Birodalom katonai felmérései, köztük a II. katonai felmérés egyértelműen hadászati célokat szolgáltak, a modern polgári térképezés hasonlóan nagyszabású vállalkozást indított el 1854-ben: Magyarország kataszteri felmérését és térképezését. Az állandó és hiteles kataszter, azaz földnyilvántartás bevezetését először az 1849. október 20-án kiadott császári pátens írta elő Magyarországon. A modern kataszteri térképezés a föld mint adóalap alapján kivetendő adó arányos és igazságos kivetését célozta, ugyanakkor a modern hitelezés is nélkülözhetetlen volt az ingatlanvagyon pontos felmérése nélkül.²³ Végül a felmérést 1854-ben kezdték el a Dunántúlon, településenként folytatva a munkát, mértékegységként a bécsi ölet használták, a térképek méretaránya változó volt, 1:2880, 1:1440, legtöbbször: 1:7200.

Miskolc város eredeti kataszteri térképe nem maradt fenn, csak a térképről 19. századi könyvmatos technikával készült másolat, igaz, a kutatás korábban ezt sem használta Miskolc topográfiáját vizsgálva.²⁴

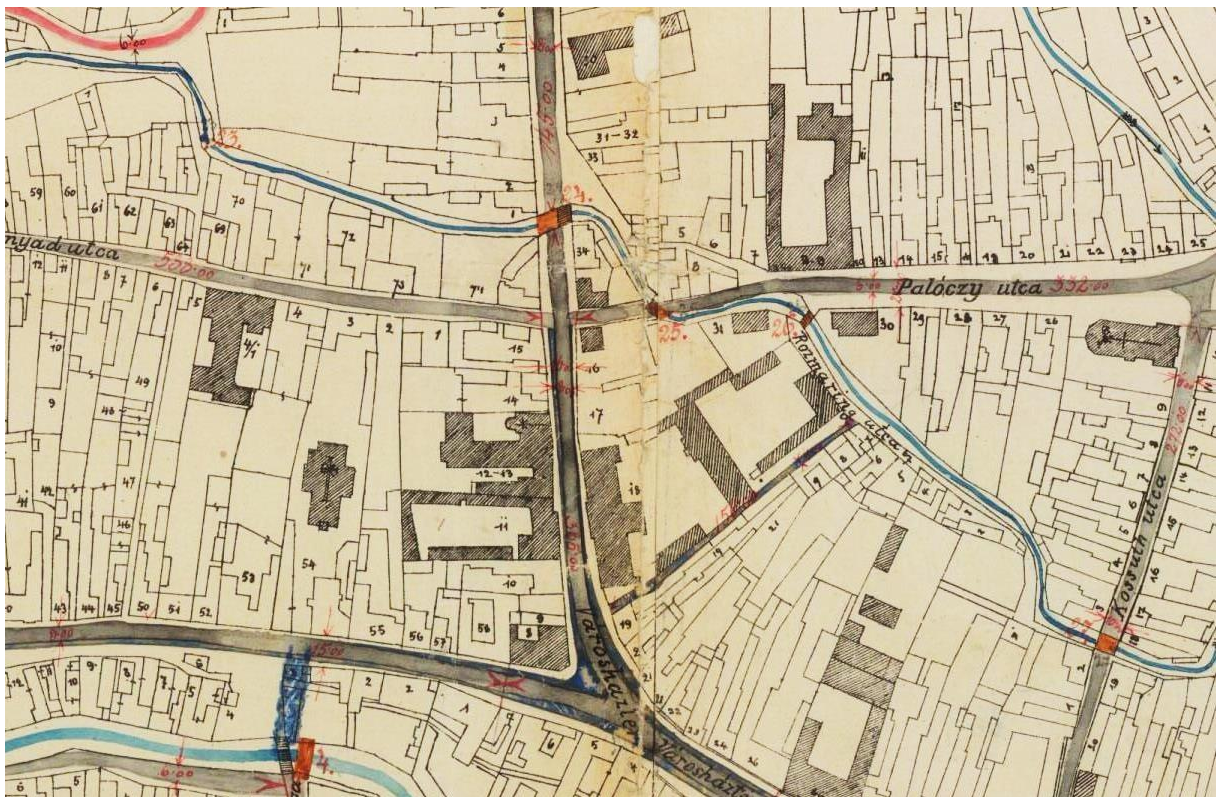
²³ KARSAY 1999. 389–390.

²⁴ *Miskolc kataszteri térképének másolata* – Adler Károly v. főmérnök. 1880 k. Mérete: 190x100 cm. Méretarány: 100 bécsi öl = 66 mm. MNL BAZML XV. 6/a BMU 793.

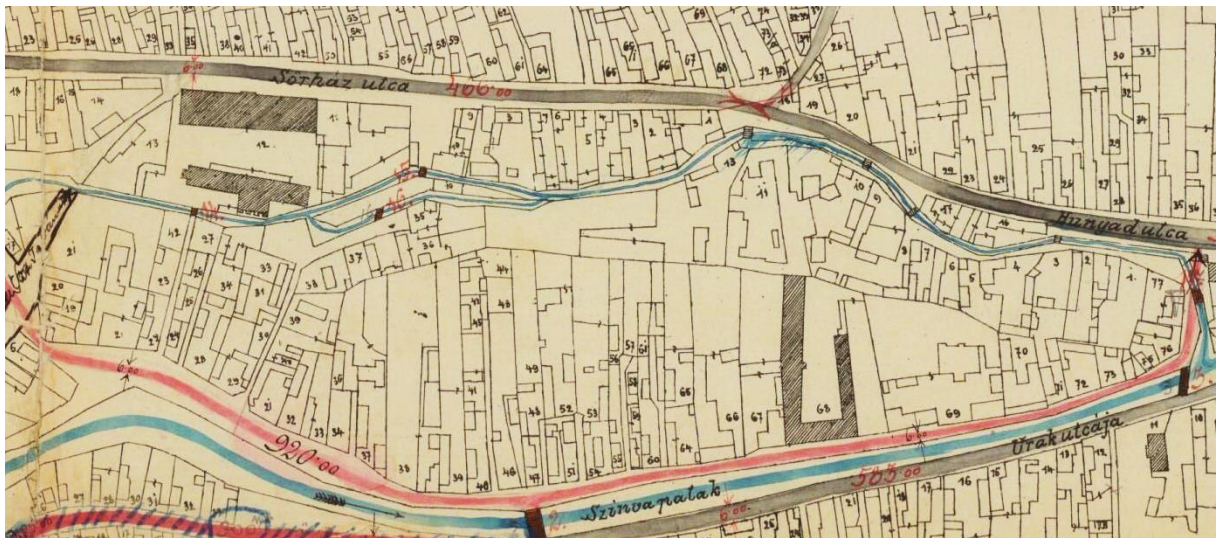
12. Adler Károly: Miskolc város kataszteri térképe, 1880 k. Másolat. MNL BAZML XV. 6/a BMU 793

A térképmásolatot a már említett támogatott kutatás (OTKA K 81568 sz. Magyar Várostarténeti Atlasz, témavezető: Szende Katalin, 2010–2014) során vontam be a városatlasz-vizsgálatokba. A térképet Adler Károly (később Adorján Károly, 1849–1905), 1880-tól Miskolc város főmérnök (mai nyelven: főépítésze) készítette, és a másolaton megjelenő színes vonalak, valamint az utólagos színmagyarázat jelzik, hogy a térképmásolatot később Miskolc útburkolati tervéhez használták. Az „összefirkált” térkép eredetije minden bizonnyal 1880 körül készült, Adler Károly ugyanis ekkor foglalta el főmérnöki hivatalát, így a térkép a nagy miskolci árvíz utáni állapotot tükrözi.

13. A Városháza és a Megyeháza Miskolc kataszteri térképének másolatán, 1880 k. Részlet.
(MNL BAZML XV. 6/a BMU 793)

Az 1880 körül készült kataszteri térképen Adler Károly feltüntette a házsámokat is, amelyek egyeznek az 1880. évi népszámlálás utcák és házsámok szerint felvett jegyzékének adataival.²⁵

14. A malomárok és a Szinva közötti Vízköz telkeinek számozása Miskolc kataszteri térképének másolatán, 1880 k. Részlet. (MNL BAZML XV. 6/a BMU 793)

Miskolc két, ill. három 19. századi térképét eddig nem, vagy csak alig használta a várostörténeti kutatás, pedig mindhárom hiánypótló és fontos forrása a mezővárosi létből az önálló törvényhatóság megszerzése felé meginduló egykori mezőváros történeti topográfiájának. A térképek értékét tovább növeli, hogy a korszakból nem ismert hasonló vállalkozás, ráadásul a szerkesztést a kartográfiában és a műszaki tudományokban jártas szakemberek végezték, egyrészt hadmérnöki képzésben is részesült hadapródok, mégpedig az éppen 1854-ben alakult, a hadtudományokat tekintve modern szellemű bécsi *Kriegsschule* kadétjai, ill. hadnagyi rangban végzett, később térképészként is ismert diákja, Friedrich Beck, másrészt a műszaki egyetemet végzett, a Fővárosi Mérnöki Hivatalban is működött Adler Károly, aki 1880-tól haláláig Miskolc város főmérnöke volt.

²⁵ Miskolcz Városi 1880 évi népszámlálás. MNL BAZML IV. 1905/j. 1. kötet; Vö.: *Miskolcz város utcáinak jegyzéke tekintettel az új házsámzásra*. Összeállította a Városi Birtoknyilvántartói Hivatal; kiadja a Városi Tanács. Forster, Klein és Ludvig, Miskolcz, 1900

GYŰJTEMÉNYEK RÖVIDÍTÉSE

HOM = Herman Ottó Múzeum, Miskolc

HTD = Történeti Dokumentáció

II = Térképgyűjtemény

MNL BAZML = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod Abaúj Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc

IV. 501 = Borsod vármegye levéltára

501/c = Acta Judicialia Prothocollata

IV. 1501 = Miskolc Város Tanácsának iratai 1569–1911

1501/b = Species II–XXVI, XXVIII–XXX. (17–18. század)

1501/g = Örökvallási jegyzőkönyvek 1817–1848

IV. 1905 = Miskolc Város Tanácsának iratai 1871–1922

1905/j = Illetőségi ügyek. Népszámlálási jegyzék 1880–1900 (2 kötet)

XV. 6 = Borsod vármegye levéltárában kezelt térképek gyűjteménye

XV. 6/a = Borsod vármegye levéltárában kezelt kéziratos térképek levéltári gyűjteménye

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

E 157 = A Magyar Kamara Archívuma – Libri funduales 1754–1887

ÖNB = Österreichische Nationalbibliothek, Wien (Osztrák Nemzeti Könyvtár, Bécs)

K&G = Kartensammlung und Globenmuseum (Térképtár és Földgömb-múzeum)

RMFLIB = II. Rákóczi Ferenc Megyei és Városi Könyvtár, Miskolc

HGY = Helyismereti gyűjtemény

BIBLIOGRÁFIA

DOBROSSY 1980

DOBROSSY István: Miskolc katonai-statisztikai leírása 1854-ből. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 18. (1980) 38–42.

GYÁRFÁS 1983

GYÁRFÁS Ágnes: Domby Sámuel (1729–1807) élete és munkássága. *Orvostörténeti Közlemények* 102–104. (1983) 77–114.

IGLÓI 1997

IGLÓI Gyula: Miskolc környékének katonai leírása 1854-ből. *Borsod–Abaúj–Zemplén Levéltári Évkönyve* 8. (1997) 280–299.

KARSAY 1999

KARSAY Ferenc: Geodézia és kartográfia. In: *Magyarország a XX. században IV. Tudomány 1. Műszaki és természettudományok*. Főszerk.: KOLLEGA TARSOLY István, szerk.: FÁBRY György. Babits Kiadó, Szekszárd, 1999. 385–404.

KOMÁROMY 1959

KOMÁROMY József: Miskolc első térképe 1759-ből. *Borsodi Földrajzi Évkönyv* 2. (1959). 23–27

PAPP–SOMORJAI–TÓTH (szerk.) 2015

PAPP Ferenc–SOMORJAI Lehel–TÓTH Arnold (szerk.): *Miskolc régi térképeken, 1759–1963*. Miskolc Megyei Jogú Város Önkormányzata, Miskolc, 2015

TÓTH (szerk.) 1986

TÓTH Péter (szerk.): *A Miskolci Kötelkönyv*. Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1986 (*Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltári Füzetek* 22.)